TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI

TURKOLOGIYA
TURKOLOGY

XALQARO ILMIY JURNAL

ISSN 2181-2101

2024 1-2

ISSN 2181 – 2100

TURKOLOGIYA
TURKOLOGY

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI
ILMIY JURNALI

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТАШКЕНТСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

SCIENTIFIC JOURNAL OF THE TASHKENT STATE UNIVERSITY
OF ORIENTAL STUDIES

1 - 2
2024

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi ro‘yxatidan o‘tgan
(№ 1129, 11.11.2020-y.) **ISSN 2181 – 2101**

Bosh muharrir – **Rixsiyeva Gulchehra Shovkatovna**
filologiya fanlari nomzodi, professor

TAHRIR HAY’ATI

Q. Omonov	*filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari)*
P. Kenjayeva	*filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul kotib)*
B. To‘xliyev	*filologiya fanlari doktori, professor*
Q. Sodiqov	*filologiya fanlari doktori, professor*
Sh. Usmanova	*filologiya fanlari doktori, professor*
H. Dadaboyev	*filologiya fanlari doktori, professor*
N. Rahmonov	*filologiya fanlari doktori, professor*
B. Karimov	*filologiya fanlari doktori, professor*
X. Islamjanova	*filologiya fanlari doktori, professor*
X. Hamidov	*filologiya fanlari doktori, professor*
A. Alimbekov	*filologiya fanlari nomzodi, professor*
Dj. Shabanov	*filologiya fanlari nomzodi, dotsent*
Sh. Sodiqova	*filologiya fanlari nomzodi, dotsent*
N. Abdullayev	*siyosiy fanlar doktori, professor*
M. Is’hoqov	*tarix fanlari doktori, professor*
D. Sayfullayev	*tarix fanlari doktori, professor*
X. Fayziyev	*tarix fanlari nomzodi, dotsent*
Z. Alimov	*tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*
N. Xolmatov	*iqtisod fanlari nomzodi, dotsent*
Z. Qodirova	*iqtisod fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent*
M. Vohidova	*iqtisod fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*
R. Bahodirov	*falsafa fanlari doktori, professor*
A. Shonazarova	*AQSHning Kolumbiya universiteti professori*
O.Mert	*Turkiyaning Anqara universiteti professori*
H. Baydemir	*Turkiyaning Otaturk universiteti professori*
V.S.Yelok	*Turkiyaning Anqara Hoji Bayram Vali universiteti dotsenti*
N. Telitsin	*SPbDU Turkologiya kafedrasi mudiri, professor*

Nashrga tayyorlovchilar:

J. Ismoilov, G. Hushnazarova, H. Sulaymonova

Jurnal doktorlik dissertatsiyalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga O‘zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan kiritilgan.

e-mail: nashriyot@tsuos.uz
web-site: www.tsuos.uz

© Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2024

МУНДАРИЖА / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

Adabiyotshunoslik

Alimbekov A. Hassos romannavis (Rashod Nuri Guntekin) 4

Kenjayeva P. Toriq Bug‘ro hikoyalarida psixologik tasvir ko’rinishlari 12

Azizova N. XX asr boshlarida zamonaviy turk she’riyatining shakllanish omillari.....21

Karimova Sh. Farid Edgu hikoyalarida qahramon ruhiyatini aks ettirishning badiiy-psixologik tamoyillari.....28

Rajabov F. Tasavvuf adabiyoti haqidagi ilmiy-nazariy qarashlar 36

Abdulxayeva D. Selim Ileri hikoyalarida qahramon psixologiyasi talqini.....44

Tilshunoslik

Usmanova Sh. Özbek türkçesi ve Türkiye türkçesinde “nan/ ekmek” konsepti.....52

Allambergenova M. Qadimgi turkiy rasmiy hujjatlarning uslubiy-semantik taraqqiyoti.....70

Aripov M. Turkcha tilak, olqish va duolarning ijtimoiy-estetik funksiyalari.....81

Salimova Z. Turk va o‘zbek tillarida gul nomlari vositasida inson obrazining ifodalanishi.....90

Annazarova T. Paralingvistik vositalar tadqiqida turli maktab va yondoshuvlar.....98

Tarjimashunoslik

Hamidov X. Aziz Nesin asarlaridagi maqol va iboralarning tarjimada berilishi masalasi 110

Manbashunoslik

Omonov Q. Yozma manbalarda Turon davlatining quruvchisi Alp Er To‘nga shaxsiyati bilan bog‘liq ma’lumotlar.....122

ADABIYOTSHUNOSLIK // ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ // LITERATURE STUDIES

HASSOS ROMANNAVIS
(Rashod Nuri Guntekin)

Alimbekov Adhambek
Professor, filologiya fanlari nomzodi, TDSHU
O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a’zosi

Annotatsiya. *Rashod Nuri Guntekin dunyoga mashhur turk yozuvchisidir. Uning ko‘plab hikoyalari, romanlari o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Maqolada yozuvchining hayoti va ijodi haqida so‘z boradi, ayrim romanlari tahlil qilinadi.*

Yozuvchining adabiyot olamiga kirib kelishi, nashr qilingan asarlari haqida ma’lumot beriladi. Maqolada “Sirli qo‘l”, “Choliqushi”, “Tamg‘a”, “Xazonrezgi”, “Iztirob”,“Yashil kecha”, “Otash kechasi”, “Oqshom quyoshi” romanlari tahlili misolida yozuvchining badiiy mahorati, ayniqsa, qahramonlarning ruhiy holatini tasvirlash mahorati yaxshi ko‘rsatilgan. Rashod Nuri Guntekinning yozuvchi sifatidagi o‘ziga xosligi, asarlarida ko‘tarilgan ijtimoiy muammolar mazmuni ochib berilgan.

Rashod Nuri ijodi haqidagi boshqa yozuvchilarning fikrlarni keltirilganligi (masalan, ozarbayjon yozuvchisi Ismoil Shixlining so‘zlari) o‘rinli bo‘lib, R.Nuri Guntekin ijodining o‘zga ijodkorlarga ta’sirini bilish mumkin. Umuman, maqolada Rashod Nuri Guntekinning yirik romannavis ekanligi, uning romanlari o‘zbek tiliga tarjima qilinganligi haqida kerakli ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: *badiiy tasvir, adabiy portret, roman, xotira daftar, janr, dramaturgiya, xarakter.*

Özet*. Dünyaca ünlü Türk yazarı Reşat Nuri Güntekin’in öykü ve romanlarının birçoğu Özbekçeye çevrilmiştir. Çalışmada yazarın hayatı ve eserleri anlatılmış, bazı romanları ise incelenmiştir. Aynı zamanda yazarın edebiyat dünyasına girişi ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Çalışma kapsamında yazarın eserleri arasında yer alan “Gizli El”, “Çalıkuşu”, “Damga”, “Yaprak Dökümü”, “Acımak”, “Yeşil Gece”, “Ateş Gecesi” ve “Akşam Güneşi" romanları analiz edilmiştir. Özellikle, karakterlerin zihinsel durumlarını tasvir etme becerisi ön plana çıkmaktadır. Reşat Nuri Güntekin'in yazar olarak özgünlüğü, eserlerinde dönemin toplumsal sorunlarını yansıtabilme kapasitesi ile doğrudan ilişkilidir. Reşat Nuri Güntekin’in eserleri hakkında başka yazarların görüşlerinden alıntı yapmak yerinde olur. Örneğin, Azerbaycanlı yazar İsmail Şihli'nin sözleri onun diğer sanatçılar üzerindeki etkisinin en somut örneğidir. Sonuç olarak, Reşat Nuri Güntekin'in büyük bir romancı olduğu ve çok sayıda romanının Özbekçeye çevrildiği söylenebilir.*

Anahtar Kelimeler: *Sanatsal İmge, Edebi Portre, Roman, Anı, Tür, Dramaturji, Karakter.*

Abstract. *Rashod Nuri Guntekin is a world famous Turkish writer. Many of his stories and novels have been translated into Uzbek. The article talks about the writer's life and*

work, some of his novels are analyzed. Information about the writer's entry into the world of literature and his published works will be provided. The article analyzes the novels "Mysterious Hand", "Choliqushi", "Tamg'a", "Khazonrezli", "Iztirob", "Green Night", "Night of Fire", "Okshom Kuyoshi" as examples of the writer's artistic skill, especially the skill of describing the mental state of the characters. well shown. The originality of Rashod Nuri Guntekin as a writer, the contents of social problems raised in his works are revealed.

It is appropriate to quote the opinions of other writers about Rashad Nuri's work (for example, the words of the Azerbaijani writer Ismail Shihli), and it is possible to know the influence ofR. Nuri Guntekin's work on other artists. In general, the article provides necessary information about the fact that Rashod Nuri Guntekin is a great novelist and that his novels have been translated into Uzbek.

Key words: *artistic image, literary portrait, novel, memoir, genre, dramaturgy, character.*

Kirish. Turk adabiyotining XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi choragidagi davrini yangi davr-o‘rganishlar, yuksalishlar davr deb atash mumkin. Bu davr adabiyotida katta sifat o‘zgarishlari ro‘y berdi. Turk adabiyotida nasr (proza, hikoya, roman), dramaturgiya janrlarida asarlar yaratildi va janrlar rang–baranglashdi, rivojlana bordi. Turk poeziyasida bir necha adabiy maktablar yuzaga keldi. Jahon adabiyotining ta’siri, hamda Turkiyadagi ijtimoiy taraqqiyot natijasida maydonga kelgan bu adabiy muhitda, ayniqsa, XX asrning 20-30 yillarida ijodkorlar o‘z asarlarida birinchi navbatda oddiy xalq hayotini, mamlakat oldida turgan muhim muammolarni aks ettira boshladilar. Ana shunday yozuvchilarning tipik vakillaridan biri, ilg‘or fikrli turk ijodkorlarining ma’naviy izdoshi bo‘lgan yozuvchi Rashod Nuri Guntekindir.

Maqsad va vazifa: Rashod Nuri Guntekinning yozuvchi sifatidagi badiiy mahoratini romanlari misolida ko‘rsatish maqsad qilingan.

Rashod Nuri Guntekinni yirik romannavis sifatida o‘zbek kitobxoniga etkazish maqola oldiga qo‘yilgan vazifa hisoblanadi.

Usullar: Rashod Nuri Guntekin romanlarini tahlil qilishda badiiy-filologik tahlil metodidan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza. Mashhur turk yozuvchisi Rashod Nuri Guntekin 1889-yilning 4-noyabrida Istanbulda tug‘ildi (ayrim ilmiy manbalarda yozuvchi-nig tug‘ilgan yili 1892 deb ko‘rsatilgan. Hozirda darsliklarda ham, yirik adabi-yotshunos olimlarning R.N.Guntekinga bag‘ishlangan monografiyalarida ham 1889-yil, 4-noyabr sanasi to‘g‘ri deb topilgan). Uning otasi Nuri Bey shifokor edi. Xizmat vazifasiga ko‘ra Onado‘lining ko‘p erlarida bo‘lardi. Deyarli doimo otasi yonida bo‘lgan Rashod turk dehqonining og‘ir ahvoli bilan juda erta tanishdi. Mana shu ko‘rgan kechirganlari kelajakda yozuvchi asarlarida o‘z aksini topdi. Bo‘lajak yozuvchi boshlang‘ich ma’lumotni Chanoqqal’ada olsa, o‘rta maktabni Izmirda tamomladi. Ilmga chanqoq Rashodning orzusi o‘qishni davom etdirish va kelajakda o‘qituvchi bo‘lib, yosh avlodni ma’rifatli qilib tarbiyalash edi. U

maxsus maktabda fransuz tilini o‘rganadi, so‘ng Istanbul universitetining turk tili va adabiyoti bo‘limini tamomlaydi. Bursa, Istambul shaharlaridagi litseylarda fransuz tilidan, turk tili va adabiyotidan dars beradi. Keyinchalik maorif vazirligida mutaxassis (inspektor) bo‘lib ishlaydi. Xizmat yuzasidan mamlakat bo‘ylab kezishlar yozuvchiga xalq hayoti bilan chuqurroq tanishish imkonini beradi. 1939 yildan umrining oxirigacha Turkiya Buyuk Millat majlisi noibi, Turkiyaning YUNESKOdagi vakili bo‘lgan R.N. Guntekin 1956-yili Londonga davolanishga borib, o‘sha erda vafot qiladi.

Rashod Nuri yoshligidanoq adabiyot va sa’natga qiziqar, ayniqsa, xalq ertaklarini zavq bilan tinglardi. Universitetda mashhur adabiyotshunos Hamdullo Subhiy, shoir Mehmed Akiflardan saboq olgan Rashod Nuri adabiyotga birinchi jahon urushining boshlarida, teatr muammolari haqida taqrizlar, maqolalar, she’rlar, kichik pesalar yozish bilan kirib keldi. Ijodining boshlarida Jamil Niyat, Hayriddin Rushdu, Mehmed Fotih taxalluslanini ham qo‘llagan. “Zamon” gazetasida e’lon qilingan birinchi romani “Harobalarning chechagi” (1918) Jamil Niyat imzosi bilan chiqqandi. Davrining ilg‘or yozuvchisi Holid Ziyo Ushoqligil-ni (1866-1945) ustoz bilib H. Ziyo asarlaridan ruhlandi. “Bir kun asar demoqqa loyiq biror asar yozolsam, buning uchun Holid Ziyo Beyga burchlidirman”- deya yozgandi R. N. Guntekin. Yozuvchi dastlabki hikoyalaridayoq oddiy kishilar tur-mush tarzini aks etdirishga harakat qildi. 1920-yillar «Rojild Bey» (1919), «So‘nmish yulduzlar» (1923), «Tangri musofiri» (1927), «Layli va Majnun» (1928) kabi bir qancha hikoyalar to‘plami nashr qilindi. Adib hikoyalarida milliy ozodlik kurashi voqealari, oddiy kishilarning qahramonliklari va urushda hammadan ko‘p talafot ko‘rgan xalqning dard alamlari aks etdiriladi. Rashod Nuri bolalar tarbiyasi va oilaviy munosabatlarga oid hikoyalarida (“Ishqiy maktublar”) jamiyatni sog‘lomlashtirish uchun mustahkam axloqiy prinsiplar bo‘lishi kerakligini uqtiradi. U realist yozuvchi sifatida o‘sha davr turk xalqi hayotini o‘z hikoyalarida haqqoniy tasvirladi. R. N. Guntekin turli janrlarda ijod qilsada, unga adabiy shuhratni romanlari keltirdi.

Adibning ilk romanlaridan «Sirli qo‘l» (1920) asarida, yozuvchi urush tufayli boylik orttirishga intilgan, ma’naviy tuban ketgan shaxslar hayotini ochib beradi. Bu haqda yozuvchining o‘zi shunday deb yozgandi: «Sirli qo‘l» roman janridagi mening birinchi ishimdir. Men ma’lum ma’noda cheklangan, sodda, ma’naviyati sof odamning voqealar ta’sirida, urush tufayli olib sotarga axloqsiz tipga aylan-ganligini ko‘rsatmoqchi edimki, bundaylarni biz o‘sha vaqtda ko‘p uchratardik. Men o‘sha davrniig bir qator o‘ziga xos tomonlarini, o‘sha davr axloqini chizib bermoqchi edim». Asar qahramoni kambag‘al yigit Sharaf katta yer egasi uyida o‘qituvchilik qilib yurib, xo‘jayinning qizi bilan sevishib qoladilar. Kuyov bo‘lgach, Sharaf qaynotasining yordamida tijorat (kommersiya) ishiga o‘tadi va tezda savdo olamida ko‘zga ko‘ringan kishiga aylanadi. Sharaf kunlardan bir kun chiroyli, ammo engil tabiatli ayol bilan tanishib, keyinchalik unga bog‘lanib qoladi. Shu tufayli oilasidan ajralgan Sharaf axloqsiz yurishlari natijasida qarzga

botadi. Uni butunlay tanazzuldan «sirli qo‘l» — ya’ni, xotini otasi yordamida qutqarib qoladi. U tavba-tazarru qilib oilasiga qaytadi.

Yozuvchi bosh qahramon misolida axloqsizlik odamni qanchalik tubanlashtirishini ko‘rsatib, shu orqali yoshlarning tarbiyasiga ta’sir qilish bilan birga, o‘sha vaqtdagi haqqoniy «sirli qo‘llar» hokimiyat tepasida turgan shaxslar bo‘lib, bular boylik orttirish uchun har qanday tubanliklardan qaytmasliklarini ko‘rsatishdir. Shuning uchun ham roman bir qancha o‘zgartirishlar bilan nashr qilinadi.

Yozuvchining ko‘pgina asarlarining qahramonlari yoshlardir. U zamon ziddiyatlari haqida fikr yuritadimi yoki Turkiya qishloqlaridagi ahvol, dehqonlar turmushi haqida gapiradimi, bunga ko‘proq o‘sha davr yoshlarining ko‘zi bilan qarashga, Turkiyaning kelajagi bo‘lgan yosh ziyolilar aqli bilan yondoshishga intiladi. Rashod Nuriga olamshumul shuhrat keltirgan «Choliqushi» (1922) romanida bu narsa yaqqol ko‘ringan. Romanga muallif ijodini boshlanish davrida yozgan “Istanbullik qiz” pesasi asos bo‘lgan. Pyesa unchalik muvaffaqiyat qozonmagan bo‘lsada, romandagi Farida millionlarning sevimli qahramoniga aylandi. Roman bosh qahramoni yosh o‘qituvchi Faridadir. U xolavachchasi Komronni sevadi, lekin to‘y arafasida Komronning xiyonati tufayli xolasinikidan (Farida ota-onasidan erta ajralganligi uchun bu erda yashardi) bosh olib chiqib ketadi. Romanning asosiy g‘oyasi o‘sha davr uchun muhim bo‘lgan turk jamiyatida ayol erki masalasidir. Yosh o‘qituvchi Farida hayoti orqali keng xalq ommasi hayotining realistik tasviri beriladi. Roman Faridaning kundaliklari shaklida yozilgan. Dunyoni bola ko‘zi bilan, keyinroq voyaga etgan qiz ko‘zi bilan ko‘rish, uning qalbi bilan his qilish tarzida berilishi turk adabiyoti uchun yangilik edi. Faridaning Zaynilar qishlog‘ida yozgan kundaligidan o‘rin olgan quyidagi lavhalar diqqatimizni tortadi: “Men bolalarga bir oz hayot va shodlik ham berish tilagida edim. Afsuski, bu tilakka etishning iloji yo‘qdek ko‘rinadi.

Bu qishloqning uylarida, ko‘chalarida, mozorlaridagi singari bolalarida ham qora g‘amginlik bor edi. Rangsiz lablari kulishning nima ekanligini bilmas, harakatsiz, hamisha g‘amu hasrat to‘la ko‘zlari doimo o‘limni o‘ylayotgandek ko‘rinadi».

Maorif tizimini yaxshi bilgan yozuvchi byurokrat mudirlar, ko‘r-ko‘rona G‘arbga sajda qiluvchi chalamullalar obrazini ham, och bo‘lsada vijdonli, sofdil mehribon oddiy odamlar hayotinida birdek mahorat bilan chizadi. Jamiyatdagi illatlarning sababi ma’rifatsizlikda, axloqiy noqislikda deb bilgan yozuvchi bosh qahramonini o‘qituvchi qilib tanlagani bejiz emas. U Farida timsolida ichki dunyosi boy, millat fidoyisi insonni ta’riflaydi. Asar voqealari bosh qahramon tilidan hikoya qilinishi, tuyg‘ularni teran tasvirlashga va qahramon boshidan kechirgan holatlarni kitobxonga yuqishida qulaylik yaratgan.

Yozuvchi yosh avlodning qora qismatini realistik bo‘yoqlarda chizarkan, o‘zining bolalarga «hayot va shodlik» berolmasligidan afsuslanadi.

Rashod Nuri yigirmaga yaqin romanlar yozdi. Deyarli barcha asarlarida yozuvchi yoshlar hayotini ijtimoiy voqelik bilan bog‘lab ko‘rsatadi. Zamon

illatlarining yoshlar ongiga ta’siri, muhim axloqiy muammolar haqida fikr yuritadi. “Xotin dushmani”, «Xazon rezgi» va «Tamg‘a» romanlari shu jihatdai xarakterlidir. “Xotin dushmani” romanidagi Sora va Homongolosning taqdiri misolida muhit tufayli yoshlarda paydo bo‘lgan noto‘g‘ri qarashlar, yoshlar ruhiyatidagi evrilishlar mahorat bilan tasvirlanadi. Maktub tarzida yozilgan bu romanda yozuvchi yana bir bor ruhiyat tasviri ustasi sifatida ko‘rinadi.

«Xazon rezgi» asarining bosh qahramoni Ali Rizobey hukumat ishida suyagi qotgan, lekin halolligi, to‘g‘riso‘zligi uchun amallaridan ajrab, oxiri ishlab turgan «Oltin yaproq» shirkatidan ham haydaladi. Ali Rizobey farzandlari Shavkat, Fikrat, Najlo, Laylo, Oyshalarning «axloqiy tarbiyasiga ko‘p e’tibor bergan», shuning uchun u farzandlarining «or-nomusli, billurdek toza, olmosdek mustahkam»ligiga shubha qilmaydi. Ali Rizobey ishdan ketgach, oilada ham qadri pasaya boradi. Moddiy etishmovchilik tufayli uyda janjal avjiga minadi, tarafma-taraf bo‘lib «jangga otlanishadi». Xullas, avval boshqalarga namuna bo‘lgan oila, endi ichdan chiriy boshlaydi. Oqibat Ali Rizobeyning o‘g‘li qamaladi, qizlari «yomon yo‘lga» kirib ketadi. Xastalangan Ali Rizobeyning kuni «billurdek toza» qizining haftada bir keladigan nikohsiz eriga qoladi.

Roman qahramonlarining xarakterini ochishda yozuvchi psixologik-ruhiy tahlilga alohida e’tibor bergan. Nomusli oila yoshlarining sharoit tufayli tubanlashuvini sekin-asta ustalik bilan ochib boriladi. Garchi yozuvchi tuzum haqida biron nima demasa ham, oila tanazzuliga o‘sha tuzum, axlok normalari sabab-chiligi ko‘rsatilgan.

«Tamg‘a» romanida Iffatbeyning oilali juvon Vodiyaga bo‘lgan muhabbati hikoya qilinadi. Iffatbey sevgilisiga dog‘ tushirmaslik uchun o‘g‘ri «tamg‘a» sini oladi. Vodiyaning ham sevishiga ishonib, ne-ne qiyinchiliklarni boshidan kechirgan romantik ruhdagi Iffatbey sevgisi rad etilgach, «puch orzuga uchib, umrini bekorga» o‘tkazganligini kech tushunadi.

Rashod Nuri romanlari mavzu jihatdan rang-barangdir. “Muhabbat simfoniyasi”, “Oqshom quyoshi” romanlari “Cholіqushi”ga o‘xshash lirizmga boy, ishqiy-ruhiy yo‘nalishdagi asar bo‘lsa, “Tegirmon” satirik romandir. Bu satirik asarda zilzila tufayli uylarning vayron bo‘lganligi haqida poshsholikka (yuqoriga) ketgan ma’lumotlar noto‘g‘ri bo‘lganligi uchun, laganbardor mahalliy amaldorlar yer qimirlashidan shikast ko‘rmagan uylarni ham buzishgacha borgani achchiq kulgi ostiga olinadi.

“Qon da’vosi”, “Yashil kecha” romanlarida ijtimoiy ruh ustivor. Shaxs va jamiyat o‘rtasidagi ziddiyatni yozuvchi “Yashil kecha” asarida Shohin afandi obrazi orqali aks etdirgan. Shohin afandi Istanbulda qolishni istamay uzoq Sariova qishlog‘iga borib o‘qituvchilik qiladi. Sariovada Shohin afandi johil, ma’rifat dushmani dindorlarga qarshi kurashadi. Avval diniy maktabda o‘qigan Shohin afandi o‘zining yo‘li xatoligini anglab, o‘qituvchilar institutiga kirgan va bor bilimini xalqqa berish uchun bu qoloq qishloqqa kelgan edi. Shohin shu yo‘l bilan johillikka qarshi kurashmoqchi. Tengsiz kurashda ko‘p mashaqqatlarni boshidan

kechirib, hatto bosqinchilarga xayrixohlik bildirib, ular ketgach o‘zlarini Vatan fidoyisi qilib ko‘rsatgan mahalliy amaldorlarning sotqin, ikkiyuzlamachiligini ko‘rgan Shohin afandi yakka kurash yo‘lidan qaytib, “Yangilik tug‘ilayotgan” Anqaraga ketadi.

R.Nuri Guntekin bu romanida turk adabiyotida birinchilardan bo‘lib, o‘z ideali yo‘lida hech nimadan qaytmaydigan, ongli ravishda o‘zini xalq ichiga bag‘ishlagan kurashchi obrazini yaratdi. Nozim Hikmat “Yashil kecha” romanida ko‘tarilgan muammolar o‘sha davr Turkiyasi uchun ham juda muhimligini bejiz ta’kidlamagandi. Bu asar jaholatparast dindorlarga qarshi yaratilgan jahon adabiyotining yaxshi namunalari qatoridan o‘rin olgan.

R.Nuri Guntekin romanlari obrazlar ruhiy tahlilining chuqurligi, tabiat go‘zalliklarini nozik did bilan tasvirlash ila ajralib turadi. Rashod Nuri romanlaridagi voqealar vatanparvarlik ruhining ustivorligi, voqealarning markazdan uzoqda kechishi bilan ajralib turadiki, bu yozuvchini hayotni kuzatuvchanligi, yaxshi bilishidan dalolatdir.

“Iztirob” (1928) romanining qahramoni Murshidning quyidagi gaplari yozuvchi asarlaridagi ijobiy obrazlarining xususiyatlarini umumlashtirgandek ko‘rinadi. Murshid kundaligida yozadi: “Men yangi hayot boshlash uchun o‘zimga programma tuzdim: 1) Doimo vijdon ovoziga quloq solish; 2) Hech qachon qonun chegarasidan chiqmaslik; 3) Hamkasblar bilan doimo yaxshi munosabatda bo‘lish; 4) Yolg‘on so‘zlamaslik; 5) Pora olmaslik; 6) Faqat xizmatda emas, oilada ham pok bo‘lish; 7) Shaxsiy manfaatdan burchni yuqori qo‘yish. O‘z zarariga bo‘lsa ham doim haqiqat uchun kurashish”. “Iztirob” qahramonining asosiy g‘oyalar (prinsiplar)i bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmaganligi ko‘rinib turibdi. Romanda Murshidning qizi Zahroning otasining “Xotira daftarini” o‘qigandan so‘nggi ruhiy holati ham juda ta’sirli tasvirlangan.

R. N. Guntekinning mashhur romanlaridan biri “Otash kechasi” 1942-yil nashr etilgan. Romanda siyosiy ayblov bilan Istanbuldan Malasiyaga surgun qilingan Kamol Murodning boshidan kechirganlari, aniqrog‘i Afifa (erkalab Fofo deyishardi) nomli juvonga bo‘lgan muhabbati hikoya qilinadi. Romanda qahramonlar ko‘p emas, ammo ularning o‘ziga xos hususiyatlari esda qolarli tasvirlangan. Doktor Salimbey, qaymaqom (ma’lum bir hudud hokimi), Stematula, Varvara Dudu ana shunday yorqin chiqqan obrazlardan. Yozuvchi ikkinchi darajali qahramonlar xarakterini teranroq ochish uchun ularning hayotidan ayrim lavhalarni asarga hikoya ichida hikoya tarzida kiritadi. Masalan: Varvara Dudu va Kegam hikoyasi.

Romanda voqealar asosan ikki shahar–Istanbul va Milasda bo‘lib o‘tadi. Otash kechasi marosimida (gulxan yoqib yoshlar olov ustidan sakrab o‘tib o‘yin tushadigan, bayramona tadbir) Afifani ilk bor ko‘rib yoqtirib qolgan, Kamolbeyning iztiroblari, oilaviy sharoiti yaxshi bo‘lmagan Afifaning ham Kamol Murodga munosabati romantik-psixologik ruhda juda teran tasvirlangan.

Voqealar XX asrning birinchi choragida bo‘lib o‘tarkan, davr ruhini, yozuvchi qahramonlar taqdirini hikoya qilish orqali qisqa jumlalarda berib ketadi.

R. N. Guntekin badiiy tasvir ustasi ekanligi bu romanda ham yaqqol ko‘ringan. Afifaning Izmirga ketishi keyinroqqa qoldirilganligi haqida xushxabar eshitgan Kamolbeyning holati shunday tasvirlanadi:

“A’zoyi badanimni bir iliqlik qopladi. O‘choq oldida o‘tirgandek sochlarim to‘zib, jingalaklashganini, yuzlarim qizarganini his qildim, faqat vujudimgina emas, balki egnimdagi jonsiz kiyimlar, englarim va pochalarim, bo‘ynimda osilib yotgan bo‘yinbog‘imda qadar jonlanganday bo‘ldi.” Yoki: “Tepaga otib tutayotgan antiqa billur idishni tushirib, sindirib qo‘yganini ko‘rgan boladay dahshatga tushib titray va yig‘lay boshladim. Ayni paytda kaftlarimni ochib, hozir eslay olmaydigan, qandaydir bo‘lmagur gaplarni valdirab, unga yolvora boshladim.”

Sof tuyg‘ularni qadriga etmaslik, jamiyatda mavqei o‘zgarib amaldor bo‘lgandan so‘ng o‘ziga bino qo‘yish oqibati kishini yolg‘izlikka olib kelishi asarda yahshi ko‘rsatilgan. Odam hamisha ko‘nglidagini anglab etavermasligi, gohida tushunib etganda vaqt o‘tgan bo‘lishi asar qahramonlari taqdiri misolida ochilgan. Bu esa inson doimo o‘zligini anglashga, ma’naviy kamolotga intilishga undaydi.

Yozuvchining «Oqshom quyoshi» romani ham sevgidek buyuk tuyg‘uning po‘rtanalarini kuylashi, inson qalbi xilqatlaridagi hissiyotlarni hassoslikla tasvirlanishi bilan ajralib turadi. R. Nuri romanlarida sevgini oshkora emas, ko‘proq ibo, andisha pardasiga o‘ralgan holda tasvirlaydi. Roman qahramonlari– Nazmibey, Kamolbey, Ehson, Julida, Oysha har biri bir olam. Bu romanida ham yozuvchini inson ko‘nglida kechayotgan sezimlarning mohir tasvirlovchisi sifatida ko‘ramiz. «Tuyg‘ularimni Shukronga sezdirishdan qo‘rqmay qo‘ydim. Chehram uzoq kurashlar va munozaralar natijasida sukunat niqobi bilan qoplandi. Ko‘zlarim xuddi haykal ko‘zidek bo‘m–bo‘sh qarar, lablarimda ularning chuqur sukunatidan kelgan uzoq va sokin jilmayish bor edi.

Xuddi cho‘l o‘rtasidagi kabi yolg‘iz edim. Sira tuganmas ro‘yo ichida yashardim». Nazmibeyning iztiroblari ifodalangani kabi buningdek nafis tasvirlarning ko‘pligi romanni o‘qishli qilib, kitobxon tuyg‘ularigada ta’sir qiladi.

Rashod Nuri romanlari xalq iboralariga boy, shirali tilda yozilganki, bu asarni o‘qishli qilish bilan birga, yosh yozuvchilarga o‘rnak bo‘larlidir. Jahon adabiyoti namunalari qatori, R.N.Guntekin asarlari bu vazifani a’lo o‘taganligi haqida mashhur ozarbayjon yozuvchisi Ismoil Shixli shunday yozgandi: “O‘ttizinchi yillardagi ozarbayjon studentlari qo‘lidan uchta kitob sira tushmas edi. Ulardan biri mashhur hind yozuvchisi R.Tagorning “Halokat”, ikkinchisi turk adibi Rashod Nurining “Choliqushi”, uchinchisi esa o‘zbek yozuvchisi A.Qodiriyning “O‘tgan kunlar” romani edi” (“O‘zAS” 1985. 1 noyabr).

Xulosa. R. N. Guntekin kitobxonni qahramonlar ruhiy holatini chuqurroq tushunishi, voqealar ichiga tezroq kirishi uchun xalq og‘zaki ijodi namunalaridan unumli foydalandi, asarlarini ko‘p ma’noli, original voqealar bilan boshlashga

harakat qildi. Rashod Nuri Guntekin turk adabiyoti tarixida hikoyanavis, ulkan nasr ustasi, dramaturg sifatida alohida o‘rin tutadi. Uning ko‘plab hikoyalari, romanlari, pesalari bugungi kunda ko‘pgina jahon xalqlarining ma’naviy mulkiga aylanib, ruhiy ozuqa berib kelmoqda. Rashod Nuri Guntekin Mehmed Akif, Xolid Ziyo Ushoqligil Lev Tolstoy asarlaridan ilhomlangan, ularni o‘ziga ustoz deb bilgan. Rashod Nurining «Choliqushi», «Tamg‘a», «Yashil kecha», “Qon da’vosi”, “Muhabbat simfoniyasi” «Xazon rezgi», “Otash kechasi”, “Oqshom quyoshi”, “Iztirob” kabi romanlari, ko‘plab hikoyalarini o‘zbek kitobxonlari sevib mutolaa qilishmoqda. Uning romanlari asosida ilmiy ishlar yozilgan. “Mirshablar va go‘zallar”, “Halala” pesalari o‘zbek teatr sahnalarida qo‘yilgan. “Choliqushi” romani asosida “Faridaning kundaligi” dramasi D.Usmonova tomodan yaratilgan.

Jahonga mashhur turk yozuvchisi, o‘zbek kitobxonlarining ham sevimli adibiga aylangan Rashod Nuri Guntekinning asarlaridan yangi tarjimalar qilinib, avvalgilari qayta qayta nashr etilmoqda. (“Choliqushi” romanining o‘ndan ortiq nashri bor) Uning ajoyib romanlari o‘zbek kitobxonlariga zavq bag‘ishlab, ma’naviyatining yuksalishida xizmat qilishi shubhasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmad Qabaqli. Turk adabiyoti. 3-jild. Istanbul-1994 (turk tilida).
2. Ibrohim Tatarli. Riza Mollov. Turk romani. Sofiya-1968 (turk tilida).
3. Рашод Нури Гунтекин. Қон даъвоси. Тошкент-2011.
4. Рашод Нури Гунтекин. Хотин душмани. Тошкент-2013.
5. Рашод Нури Гунтекин. Оташ кечаси. Тошкент-2013.
6. Рашод Нури Гунтекин. Чолиқуши. Тошкент-2017.
7. Рашод Нури Гунтекин. Оқшом қуёши. Тошкент-2018.
8. Рашод Нури Гунтекин. Изтироб. Тошкент-2019.

TORIQ BUG‘RO HIKOYALARIDA PSIXOLOGIK TASVIR KO’RINISHLARI

Kenjayeva Poshshajon
Professor, filologiya fanlari doktori, TDSHU

Annotatsiya. *Mazkur maqolada 1940-1960 yillar turk hikoyachiligining taraqqiyotiga xos xususiyatlar haqida fikr yuritiladi. Davrning ko‘zga ko‘ringan hikoyanavislari va ularing ijodi tilga olinadi. “Qishloq adabiyoti” ta’sirida shakllangan yozuvchilar ham aynan shu davrlarda qalam tebratgan. Ular hikoyalarida Onado‘li qishloqlarida ishsizlik, qashshoqlik, johillik, mutaassiblik qurboniga aylangan insonlar hayotini aks ettirganlar, bu haqida ham maqolada ma’lumot beriladi. Bu davr hikoyachiligida o‘zining uslubi bilan ajralib turgan yozuvchi Toriq Bug‘ro ijodiga alohida e’tibor qaratiladi. Xususan, adibning psixologik tasvir mahorati hikoyalari misolida tahlil qilinadi. Maqolada uning “Ertaga degan gap yo‘q” (“Yarın Diye Bir Şey Yoktur”), “Sabzili palov masalasi” (“Havuçlu Pilav Meselesi”), “O‘g‘limiz” (“Oğlumuz”) singari hikoyalari tadqiq etiladi. Yozuvchi hikoyalarining tahlilida turk adabiyotshunoslarining fikrlari ham e’tiborga olingan.*

Kalit so‘zlar: *turk adabiyoti, hikoya, psixologik tasvir, uslub, realizm.*

Özet. *Bu makalede 1940 ile 1960'lı yıllar arasında türk hikâyeciliğinin gelişimi ele alınmıştır. Dönemin önde gelen hikâye yazarlarının eserleri incelenmiştir. "Köy Edebiyatı" etkisindeki yazarların da bu dönemde öyküler yazdıkları bilinmektedir. İncelenen dönem hikayelerinde Anadolu köylerindeki işsizliğin, yoksulluğun, cehaletin, taassubun mağdurı olmuş insanların hayatları yansıtılmıştır. Çalışmada dönem hikâyeciliğinde üslubuyla öne çıkan Tarık Buğra hikâyelerinden özellikle, yazarın psikolojik portre yaratma teknikleri "Yarın Diye Bir Şey Yoktur", "Havuçlu Pilav Meselesi", "Oğlumuz" gibi hikâyeleri örneklerinde incelenmiştir. Makalede yazar hakkındaki türk araştırmacıların çalışmalarından da yararlanılmıştır.*

Anahtar Kelimeler: *Türk Edebiyatı, Hikâye, Psikolojik Portre, Üslup, Gerçekçilik.*

Abstract. *This article discusses the characteristics of the development of Turkish storytelling in the 1940s-1960s. Prominent story writers of the period and their works are mentioned. Writers who were formed under the influence of "village literature" also created their masterpieces during these times. In their stories, they reflect the lives of people who became victims of unemployment, poverty, ignorance, bigotry in the villages of Onado'li. Particular attention is paid to the work of the writer Tariq Bugro, who is distinguished by his style in the storytelling of this period. In particular, the writer's psychological image skills are analyzed on the example of stories. The article examines his stories such as "There is no question of tomorrow" ("Yarın Diye Bir Şey Yoktur"), "The matter of vegetable pilaf" ("Havuçlu Pilav Meselesi"), "Our Son" ("Oğlumuz"). In the analysis of the writer's stories, the opinions of Turkish literary experts were also taken into account.*

Key words: *Turkish literature, story, psychological image, style, realism.*

Kirish. 1940-1960 yillar turk hikoyachiligi taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan davr hisoblanadi. Bu davr hikoyalarida mavzular ko‘lami kengaygani, obraz talqinida teran psixologik tasvirlash tamoyili kuchaygani, xususan, uslub poetikasi

borasida qator yangilanishlar maydonga kelgani kuzatiladi. Zotan, bu davr nasrida Onado‘li xalqining turmush tarziga e’tibor kuchaydi. Zamon va sivilizatsiya maromi oldida esankiragan inson muammosi 1940-1960 yillar hikoyachiligida etakchi tasvir ob’ektiga aylandi.

Bu davr adabiyotida etakchilik maqomni egallagan realizm ikki yo‘nalishda davom etdi. Bularning biri hayot haqiqatini muayyan izmlar ta’sirisiz qalamga olishga yo‘naltirilgan Mopassan, Balzak, Chexovga xos realizm bo‘lsa, ikkinchisi sotsrealizm ta’sirida paydo bo‘lgan hikoyanavislik an’anasi edi. Ijodida sotsrealizm metodi tamoyillari yaqqol seziladigan yozuvchilar guruhi adabiyot maydoniga kirib keldi. Rashod Enis (Aygen), Umran Nazif (Yigiter), Halikarnas Baliqchisi, Faqir Boyqurt, Dursun Akcham, Samim Ko‘jago‘z, Bakir Yildiz, Ilhan Tarus, Kamol Bilbashar, Kamol Tohir, Mehmet Basharan, Mehmet Seyda, Muzaffar Hojihasano‘g‘li, Nejati Jumali, Naziha Merich, O‘rxon Kamol, Muzaffar Buyruqchi, Usmon Shahin, Laylo Erbil, Sevgi Soysal, Tolib Apaydin, Yashar Kamol, Zeyyat Selimo‘g‘li, Erindiz Otasu, Inji Aral, Burxon Gunel, Kamol Otash kabi yozuvchilarni shu siraga kiritish mumkin.

Maqsad va vazifa: Zamonaviy turk nasri doirasida 1940-1960 yillar turk hikoyachiligining taraqqiyot tamoyillarini tadqiq etish, xususan, Toriq Bug‘ro ijodining uslubiy o‘ziga xosligi, hikoyalaridagi qahramon psixologiyasi tasvirini ilmiy asoslashdan iborat.

1940-1960 yillar zamonaviy turk hikoyachiligining badiiy tamoyillarini Toriq Bug‘ro ijodi misolida aniqlash va shular asosida bu davr hikoyachiligining taraqqiyot tamoyillariga doir ayrim nazariy umumlashmalar chiqarish maqola oldiga qo‘yilgan vazifalar hisoblanadi.

Usullar: 1940-1960 yillar turk hikoyachiligining taraqqiyoti, xususan, Toriq Bug‘ro ijodini o‘rganishda tarixiy-qiyosiy va psixoanalitik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza: Sotsrealizm yo‘lida yozilgan turk hikoyalarining barchasi yagona mazmunga ega emas. Shu bois ularni mavzu va mundarija nuqtai nazaridan muayyan guruhlashtirib o‘rganish maqsadga muvofiq. Birinchi guruh hikoyalarini turk adabiyotshunosligida “qishloq adabiyoti” termini ostida tushuniladigan asarlar tashkil etib, ularning markaziy qahramonlari qishloqda qashshoq turmush kechirgan yoki vatanidan yiroqda yashagan o‘rtahol odamlar, oddiy turk ayollaridan iborat qahramonlardan iborat. Turk hikoyachiligining bu davri 1940-yildan 1954-yilgacha davom etdi.

“Qishloq adabiyoti”ga oid asarlarning aksariyati qishloqda tug‘ilib, qishloqda yashagan yozuvchilar tomonidan yozildi. Faqir Boyqurt, Tolib Apaydin, Mehmet Basharan, Dursun Akchamlar shu toifa yozuvchilar hisoblanadi. Bu adiblar ilk asarlarini “Qishloq institutlari” jurnalida (1945-1947) nashr eta boshladilar.[1] Hatto

[1] Çetin N. Türk Hikayesinde Sosyalist Realizm (Toplumcu Gerçekçilik) // Öykü. Sayı: 4. Ağustos-Eylül 2004. –S.55.

o‘sha davrda qishloq institutlari ochilib, unda qishloq hayotini, odamlarini o‘z asarlarida aks ettirishni xohlagan yozuvchilar tahsil oldilar. Onado‘li qishloqlarida ishsizlik, qashshoqlik, johillik, mutaassiblik qurboniga aylangan insonlar hayoti hikoyalar mazmun-mohiyatiga singdirildi. Hikoyalarda qishloq qahramoni timsoliga asos bo‘lgan omillar ikkiga ajratib ifoda qilindi: birinchi toifa insonlar ezilgan, xo‘rlangan, oyoq osti qilingan kambag‘al qishloq odamlari bo‘lsa, ikkinchi toifa mulk egalari, hokimiyatni boshqaruvchi noyiblardan tashkil topgan edi. Bu toifa kishilar qahramon qilib olingan hikoyalar asosida “xo‘rlangan – xo‘rlagan – najotkor” uchligi turadi. Voqealar shu uchlik atofida kechadi. Bundagi aksar qahramonlar o‘zaro o‘xshash bo‘lib, bir asardan boshqa asar syujetlariga ko‘cha boshladi. Oqibatda temir odam singari sas-sadosiz mehnat qilayotgan, bir xil obrazlar urchib ketdi. Ular qaysi bir qirralari bilan sovet hikoyalaridagi proletariat obrazini yodga soladi. A.Qahhorning “Bemor”, “Yulduzni ko‘zlagan qiz”, “Kampirlar sim qoqdi”, Uyg‘unning “Nazr otaning g‘azabi”, Mirmuhsinning “Degrez o‘g‘li”, Hamid G‘ulomning “Mash’al” asarlaridagi ijobiy qahramonlar bilan qiyofadoshlik kasb etadi.

Bu davr hikoyachiligida Toriq Bug‘ro (1918-1994) ijodi ham o‘zining teran mazmuni, original syujeti, hayotiy obrazlari, ayniqsa, o‘ziga xos uslubi bilan muhim o‘rin tutadi. Uning 1948-1969 yillar vaqtli matbuoti sahifalarida 82ta hikoyasi chop etilgan. Toriq Bug‘ro hikoyalarida insonga xos ruhiy kechinmalar, his-tuyg‘ular tahlili etakchilik qiladi. Insonning baxt-saodati, ozodligi yo‘lida o‘zligini fido qilishga tayyor yozuvchi uslubining markazini inson ichki olami muammosining tahliliy ifodasi tashkil etgan desak yanglishmaymiz.

Toriq Bug‘ro hikoyachiligi uslubini shunga ko‘ra psixologik tasvir uslubi tarzida nomlash maqsadga muvofiqdir. Chunki uning hikoyalarida voqealar bayoni emas, inson hayoti davomida uchrashi mumkin bo‘lgan murakkab vaziyatlar badiiy tahlil yo‘sinida hikoya qilinadi. Ularda yagona makon ichidagi inson va u bilan bog‘liq vaziyat yoki holat tasvir etiladi. Vaqt nuqtai nazaridan o‘ta qisqa – lahza ichida sodir bo‘ladigan botiniy holatlarni hikoyalash T.Bug‘roning xos uslubi hisoblanadi. Tashqi olam, tabiat tasviri ham uning hikoyalarida shunday vaziyatlarni yoritish yo‘lida xizmat qiladi yoki asar syujetiga olib kiriladi.

Uning “Ertaga degan gap yo‘q” hikoyasida bir kechada butun hayoti ko‘z oldida gavdalangan, tun bo‘yi uxlay olmagan qahramon ruhiy holati aks ettiriladi. Yoshligida katta maqsadlarni orzu qilgan asar qahramoni ulg‘aygach qarzga botib gazetaga tahrirchi bo‘lib ishga kiradi. Yozuvchi barcha hikoyalaridagidek, bu hikoyasida ham insoniyatni tashlab ketayotgan ezgu hissiyotlar, uning ustiga yopirilayotgan yovuzlik elchilari haqida so‘z yuritadi: *“Ufq to‘zonlar-u tuman ortida, atom tezligida qaynayotgan qahr-u g‘azablar, jahldor-u xafaqonlar, zavqlanish-u jirkanishlar, umid-u umidsizliklar, sevgi-yu azoblar ortida erib*

borardi”.[1] Bunday holat tasviri ko‘zga ko‘rinmay sodir bo‘ladigan, ammo salbiy ta’siri atomdan ham kuchli bo‘lgan fojiaviy bir voqelik haqida xabar beradi. Buni oddiy odamlar, turmush tashvishlari bilan o‘ralashib g‘ofillarcha kun kechirayotgan nafs bandalari sezmaydilar. Faqat qalbi ochiq, ko‘ngli pok, ijodkor qalbgina bunday mavhumiyat qatlamida ro‘y berayotgan jarayonlarni ilg‘aydi. Ilg‘aydigina emas, chuqur his qiladi. Undan ufurib turgan fojia ufunatidan iztirob chekadi. T.Bug‘ro hikoyasiga xos uslubning o‘ziga xosligi shundaki, kosmik qatlamda sodir bo‘layotgandek tasvirlangan bu fojiaviy hodisalarning barchasi aslida qahramon ko‘nglida sodir bo‘ladi. Yozuvchi buni ko‘ngil monologi sifatida ifoda etadi.

Yozuvchi qahramon holati yoki xarakterini ko‘proq ruhiy kechinmalar orqali aks ettiradi. Shu asnoda qahramon his-tuyg‘ulari, o‘y-xayollari xarakteriga xos xususiyatlarni ochib beradi. Hikoya voqelikni qamrash, hajm va qahramonlari jihatidan ixcham janr bo‘lgani uchun aksar yozuvchilar ijodida hodisalar bayoniga o‘xshab qoladi. Bu janr doirasida ko‘pincha psixologik tasvirga o‘rin qolmaydi. T.Bug‘ro esa butun boshli hikoyalarini psixologik tasvir uslubiga quradi. Qahramon portreti, unga xos muloqot shakllari, u harakatlanayotgan makon-inte’er faqat ichki holatlar tasviri orqali ayonlashadi. Inson ichki olamini tasvirlash jo‘n ish emas. Buning uchun ijodkorning o‘zi shu olamda yashashi lozim. T.Bug‘ro mana shunday o‘ziga xos tabiatga ega yozuvchi hisoblanadi. Adabiyotshunos H.Umurov badiiy psixologizm haqida shunday yozadi: “Psixologizmning formalari turli-tuman bo‘lganidek, uning portret, dialog, monolog, tush, psixologik timsollar, hissiy harakatlar, peyzaj, gallyutsinatsiya kabi poetik vositalari ham rang-barangdir. Ularning har biri qahramon ichki dunyosining yashirin sirlarini oshkor qilishda yozuvchiga qo‘l keladi”.[2]

T.Bug‘ro hikoyalarida portret, dialog, monolog, tush, gallyutsinatsiya, hissiy harakatlar singari poetik vositalarning barchasi psixologik tasvir samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Quyidagi monologik nutqning o‘ziga xosligiga e’tibor qaratamiz: *“Qo‘limdagi sigaretni chekayotib Homidning biror she’rini yoki Dovalajiro nutqini yoxud anqaralik mashhur tanqidchining ona tilida suhbatini o‘qimoqchi bo‘ldim; biroq, qarasam, hayajon butun borlig‘imni chulg‘ab olgandi, men hatto eng ta’sirli voqealarni xayoldan birma-bir o‘tkazib, qo‘pollashib borayotgandek edim; hech narsa o‘qimaslikka qaror qildim.*[3] Inson ichki holatlarining bunday chigal tasviriga duch kelgan o‘quvchi, albatta, o‘yga toladi. Qahramonni hamma narsadan, hatto kitob o‘qishdek sevimli mashg‘ulotidan chalg‘itgan narsa nima? Nega u tinimsiz tamaki tutunini ichiga yutmoqda, nega uni hayajon ustiga hayajon bosmoqda, nega u o‘zini qo‘pollashib borayotgandek his qilyapti? Psixologiyaga oid tadqiqotlarda insonda ro‘y beradigan bunday

[1] Буғро Т. Эртага деган гап йўқ /С.Елўқ, П.Кенжаева Кутилмаган меҳмон. Академнашр. Т-2011. –Б.205.
[2] Умуров Ҳ. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. -Т.: “Фан”. 1983. –Б.32.
[3] Буғро Т. Эртага деган гап йўқ. / В.Елўқ, П.Кенжаева. Кутилмаган меҳмон. Академнашр.Т-2011. –Б.204.

holatlarning ildizi individ ko‘ngli bilan tashqi olam voqeligi o‘rtasida nomutanosiblik, ziddiyatga borib taqalishi aytiladi. Agar inson ichki dunyosida bir dialektik tizim sifatida yashayotgan ID-EGO-SUPEREGO o‘rtasida ichki kelishuv, muvozanat yuzaga kelmas ekan, u insonni telbalik yoki o‘limga olib kelishi mumkinligi qayd etiladi.[1] T.Bug‘ro hikoyasida mana shunday murakkab holatni, Z.Freyd psixoanalizi ta’siridagi G‘arb adabiyoti izlarini ko‘ramiz.

Yoki “Sabzili palov masalasi” (“Havuçlu Pilav Meselesi”) hikoyasi qahramoni holatini olaylik. Asarda ham monologik nutq, ham hissiy harakatlar o‘yinidan samarali foydalanilgan. Bu hikoyada ham xuddi oldingi hikoyadagi kabi barcha harakat hamda voqealar inson botinida kechadi: *“Yomg‘ir qanday go‘zal tomchilardi... Faqat odamlar, menga begona, bee’tibor odamlar. Vaholanki men masalan, shu ayolni sevishim, ana u odam bilan do‘st bo‘lishim mumkin, ammo ular o‘tib ketmoqda, aslo to‘xtatishning imkoni yo‘q, o‘tib ketishmoqda. Ro‘paramda paydo bo‘lgan mayxonaga kirdim: bufet oldidagi o‘rindiqlarning biriga o‘tirdim... Ko‘nglim bir hamlada butun shishalarni sipqorsa deydi.*

Bir qadah, yana bir qadah, yana bir qadah...”

(“Yağmur, ne güzel çiseliyordu... Fakat insanlar, bana yabancı, bana aldırış etmeyen insanlar. Halbuki ben, mesela şu kadını sevebilir, şu adamla pekala dost olabilirdim, ama onlar geçip gidiyorlar, asla durdurulamaz bir tarzda geçip gidiyorlardı. Rastgele bir meyhaneye girdim: Büfenin önündeki taburelerden birine oturdum... Bir hamlede bütün şişeleri boşaltmak istedim.

Bir kadeh, bir kadeh daha, bir kadeh daha...”)[2]

Hikoya qahramonining ayni damdagi holati nihoyatda murakkab. Birinchidan u odamlar orasida begona. Qiyofasi, tashqi ko‘rinishi odamga o‘xshasa ham, atrofdagi odamlar uni payqamaydilar. O‘z saflaridagi bir banda sifatida qaramaydilar unga. Har qalay qahramon botinan shuni his qiladi. Ikkinchidan u o‘z-o‘ziga ham begona. Shu bois ham ko‘nglidan topa olmagan do‘stni tashqaridan, begona odamlar orasidan qidiradi. Uchinchidan, bu ikki olamga begonalik hissi qahramon ko‘nglida o‘z-o‘zini mahv etish istagini uyg‘otadi. Bu inson ichki dunyosiga xos “g‘ayrioddiy lazzatlanish tamoyili” bo‘lib: “G‘ayrioddiy lazzatlanish tamoyilining funksional shakllari oddiydan murakkabga, sarkashlikdan vahshiylikkacha bo‘lgan bepoyon makon va zamon ko‘lamiga ega. Chekish, ichish, qimorvozlik, betartib turmush kechirish kabi qator umuminsoniy qusurlar mazkur tamoyilning eng oddiy va kundalik shakllari hisoblanadi”.[3]

“Sabzili palov masalasi” qahramoni ortda qolgan yillari uchun iztirob chekadi. O‘tgan kunlarini qo‘msaydi, ammo u kunlar o‘tib ketgan. Bu hikoyaning tug‘ilishi haqida yozuvchi shunday xotiralarini bayon etadi: “O‘qituvchilar xonasida, deraza

[1] Бу ҳақда қаранг: Жўрақулов У. Психоанализ ва бадиий ижод / Ҳудудсиз жилва.-Т.:Фан, 2006. -Б.37-44.

[2] Buğra T. Havuçlu Pilav Meselesi. / Türk Edebiyatından Öyküler 1. (Hazırlayanlar: Ercan E., Önemli İ.) (Таржима бизники – П.К.) İnkılap. İstanbul-2014. –S.161.

[3] Жўрақулов У. – Кўрсатилган асар. -Б.52.

yonida o‘tirgan edim, muovinlar ham shu erda, ko‘chada yomg‘ir, ko‘nglim esa g‘ash... Xayolimga jumlalar kela boshladi: “Yomg‘ir yog‘ardi, shig‘alab yog‘ardi” yoza boshladim. Hikoya shunday tug‘ildi. “Sabzili palov masalasi” sarlavhasi keyin nomlandi. Hikoya menga ma’qul keldi. O‘rtochga olib bordim. Qo‘lyozmam xunuk emasdi, har holda o‘qisa bo‘lardi. U o‘qiy boshladi, chehrasi yorishdi, tabassum paydo bo‘ldi, orada kulib qo‘ydi. Hikoyam unga ma’qul kelgani sezilib turardi”.[1] Chunki tabiiy hodisalar ichida yomg‘irchalik odamni o‘yga toldiradigan, uning ming yillik botin hissiyotlarini qo‘zg‘aydigan ikkinchi bir hodisani topish qiyin. Asarni o‘qir ekansiz, undagi ifoda maromi yomg‘irning tomchilash maromi bilan uyg‘unlashib ketganini his etasiz. Yomg‘ir tezlashgan sari qahramonning yurak urishi ham tezlashadi. Uning iztirobli xotiralari junbushga keladi. Yomg‘ir sekinlashsa qalb maromi sokinlashishi barobarida xotiralar ummoniga-da sokinlik cho‘kadi.

T.Bug‘roning hikoyalari markazida aksariyat oila muammolari turadi. Ularda oilaviy munosabatlar, shuning orqasida kelib chiqadigan botin ziddiyatlari qalamga olinadi. Ayniqsa, dunyo adabiyotida ko‘p ishlangan “otalar va bolalar muammosi” T.Bug‘ro hikoyalarida chuqur psixologik tahlil yo‘li bilan ifoda etiladi. “O‘g‘limiz” (“Oğlumuz”) hikoyasida voyaga etgan bola, unga hamon boladek munosabatda bo‘layotgan ota-ona holati o‘z “men”ini ixotalash bosqichiga etgan o‘g‘il holati bilan muqoyasa qilinadi. Oiladagi yagona o‘g‘il Umarni o‘z uyidan uchirma bo‘lishi, mustaqil hayot boshlashi lozim. Ota unga qarata shu so‘zlarni aytadi: “*Bilaman: endi senga jihozlangan xonang ham, qadrdon uying ham yoqmay qolgan... Uchirma bo‘layotgan chumchuq polaponiga o‘xshab, xayoling boshqa shoxlarda.” (“Ben biliyorum: sen, artık odaların bu döşeniş tarzını, hatta bu evi beğenmiyorsun... Uçmayı öğrenmiş bir serçe yavrusu gibi, gözün başka dallarda.”)* [2] Ammo o‘g‘liga bu so‘zlarni iztirob bilan aytayotgan ota eslamaydiki, qachonlardir o‘zi ham shu yoshda bo‘lgan. Ota-onasidan ajralib mustaqil hayot boshlagan. O‘g‘li kabi o‘z uydan begonalashgan. Otaning farzandiga bo‘lgan cheksiz mehri bu erda tabiat qonunlarini tan olishiga to‘sqinlik qiladi. Tilidan beixtiyor ta’na-malomat so‘zlari yog‘iladi. Yozuvchining o‘ziga xosligi ota va bola degan ikki qutb holatini ham xolis tasvirlaydi Ular o‘rtasida hakamlik qilmaydi. Natijada ikki o‘rtadagi kontrast G‘arb adabiyotidagidek keskin tus olmaydi. Qahramonlar ko‘ngil tubidagi sog‘inch va iztirob ohanglari o‘quvchi ongiga singadi. Shu tariqa har kuni ro‘y berib turadigan, oddiy bir voqea badiiy so‘z va mukammal uslub vositasida abadiyat libosini kiyadi. Haqiqatan ham bu hikoya: “Ulkan muvaffaqiyatlarga erishdi. Omma o‘rtasida shov-shuv bo‘ldi. Yozuvchi kutilmaganda bitta hikoyasi bilan

[1] Karabay M. - Ergüzel M. Tarık Buğra ve Güneş Rengi Yapraklar. / Tarık Buğra Söyleşiler (Hazırlayan: Mehmet Tekin). Çizgi kitabevi. Konya-2004. –S.176.

[2] Tosun N. Tarık Buğra: Büyük Aşklar, Büyük Hayatlar. / Öykümüzün Kırk Kapısı. Hece Yayınları. Ankara-2013. –S.121.

adabiyotimizning yorqin yulduziga aylandi", - deya ta'kidlaydi T.Bug'ro tadqiqotchilaridan biri T.Qoratosh.[1]

Shuningdek, Toriq Bug'ro "San'at san'at uchun" shiori ostida qalam tebratdi. Yozuvchi mazkur shiorni shunday sharhlaydi: "San'at san'at uchun degani san'atni alohida ajratish, jamiyatdan ayro tutish degani emas. Aksincha, men san'atni jamiyat uchun, uning asosini, hukmlarini me'yordan oshmagan holda tasvirlash foydali deb tushunaman. San'at jamiyat uchun shiori siyosatchilar tomonidan o'ylab topilgan. Ijod ahli mustaqil fikrga ega, erkin qalam tebratuvchi insondir. Bitta g'oya yoki partiyaning targ'ibotchisi emas. Faqat mana shundagina san'at jamiyat uchun foydali bo'ladi.[2] Yozuvchining bu fikrlariga to'la qo'shilish mumkin. Chunki "San'at jamiyat uchun" shiori sovet hokimiyati davrida qanday oqibatlarga olib kelgani, tuzum tanazzuli bilan o'z umrini yakunlaganini biz o'zbek adabiyotshunoslari juda yaxshi bilamiz. Hikoyalaridagi o'ziga xoslik va yuqoridagiga o'xshash original fikrlaridan kelib chiqib, T.Bug'ro ijodiy prinsipi va uslubini psixologik yoki botin realizmi uslubi tarzida baholash maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

Adabiyotshunos M.Qoplon T.Bug'roning "Hayot o'zi shunaqa" hikoyasini tahlil etar ekan, quyidagi xulosaga keladi: "Hikoyada ayolning sevmay turmush qurgan umr yo'ldoshiga bo'lgan begonalik hissi bilan muallifning tanimagan ayolga bo'lgan munosabati o'rtasida qarama-qarshilik mavjud. Ayol ham bir daqiqaga to'xtagan poezd derazasidan, ko'zi tushgan erkakka qalbidagi tuyg'u bilan qaraydi. Ayol uchun poezd, poezd derazasidan ko'ringan erkak yoki erkaklar, hayotida erisha olmagan yoki erisha olmaydigan muhabbatni ifo-dalaydi". [3] Yozuvchi hikoya davomida ayol tuyg'usini sekin-asta bekatdan uzoqlashayotgan poezd harakati orqali ramziylashtiradi: *"Shunday, har kecha aniq soatda kelib bir daqiqa to'xtagandan keyin telbalarcha sevilgan, lekin sevmagan erkakdek, vahshiy, qo'pol, loqayd, biroq salobatli, qo'polligi, loqaydligi ortgan sari ko'proq sevilgan, tashlab ketganida ko'ngilni ortiqroq alangalatgan erkakdek sudralib borayotgan poezd."("Şu, her akşam bu saatte gelen ve bir dakika durduktan sonra; deli gibi sevilen, fakat sevmeyen bir erkek gibi; vahşi, kaba ve kayıtsız; lakin vahşeti, kabalığı, kayıtsızlığı arttıkça daha çok sevilen, bırakıp gittikçe daha çok bağlayan bir erkek gibi çekip giden tren.")*[4] Bu yerda ayol shuurida kechayotgan psixologik holat go'yo ong oqimiga o'xshab uzluksizlikda beriladi. Jumla so'ngidagina gap poezd haqida ketayotganini anglaymiz. Ayol hissiyoti, ichki iztiroblari shunchalik teranki, uning nigohi har bir tirik yoki o'lik mavjudotda erkak siymosini ko'radi. Uning muhabbatga qonmagan ko'ngli, botiniy istaklari barcha narsalarni, hatto bir uyum temir

[1] Karataş T. Tarık Buğra'nın Öyküleri ve Öykücülüğü // Bilig. Kış. 2009.Sayı:48. –S.120.
[2] Kabacalı A. Televizyona Uyarlanmış Romanları ve Öyküleri. Oyunları ile Tanınan Tarık Buğra / Tarık Buğra Söyleşiler (Hazırlayan: Mehmet Tekin). Çizgi Kitabevi. Konya-2004. –S.147.
[3] Kaplan M. Hikaye Tahlilleri. Dergah Yayınları. (14. Baskı). İstanbul-2009 -S.247.
[4] Кўрсатилган асар. -S.247.

bo‘lgan poezdni ham, erkak sifatida ramzlashtiradi. Natijada ichki “men” tasviri bilan real dunyo, real hayot voqeligi bilan badiiy ramz bir doiraga jamlanadi, murakkab psixologik tasvir maydonga keladi. Erkakka nisbatan ham muhabbat, ham nafratning bir paytda, antonim so‘zlar tizmasida ifodalanishi ayollarning murakkab ichki dunyosidan darak berishi bilan birga, uning ramzlarga to‘la xayoloti, tabiiy fantaziyasining noyobligini yana bir bor tasdiqlaydi. Darhaqiqat badiiy ramz: “...voqelikning timsolidir. Voqelikning aynan o‘zi go‘zal emas, uning timsoli go‘zaldir. Illo tosh emas, toshga yo‘nilgan xayol go‘zal. Adabiyotning ilohiy kuchi – ana shu xayolni yarata olishda ko‘rinadi. Ijod yaratishdir. Yaratish esa, ilohiyotga daxldorlikdir. Yaratish zavqi barcha zavqdan, yaratish azobi barcha azobdan yuksakroqdir.” [1] . Shu jihatdan T.Bug‘roning aksariyat hikoyalari ham voqelikning timsoli, go‘zal xayolotning shirin mevasi deyish mumkin. Yozuvchi shu va shu kabi teran psixologik tahlillardan tug‘ilgan hikoyalari bilan turk hikoyachiligining yangi bosqichga ko‘tarilishida o‘z hissasini qo‘shdi.

Xulosa. Umuman, Jumhuriyat davri turk hikoyachiligida janr taraqqiyoti xalq adabiyoti va tili, shu bilan birga, jahon adabiyoti an’analari negizida amalga oshgani kuzatiladi. Hikoya janri shaklan ixchamlashdi, mazmunan ijtimoiylashdi, obrazlar tizimiga ko‘ra rang-baranglik kasb etdi. Hikoyanavislarning voqelikni badiiy talqin etish usullarida mushohadaviylik, milliylik, ijtimoiylik va falsafiylik mushtarak holatda namoyon bo‘ldi. Bu turk hikoyachiligidagi chinakam novatorlikdan dalolat edi. Xususan, 1940-1960 yillar turk hikoyachiligida uslubiy yangilanishlar izchil davom etgani kuzatiladi.

Toriq Bug‘ro uslubi esa inson botini, psixologik holatlarini teran idroklash, tasvirlashga urinishlar jarayonida shakllandi. T.Bug‘ro hikoyalariga xos tasvir prinsipi turk adabiyotida psixologik tasvir yo‘nalishini boshlab berdi. Bunday uslub 1940-1960 yillar hikoyachiligining zamonaviy turk kishilari – erkaklar, ayollar bolalar, keksalarning – zohiriy dunyosidan botin dunyosiga, shaxsiyati tasviridan ichki “men”i tahliliga o‘tganidan dalolat beradi.

Shuningdek, 1940-1960 yillar turk hikoyachiligining o‘ziga xos uslubi degan umumiy muammo mohiyatini belgilashda bu davr uslubini Toriq Bug‘ro hikoyalari singari o‘zining ijodiy dunyoqarashi, iste’dodi, badiiy prinsiplari, hayotni idroklash, badiiy aks ettirish salohiyatiga ko‘ra o‘zgartirgan individual yozuvchilar asarlari muhim o‘rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Елўқ С., Кенжаева П. Кутилмаган меҳмон. Академнашр. Т-2011.
2. Жўрақулов У. Ҳудудсиз жилва. Фан, Т-2006.
3. Kaplan M. Hikaye Tahlilleri. Dergah Yayınları. (14. Baskı). İstanbul-2009.

[1] Эшонқул Н. Ижод қудрат, гўзаллик, илоҳиётга дахлдорликдир // Миллий тикланиш. – 1998, 19 – май.

4. Karataş T. Tarık Buğra'nın Öyküleri ve Öykücülüğü // Bilig. Kış. 2009. Sayı:48.
5. Tarık Buğra Söyleşiler (Hazırlayan: Mehmet Tekin). Çizgi kitabevi. Konya-2004.
6. Tosun N. Öykümüzün Kırk Kapısı. Hece Yayınları. Ankara-2013.
7. Türk Edebiyatından Öyküler 1. (Hazırlayanlar: Ercan E., Önemli İ.) İnkılap. İstanbul-2014.
8. Умуров Ҳ. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. -Т.: "Фан". 1983.
9. Çetin N. Türk Hikayesinde Sosyalist Realizm (Toplumcu Gerçekçilik) // Öykü. Sayı: 4. Ağustos-Eylül 2004.
10. Эшонқул Н. Ижод қудрат, гўзаллик, илоҳиётга дахлдорликдир // Миллий тикланиш. – 1998, 19 – май.

XX ASR BOSHLARIDA ZAMONAVIY TURK SHE'RIYATINING SHAKLLANISH OMILLARI

Azizova Nigora
Tayanch doktorant, TDSHU

Annotatsiya. *Maqolada zamonaviy turk she'riyatining taraqqiyot bosqichlari, xususan, Milliy adabiyot davri she'riyatining shakllanish omillari va jarayoni haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, bu davr she'riyatining shakllanishi ikki bosqichga bo'lib o'rganilgan. Milliy adabiyotning yuzaga kelishida muhim omil sanalgan usmonchilik, islomchilik, g'arbchilik va turkchilik g'oyalari, uning asosiy xususiyatlari borasida ham fikr bildiriladi. Bu g'oyalar ta'sirida shakllangan adabiy jarayonlar mohiyati ham tadqiq etilgan.*

She'riyatning yangilanishida o'z hissasini qo'shgan zabardast turk shoirlari, xususan, Mehmet Akif Erso'y, Ziyo Gokalp va Mehmet Amin Yurdaqul ijodiga ham e'tibor qaratilgan. Ularning she'rlaridagi mavzu va g'oyalar haqida qisqacha ma'lumot berilgan, ijodidan namunalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: *turk she'riyati, Milliy adabiyot, usmonchilik, islomchilik, g'arbchilik, turkchilik.*

Özet. *Makalede modern Türk şiirinin gelişim aşamaları, özellikle Milli Edebiyat dönemi şiirinin oluşum süreci ve etkenleri hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca, bu dönemin şiirinin oluşumu iki aşamada incelenmiştir. Milli edebiyatın ortaya çıkmasında önemli faktörler olarak kabul edilen Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük fikirleri ve bunların temel özellikleri de ele alınmaktadır. Bu fikirlerin etkisi altında oluşan edebi süreçlerin doğası da incelenmiştir.*

Şiirin yenilenmesine katkıda bulunan başta Mehmet Akif Ersoy, Ziya Gökalp ve Mehmet Emin Yurdakul olmak üzere büyük Türk şairlerinin eserleri de dikkate alınmaktadır. Şiirlerinin tema ve fikirleri hakkında kısa bilgi verilmiş, eserlerinden örnekler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Türk şiiri, Milli edebiyat, Osmancılık, İslamcılık, Batıcılık, Türkçülük.*

Abstract. *This article provides information about the stages of development of modern Turkish poetry, in particular, the factors and process of the formation of the poetry of the period of national literature. Also, the formation of poetry of this period was studied in two stages. The ideas of Ottomanism, Islamism, Westernism and Turkism, which are considered important factors in the emergence of national literature, and its main features are also discussed. The nature of literary processes formed under the influence of these ideas was also studied.*

The work of great Turkish poets, especially Mehmet Akif Ersoy, Ziya Gokalp and Mehmet Amin Yurdaqul, who contributed to the renewal of poetry, is also paid attention to. Brief information about the themes and ideas of their poems is given, examples of their works are given.

Key words: *Turkish poetry, National literature, Ottomanism, Islamism, Westernism, Turkism.*

Kirish. XVIII asr oxiridan boshlab, G‘arb davlatlari bilan bellashuvda birin-ketin mag‘lub bo‘la boshlagan Usmoniylar davlatida ahvol og‘irlashib, xazina bo‘shagani sari shoirlarga ham e’tibor susaya boradi. Buning ortidan XIX asr o‘rtalariga kelganda klassik adabiyot o‘zining ta’sir kuchi va mushtariylarini yo‘qota boradi. Endi adabiy asarlar yangi mushtariylarga ehtiyoj sezadi. Bu ehtiyojni qondirish uchun esa shoirlar xalqqa xitob shaklidagi asarlar yozib, xalqni bilimli qilish, madaniyat va rivojlanish jihatidan Yevropaga yaqinlashtirish yo‘lini tutishadi.

Maqsad va vazifa: XX asr bolshlari turk she’riyatining taraqqiyot bosqichlari, xususan, Milliy adabiyot davri she’riyatining shakllanish omillari va jarayoni, masalalarini tadqiq etishdan iborat.

Bu davrning yirik shoirlari hisoblangan Mehmet Akif Erso’y, Ziyo Gokalp va Mehmet Amin Yurdaqul ijodidagi yangilanish tamoyillarini ko’rsatib berish, ilmiy jihatdan asoslash maqola oldiga qo‘yilgan vazifa hisoblanadi.

Usullar: Zamonaviy turk she’riyatining shakllanish omillarini tadqiq etishda qiyosiy-tarixiy, kompleks tahlil metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza: Milliy adabiyot davri – 1910-yilning dekabr oyida Selanikda nashrdan chiqa boshlagan “Genç Kalemler” (“Yosh qalamlarkashlar”) jurnalidan boshlangan bo’lib, 1923-yilda Jumhuriyat e’lon qilinishigacha bo‘lgan davrdagi adabiyotga berilgan nom hisoblanadi. Bu davr haqida turk tadqiqotchilarining turli qarashlari mavjud bo’lib, xususan, Ogoh Sirri Levend va Yusuf Ziyo O‘ksuz Tanzimot davri shoirlarining she’rlarida tilning soddalashuvi va turkcha lug‘atlardan tashkil toptirishga qaratilgan faoliyatini asos qilib Milliy adabiyotning boshlang‘ichini shu davrga taqaydilar[1]. Husayn Tunjer esa bu adabiyot boshlang‘ichini turkchilik bilan bog‘laydi[2]. F.A.Tansel va K.Yetishlar esa Milliy adabiyot tarixini Mehmet Amin Yurdaqulning “Jangga ketar ekan” she’riga bog‘lashadi.[3]

Kenan Akyuz, O’rxon O’kay, Rajab Duymaz kabi olimlar Milliy adabiyot davrining boshlanishini 1911-yildan faoliyatini boshlagan “Genç Kalemler” jurnaliga, tugash tarixini esa Jumhuriyatning e’loniga bog‘lashadi.[4]

Demak, yuqorida sanab o‘tilgan va boshqa ilmiy manbalarni ham e’tiborga olgan holda Milliy adabiyotni ikki bosqichga bo‘lishimiz mumkin. Bu - Milliy adabiyotning shakllanish bosqichlari va Milliy adabiyot davri. Ilmiy asarlarni va badiiy asarlarni o‘xshash va farqli jihatlarni bir-biriga qiyoslaganimizda esa shakllanish bosqichini ham o‘z o‘rnida ikki davrga bo‘lishimiz mumkin:

Birinchi davr – 1901-yilgacha bo‘lgan davr – Milliy adabiyot unsurlarining she’riyatdagi tazahhuri;

[1] Orhan O.M. “Millî Edebiyat Akımı”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 30.Cild. İstanbul-2005, -S.72-74.
[2] Orhan O.M. Ko’rsatilgan asar. –S.72-74.
[3] Orhan O.M. Ko’rsatilgan asar. –S.72-74.
[4] Orhan O.M. Ko’rsatilgan asar. –S.72-74.

Ikkinchi davr – 1908-1911-yillar oralig‘idagi davr – Milliy adabiyot fikrining shakllanishi.

Milliy adabiyot davrida ijodkorlar kelajakdagi o‘z yo‘lini chizishda asosan, g‘oya va mavzuga e’tibor berishdi. Bizga ma’lumki, Milliy adabiyot uchun yangilikni, yangi g‘oyalarni va yangi janrlarni shakllantirib bergan “Adabiyot-i Jadida”-ning xato va kamchiliklari ikkinchi Mashrutiyatdan keyin “Sarvat-i Funun” adabiyotini tiklashga urungan “Fajri-Oti” jamiyatining keraksizligini va endi turk millatiga xos, G‘arb ta’siridan uzoq, xalqni o‘z atrofida birlashtira oladigan adabiyotning zarurligini ko‘rsatib, XIX asr adabiy jarayonlarini yakunlab berdi.

“Sarvat-i Funun” jurnali adabiyot uchun yopilgandan keyin, Abdulhamid IIning vafotigacha bo‘lgan istibdod davri davomida har qanday erkin fikr va g‘oyaga qarshi kuchli ta’qib siyosati olib borildi. 1908-yilda Abdulhamid IIning vafotidan keyin, ikkinchi Mashrutiyat davri boshlandi. Turk ziyolilari uchun erkin nafas olish imkoni paydo bo‘ldi. Endi davlat siyosatida ham ko‘p firqali qarashlar shakllana bordi. 1908-yildan keyin usmoniylar davlatining birligini saqlab qolishda to‘rt xil g‘oya asosiy o‘rin tutdi. Bular - usmonchilik, islomchilik, g‘arbchilik va turkchilik. Shu o’rinda bu g’oyalar haqida ma’lumot berib o’tishni joiz deb bildik.

Usmonchilik – Usmoniylar davlatini hududiy asos qilib olgan mafkura bo’lib, bunda Usmoniylar davlati tarkibiga kiruvchi barcha millatlar bir bayroq va tuproq ostida birlashib, yagona bir millatga aylanishi kerak degan g‘oya ilgari suriladi. Usmoniylar imperiyasi tarkibiga kirgan arab, kurd, turk, yunon, makedon, bolgar singari ko‘plab millatlarga va islom, nasroniy, yahudiy dinlariga mansub kishilarni yagona zaminga va to‘rt asrlik tarixga bog‘lagan holda bir millatga aylantirishga harakat qilishadi. Bu mafkuraning boshida, tabiiyki, Usmoniy sultonlar turadi. Bu mafkurani eng ashaddiy quvvatlovchi shaxsiyat esa Abdulhamid IIdir. Uning davr 1876-1908 yillarni o’z ichiga olib, “Istibdod davri” deb ataldi va bu davrida usmonchilikdan boshqa g‘oya va fikr og‘ir ta’qiblar, surgunlar bilan bostirilib turildi. Lekin birinchi va ikkinchi Bolqon urushlari vaziyatni tubdan o‘zgartirib yubordi. Bolqon yarim orolidagi nasroniy xalqlar G‘arbiy Yevropa davlatlari yordami bilan alohida davlat bo‘lib ajralib chiqish uchun o‘zlarining milliy kurashini boshlashdi. Bu urushda Bolgariya, Serbiya, Gretsiya va Chernogoriya kabi davlatlar usmoniylar tarkibidan ajralib chiqishdi. Bu mag‘lubiyat usmonchilik mafkurasini boshidan xato ekanligini isbotlab berdi va 1913-yildan boshlab bu mafkura o‘z ta’sir kuchuni tamoman yo‘qotdi.

Islomchilik – Abdulhamid IIning olib borgan usmonchilik harakatiga qarshi chiqqan ziyolilar tomonidan o‘rtaga tashlangan mafkura. Ushbu mafkura va harakat uchun “Siroti mustaqim” jurnali propaganda quroli hisoblangan. Tanzimotdan keyingi davrlarda nasroniy ruhoniylar xristian aholini o‘z atrofiga jipslashtirdi, natijada va musulmonlarga nisbatan turli xil qabihliklarni amalga oshirish avj oldi. Bolqonlardagi oz sonli musulmon turk aholini chetga surib, jamiyatdan ajratib qo‘yish hollari ko‘p uchraydigan holatlar sirasiga kiradi. Bunga sabab

Tanzimot qonunida musulmon va xristianlar teng huquqli deb qabul qilinishi edi. Bungacha esa xristianlar “reaya”[1] tabaqasi sifatida hukmron tabaqa hisoblangan musulmonlarga tobe edilar. Musulmonlar bilan teng huquqli bo‘lish, Abdulhamid II bosh-qosh bo‘lib turgan usmonchilik harakati tufayli din va milliyligidan mahrum qilina boshlagan Bolqon yarim oroli aholisi erkinlik va ozodlik uchun tish-tirnog‘i bilan harakat qiladi. Bu harakatlar musulmon aholiga eski davrlarni qo’msatadi. Islomchilik harakati a’zolari G‘ardan kirgan ko‘plab unsurlarni rad etib, davlatning rivojlanishini Qur’on va hadislardan qidirishadi. Dinni bid’at va xurofotlardan tozalab, islom aqidasiga va shari’atga amal qilinsa, bu davlat, avvalgidek, qudratiga qayta chiqa oladi deb hisoblashgan. Shuningdek, islomchilik harakati zamonaviy Yevropa madaniyatining Islom dunyosi zarari uchun qilgan tahditlariga qarshi turish faqatgina zamonaviylashish shartlariga uyg‘un dunyoqarashni shakllantirish va din yo‘riqlariga amal qilish bilan mumkin degan g‘oyaga suyanadi[2] Bu harakatning adabiyotdagi eng yirik vakili Mehmet Akif Erso’y bo‘lib, “Safohat” asarining ikkinchi kitobi “Sulaymon kursusu”dan boshlab, islomchilik g‘oyasini keng targ‘ib qilgan asarlar yozgan.

G‘arbchilik - Yevropa sivilizatsiyasi bilan tanishgan ziyolilarning bir qismi bilim, texnika va madaniyat sohasidagi rivojlanishni o‘z yurtlarida ham ko‘rishni orzu qilishadi. Bu orzu Tanzimot adabiyotshunoslarida boshlangan bo‘lsa, Sarvat-i Funun adabiyotida juda ham kuchli seziladi. Dastlabki davrlarda bu mafkura modernizatsiya, G‘arbga yaqinlashish shaklida paydo bo‘lgan bo‘lsa, 1911-yildan keyin “Biz G‘arbga bora olmasak, G‘arb bizga keladi” [3] kabi iboralar ostida mamlakatni butunlay Yevropacha ko‘rinishga keltirish mafkurasi shakllanadi. 1911-yilda Abdulloh Jevdet Istanbulda chop etishni boshlagan “Ijtihod” jurnali g‘arbchilikning asosiy markazi bo‘la boshlaydi. Bu mafkuraning asosini materyalizm, pozitivizm, freydizm, darvinizm kabi oqimlar tashkil qiladi. Abdulloh Jevdet boshchiligidagi Qilichzoda Haqqi, Jalol Nuriy kabi ziyolilar “Osiyo kallalarni”[4] modernizatsiya qilmay turib, rivojlanib bo‘lmaydi degan fikrga kelishadi. Bu mafkura keyinchalik Jumhuriyat davrida ham anchagina keng targ‘ib qilinadi.

Turkchilik - lug‘atlarda XIX asrda Usmoniylar davlatida intelektual darajada boshlanib, keyinchalik siyosiy va mafkuraviy g‘oyaga aylangan harakat, panturkizm”[5] – shaklida berilgan bo’lib, turkchilik Milliy adabiyotning asoslaridan birini tashkil qiladi. Ikkinchi Mashrutiyat e’lon qilingandan keyin, nasroniylar, arablar va albanlar mustaqillik uchun kurashlarini kuchaytirib yurborishi, Avstriya-Vengeriya 1908-yilning 3-oktabrida Bosniya va Gersegovinyani bosib olishi,

[1] Reaya - arabcha “qo‘y galasi” bo‘lib, Tanzimotdan oldin musulmon bo‘lmagan, asosan soliq mahkumi bo‘lgan oddiy aholi.
[2] Kutluer İ. İslamcılık (Düşüncede). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 23.Cild. 2001. - S.65.
[3] Hanioğlu M.Ş. Batılılaşma. TDV İslam Ansiklopedisi. 5.Cild. 1992. –S.149.
[4] Hanioğlu M.Ş. Ko’rsatilgan asar. –S.149.
[5] Hanioğlu M.Ş. Türkçülük. TDV İslam Ansiklopedisi. 41.Cild. 2012. –S.551.

Bolgariya 5-oktabr 1908-yilda o‘zining mustaqilligini e’lon qilishi, Girit oroli 15-oktabr 1908-yilda o‘z ixtiyori bilan Gretsiyaga qo‘shilishi yuqoridagi uch mafkuraning ham foydasi bo‘lmaganidan darak berdi. Endi davlatning birligini saqlash uchun yangi bir mafkura va yangi bir siyosiy pozitsiya kerak edi. Usmoniylar davlatining asosini turklar tashkil qilib, boshqaruvda ham hukmron sulola boshchilik turklar alohida nufuzga ega edilar. Lekin Usmoniylar davlatida XIX asr oxirigacha hukmron turklar hech qachon millatchilik qilishmagan, aholini millatidan qat’iy nazar teng deb bilishgan. 1908-yilda qayta ochilgan Milliy Majlisda deputatlar har bir millatdan tanlab olinadi. Boshqa millat deputatlari esa turklarni dushman deb qabul qila boshlashadi. Shunday bir vaziyatda, turk millatiga mansub deputatlar va siyosatchilar o‘zining milliyligiga ega chiqmas ekan, davlatda hech qanday ta’sir kuchiga ega bo‘la olmas edilar. Bu siyosiy chalkashliklar siyosatda turkchilik mafkurasining kirib kelishiga yo‘l ochdi. Turkchilik degan harakat, kam sonli millatlarning turklarga zarar berish uchun ochiqcha hujum qilishlariga qarshi paydo bo‘lgan harakatdir. Turk yoshlari yashirib bo‘lmas darajaga kelgan xiyonatlarning oldida, o‘zligini saqlab qolish uchun boshqa chora qolmaganligini ko‘rib “men ham borman” deb bir bayroq ostida jam bo‘lishdi, - deb yozadi A.Levent[1]. Turkchilikning asosiy nashrlaridan biri “Türk Yurdu” jurnali hali ham nashrda davom etib kelayotgan jurnal hisoblanadi. Turkchilikning yoyilishida fidokorlik ko’rsatgan ijodkor bu Ziyo Go‘kalpdir. Uning “Turkchilikning asoslari” (Türkçülüğün esaslari)[2] kitobi qayta-qayta nashrdan chiqarilib, turkchilik harakati uchun dasturil amal vazifasini bajargan.

Bir jamiatda qachon-ki, bir siyosiy qarash, bir mafkura kuchaysa va ta’siri oshsa, albatta, u adabiyotda ham o‘z aksini topib boradi. Misol uchun islomchilik harakatining aksi Mehmet Akif Erso’y boshchiligida Said Halim, Shamsiddin Gunaltay, Muso Kozim, Ashraf Adib kabi ijodkorlar ijodida ko‘ringan bo‘lsa, usmonchilik mafkurasi Tanzimotchilarning ikkinchi davr shoirlari ijodida, g‘arbchilik mafkurasi “Sarvat-i Funun” va “Fejr-i Oti” shoirlari ijodida, turkchilik esa Milliy adabiyot davri shoirlarining ijodida o‘z aksini topdi. Turkchilik bir siyosiy va ijtimoiy mafkura bo‘lsa, Milliy adabiyot bu mafkurani adabiy asarlar bilan xalqning ongiga yetkazib bergan bir vositadir. 1908-yildan keyingi bu to‘rtta mafkuraning barchasi davlatni rivojlantirishda G‘arb davlatlarini o‘zi uchun ideal qilib olishadi. Faqat turkchilik va islomchilikdan tashqari, qolgan ikkisi rivojlanish uchun madaniyatni tubdan o‘zgartirish kerak, deb hisoblaydi va usmoniylar davlatidagi asrlardan beri shakllanib kelayotgan an’ana va urf-odatlarni, ijtimoiy munosabatlarni Yevropaniki bilan almashtirish va shu orqaligina modern davlatga aylanish mumkin, degan g‘oyani ilgari suradi. Turkchilik va islomchilik harakatlarida esa Yevropa davlatlaridan faqatgina ilm-fan va tenika sohasidagi

[1] Levend A.S. Türkçülük ve Millî Edebiyat. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten. 9.Cild. 1961. –S.176.

[2] Gökalp Z. Türkçülüğün Esasları. Anadolu Üniversitesi Yayınları. Eskişehir. 2019. –S.190.

yangiliklarni olib kirish muhim deb hisoblangan. Bu yerda, Tanzimot davridan beri faqat madaniylashma xususida qabul qilingan g‘arblashma harakati 1908-yildan keyin ham davom etganligini va siyosiy maydondan joy olgan barcha mafkuralar tomonidan o‘zlashtirilganini, faqat usmonchilik mafkurasi tarafdorlari tomonidan hech qanday chegara qo‘yilmaganini, qolgan ikki mafkuraning tarafdorlari tomonidan ba’zi cheklovlar kiritilgani, g‘arblashish harakati ko‘proq ilm-fan va texnologiya sohalarida bo‘lishi kerakligini xohlashganini qayd etishimiz darkor[1]. Turkchilik g‘oyasi adabiyotga XIX asr so‘nggi o‘n yilidan keyin kirib kela boshlagan. Bu davr asosan, “Sarvat-i Funun” davri hisoblansa-da, ba’zi shoirlar “Sarvat-i Funun”chilarga qarshi turkona she’rlar yoza boshlashgan. Bulardan biri Mehmet Amin Yurdaqul bo‘lib uning “Jangga ketar ekan” she’ri o‘zgacha tarovvati bilan ajralib turadi. Turkchilik va Milliy adabiyot haqida gap ketar ekan, Yurdaquldan ham oldinroq, Muallim Nojiy “Ey, mozor-i turk” she’rida o‘zining turkligini tilga olgan va millat tuyg‘usini uyg‘otishga harakat qilgan:

Mehmet Amin Yurdaqul she’rlarini ham bu yerda tilga olib o‘tmaslik, katta xato hisoblanadi. Uning “Jangga ketar ekan” she’ri Turk-yunon urushiga bag‘ishlab yozilgan va ilk she’rlaridan biridir. Uning she’rlari bu davrda urf bo‘lgan Sarvat-i Funun she’riyatidan o‘zgacha ruhda va o‘zgacha ohangda bo‘lib, unda milliy adabiyotning ilk kurtaklari sezilar edi. Quyida she’rdan parcha keltiramiz:

Ben bir Türk'üm; dinim, cinsim uludur;
Sinem, özüm ateş ile doludur.
İnsan olan vatanının kuludur.
Türk evladı evde durmaz giderim.[2]

Tarjimasi:

Men turkman; dinim, jinsim ulug’dir;
Ko’ksim, o’zim otash bilan to’ladir.
Insan degan vatanining qulidir.
Turk farzandi uyda turma ketaylik.

Yurdaqulning ushbu she’ri alohida izohga muhtoj emas. Sof turkcha va barmoq vaznida yozilgan she’rdir. She’rda *Vatan, millat, turk, Tangri, Muhammad kitobi, Usmoniy, tuproq, Ota yurt, uy, qishloq* kabi turk xalqining o‘zligini anglashga yordam beradigan, uni ulug‘laydigan so‘zlarning uyg‘unligidan foydalanilgan. Turk farzandi hech qachon uyda qolmaydi, Vatani, yurti, dini, millati, ajdodining qoni tomgan tuprog‘i, avlodining nurli kelajagi, sevikli yorining or-nomusi uchun ham kurashadi – jangga ketadi. Hatto bu dunyoda bir o‘zi qolsa ham, o‘z yo‘lidan qaytmaydi.

[1] Akyüz K. Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri: 1860-1923. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi. 1979. –S.160.
[2] Kaplan M. Şiir Tahlilleri. Dergah Yayınları. İstanbul-1994. –S.167.

Ushbu ikkita she’r, ko‘rib turganimizdek, o‘sha davr uchun Milliy adabiyot davrining yaqinlashib kelayotganligidan dalolat edi. Milliy tuyg‘u va hissiyotlarga ega, turkchilik mafkurasi ostida, milliy mentalitetni shakllantirishga qaratilgan adabiyot XIX-asr oxiri va XX-asrning o‘ninchi yillarigacha bo‘lgan davrda o‘zining borlig‘ini o‘rtaga qo‘ygan va 1911-yildan boshlab o‘zining maftunkor she’riyatini ommaga taqdim eta olgan.

Xulosa o’rnida shuni aytishimiz mumkinki, Milliy adabiyot davri shakllanishigacha bir qancha adabiy jarayonlarni boshidan kechirdi. Tanzimot, “Sarvati Funun”, Fejri Oti” singari adabiy jarayonlar zamonaviy turk she’riyatining shakllanishiga asos bo’ldi. Bu davrlarda ko’plab shloirlar yetishib chiqdi, ular o’z asarlarida Vatan, xalq, millat, ozodlik va hurriyat singari mavzularni kuylashdi. An’anaviy yo’nalishdagi she’riyat bilan bir qatorda G’arb she’riyatidan ham andoza olishga harakat qildilar. Natijada zamonaviy turk she’riyati o’z shakl-shamoyili va mazmuniga ega bo’ldi. Mehmet Akif Erso’y, Ziyo Gokalp, Mehmet Amin Yurdaqul, Ahmad Hoshim, Yahyo Kamol singari yirik shoirlarning ijodiy merosi haligacha keyingi avlod turk shoirlari uchun nodir namuna sifatida xizmat qilib kelmoqda. Bu esa turk she’riyatining taraqqiy topishida muhim ahamiyat kasb etadi va yangidan-yangi iste’dodli yosh shoirlarning dunyoga kelishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Akyüz K. Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri: 1860-1923. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara-1979.
2. Gökalp Z. Türkçülüğün Esasları. Anadolu Üniversitesi Yayınları. Eskişehir-2019.
3. Kaplan M. Şiir Tahlilleri. Dergah Yayınları. İstanbul-1994.
4. Levend A.S. Türkçülük ve Millî Edebiyat. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten. 9.Cild. 1961.
5. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 5.Cild. İstanbul-1992.
6. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 23.Cild. İstanbul-2001.
7. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 30.Cild. İstanbul-2005.
8. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 41.Cild. İstanbul-2012.

FARID EDGU HIKOYALARIDA QAHRAMON RUHIYATINI AKS ETTIRISHNING BADIIY-PSIXOLOGIK TAMOYILLARI

Karimova Shahnoza
Tayanch doktorant, TDSHU

Annotatsiya. *Zamonaviy turk adabiyotining takomillashuvida 50-yillar avlodi davrining o‘rni beqiyos. Davr adabiyotida Farid Edgu ijodi o‘ziga xos uslubi va yo‘nalishi bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada Farid Edguning dastlabki davr ijodidan “Buzg‘in” hikoya to‘plamlaridagi psixologik hikoyalari tahlilga tortilgan. Hikoyalar psixologik talil, psixoanaliz tahlil metodlari orqali tadqiq etilgan. Maqola doirasida tahlilga tortilgan hikoyalarda qahramon ichki dunyosi, uning psixologik holatlari va psixologik holatlarning ishonarliligi o‘rganilgan. Psixologik turdagi hikoyalarda qahramon psixologiyasini yoritishning tasvir vositalari va usullari atroflicha yoritilgan. Amalga oshirilgan tadqiqot natijalarida ko‘ra, Farid Edgu hikoyalaridagi bosh qahramon biografik yozuvchining badiiy prototipi ekanligi aniqlangan. Qahramonlardagi shizofrenik holatlari, gallyusinatsiya va illyuziyalari syujet chizig‘ida yetakchi o‘ringa ega ekanligi belgilangan.*

Kalit so‘zlar: *Farid Edgu, psixologik hikoya, psixoanaliz, psixologik tahlil, psixologik tasvir vositalari, ong oqimi, gallyutsinatsiya, illyuziya.*

Özet. *1950’ler Kuşağı öykücülüğü Türk modern edebiyatının gelişiminde önemli bir dönemeç olmuştur. Kuşak yazarları arasında Ferit Edgü farklı anlatım biçimi ve özgün üslubuyla Türk edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada yazarın ilk öykülerinin yer aldığı Bozgun kitabındaki psikolojik öyküler incelenmiştir. İncelemeye tabi tutulan öyküler sanatsal psikolojizm bakımından ve psikoanalitik açıdan değerlendirilmiştir. Bu bağlamda öykü kişilerinin dünyası, psikolojik rahatsızlıklarının kaynağı, yansıtma biçimleri, psikolojik açıdan tutarlılığı araştırılmıştır. Gerçekleştirilen çalışma sonucunda öykülerdeki kişilerin özel psikolojik durumları, psişik dönüşümlerini metne yansıtma biçimleri ve unsurları tespit edilmiştir. Kişilerin psikanalitik yorumu sonucunda baş kahramanların yazarın id olarak kendini yansıttığı, olmak istediği kişiler olduğu tespit edilmiştir. Öykülerin söylemsel düzeyinde yer alan bütün betimleme unsurları ile figüratif unsurlar sistematik bir şekilde, yazarın niyetini, yazma hedefini metne yansıtmasına yöneliktir.*

Anahtar kelimeler: *Ferit Edgü, psikolojik hikaye, psikanaliz, psikolojik inceleme, psikolojik betimleyici unsurlar, bilinç akımı, halüsinasyon, illüzyon.*

Abstract. *The narrative style employed by the Generation of the 1950s played a crucial role in the advancement of Turkish contemporary literature. Ferit Edgü holds a significant position in Turkish literature among the writers of his time due to his distinct narrative and creative style. This study analyzes the psychological narratives in the book Bozgun, which comprises the author's initial stories. The analyzed stories were assessed in terms of artistic psychologism and psychoanalytically. This study examined the universe in which the tale characters exist, the factors that contribute to their psychological problems, their methods of self-reflection, and their psychological coherence. The study identified the unique psychological states of the individuals in the stories and examined how their mental shifts were conveyed in the text. Through psychoanalytical interpretation, it has been determined that the protagonists in the story represent the author's own subconscious desires and aspirations. The descriptive and figurative components in the stories are consistently employed to mirror the author's intention and writing objective in the text.*

Key words: *Ferit Edgü, psychological narrative, psychoanalysis, psychological examination, psychological descriptive elements, hallucination, illusion.*

Kirish. Bugungi kundagi globallashuv jarayoni fanlararo integratsiyani taqazo etmoqda. Adabiyot nazariyasi va adabiyot tanqidi ham ayni damda ushbu jadal va to‘xtovsiz o‘zgarishlarga yuz tutgan. Zamonaviy adabiyotning yangi janr, tur va shakllari o‘ziga xos nazariya va tahlilga bo‘lgan ehtiyojni tobora orttirmoqda. Natijada tilshunoslik va uning turli sohalari, matnshunoslik, ijtimoiy fanlar, psixologiya kabi yo‘nalishlarning nazariy va tahliliy asoslari adabiy matn tahlilida samarali qo‘llanilmoqda. Adabiy matn turli xil yondashuvlar orqali tahlilga tortilishi aniq va ilmiy asosga ega natijalarga olib keladi. Adabiyot va psixologiya fanlarining nisbatan yangi va shu bilan birga keng qamrovli tadqiqi ijod psixologiyasi, ijodkor psixobiografiyasi, qahramon ichki dunyosi, kitobxon psixologiyasi kabi masalalarga oydinlik kiritadi.

Adabiyot — ko‘ngil ishi, ilhom samarasi. Tuyg‘usiz, ilhomsiz yozilgan asar changlanmagan gulga o‘xshaydi — meva tugmaydi. Ko‘ngil rozi bo‘lgan asargina kitobxonning ko‘ngliga yo‘l topadi, kitobxonning ko‘nglida meva tugadi. Abdulla Qahhor ta’kidlaganidek, adabiyot ko‘ngil ishi bo‘lib, inson ichki dunyosi uning ruhiyati badiiy asar misolida adabiyot fanining predmeti hisoblanadi. Tibbiyot nuqtai nazaridan esa ruhiyat ilmi bilan psixologiya fani shug‘illanadi. Har ikki sohaning ham markazida inson va uning ruhiyati bo‘lgani sababli badiiy adabiyot har ikki soha uchun manba bo‘lib xizmat qila oladi. Bu jarayon ildizlari Aristotelning izlanishlarida ham kuzatiladi. Adabiyot va psixologiyaning mushtarak metodlar orqali ilmiy asosga ega tadqiqotlari esa g’arbda Z.Freyd, rus adabiyotshunosligida N.G.Chernishevskiy izlanishlari bilan aloqadordir.[1]

Zamonaviy izlanishlarda psixologiya va adabiyot uch xil farqli yondashuvda tutashadi: yozuvchi, matn, o‘quvchiga yo‘naltirilgan tahlillar kuzatiladi. Yozuvchiga qaratilgan tahlilda muallif va uning psixologik holati, ijod jarayoni tadqiq etiladi. Matn tahlili badiiy asar matnini turli xil aspektlardan o‘rganadi. Kitobxon ya’ni o‘quvchiga yo‘naltirilgan tahlilda kitobxon psixologiyasi o‘rganiladi.[2] Psixologik yondashuvlarning har biri badiiy asar tahlilidan ko‘zlangan maqsad va badiiy asar xususiyatlaridan kelib chiqqan holda zamonaviy tahlilda o‘z o‘rniga ega. Xususan, Farid Edgu ijodining Hakkaridan avvalgi davri psixologik hikoyalarida yozuvchiga yo‘naltirilgan psixobiografik, psixoanalitik tahlil usullari samarali hisoblanadi. Matnga yo‘naltirilgan psixologik tasvir vositalar tahlili esa qahramon psixologiyasini yotirishning yozuvchiga xos usul va vositalarini aniqlash imkonini beradi.

Farid Edgu zamonaviy turk hikoyachiligining burilish nuqtasi bo‘lgan 1950-yillar avlodi davri adabiyotining yorqin namoyandasi hisoblanadi. Adib ijodi uslubiy jihatdan ikki yirik davrga: Hakkaridan avvalgi va Hakkaridan keyingi

[1] Чернышевский Н. Г. Детство и отрочество. Военные рассказы. Сочинения графа Л.Н. Толстого. Собр. соч.: В 15 т. Т. 2. – М.: 1949. 505 с.

[2] Wellek W. Yazın Kuramı. – İstanbul: Adam yayınları, 2001. 140 s.

davrlarga ajratilgan.[1] Hakkaridan avvalgi davr hikoyalari hikoya-monolog ko‘rinishidagi psixologik hikoyalar hisoblanadi. Adib hikoyalari turk adabiyotida ruhiy xastaliklarning klinik holatlari aks etgan dastlabki hikoyalar sirasiga kiradi. Adib ijodining dastlabki davrda qahramonlarning ruhiy holati yozuvchi psixologiyasini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan esa muayyan ruhiy holatlarni badiiy asarda aks ettirishning usul va tamoyillarini o‘rganishda qo‘l keladi.

Bugungi kunga qadar Farid Edgu ijodining dastlabki davr hikoyalari psixoanaliz metodi orqali turk adabiyotshunosligida bir qator izlanishlarda tahlilga tortilgan. Adib hikoyalarini dastlab M.Balik “Farid Edguning “Qochqinlar” hikoyasining psixoanalitik tahlili” nomli maqolasida o‘rganadi. Turk adabiyotining yirik namoyandasining ijodi E.Uzar, B.Tekben, S.Gezerog‘larning magistrlik ishlarida ham psixoanaliz metodi orqali tahlilga tortilganini ko‘rish mumkin. Mazkur tadiqotlarda adib hikoyalari Z.Freydning psixoanaliz nazariyasini amalda yozuvchi asarlari tahlilida qo‘llanilgan bo‘lib, ularda adib hikoyalaridagi qahramon ruhiyati ilmiy dalillangan. Keltirilgan ishlarning asosiy kamchiligi ulardagi tahlilning biryoqlama amalga oshirilgan bo‘lib, adabiyotshunoslik nazariyasi uchun to‘g‘ridan ahamiyat kasb etmaydi. Adabiyot tahlili esa bevosita ushbu klinik holatlarning badiiy asarda aks ettirish usul va vositalarini ham qamramog‘i zarur. Mazkur maqolada adib hikoyalaridagi qahramonlarning ruhiy holatlarining badiiy asarda aks ettirishning yozuvchiga xos usul va vositalarini tahlil qiladi.

Maqsad va vazifa: Maqolaning maqsadi Farid Edgu hikoyalarida qahramon ruhiy holati bilan bog‘liq o‘zgarishlarni badiiy asarda in’ikos ettirish vosita va usullarini aniqlashdan iborat.

Maqolada quyidagi vazifalar belgilangan:

Farid Edguning “Buzg‘un” hikoyalar to‘plamida aks ettirilgan potologik ruhiy holatlarni aniqlash;

qahramon ruhiyatidagi o‘zgarishlarni uning nutqi va harakatlarida aksini belgilash;

qahramon ruhiyati bilan paralellikda o‘zgaruvchi badiiy asar komponentlerni aniqlash;

yozuvchiga xos psixologik tasvir vositalarining qahramon ruhiyatini ochishda va asar kompozitsiyasini shakllantirishdagi o‘rnini aniqlash;

Olingan natijalar orqali psixologik hikoya janrida qahramon ruhiyati dimanikasining badiiy asar shakl va mazmunini shakllantirishdagi o‘rnini aniqlashdan iborat.

Usullar. Mazkur maqolada Farid Edgu ijodining dastlabki davr hikoyalari jamlangan “Buzg‘un” (1962) to‘plamidagi hikoyalar tahlilga tortilgan. Bu davr hikoyalari psixologik xarakterga ega bo‘lib, hikoya qahramonlari psixoanaliz

[1] Deveci, M. Ferit Edgü Varoluş ve Bireyleşme. –İstanbul: Sel Yayıncılık, 2012. 30 p.

metodi orqali tahlil qilingan. Qahramon ruhiyatini shakllantirishda biografik yozuvchi ruhiyatining ta’sirini o‘rganishda psixobiografik, biografik tahlil metodlari qo‘llanilgan. Shuningdek, qahramon ruhiy holatini badiiy asarda aks ettirish tamoyillari psixologik tahlil usuli orqali aniqlangan.

Muhokoma va natijalar. “Buzg‘un” hikoyalar to‘plami jami to‘rt qismdan iborat: “I” (“I”), “O‘laksa” (“Leş”), “Bir jinoyatning ikki hikoyasi” (“Bir Cinayetin İki Hikayesi”), “Qaytish” (“Dönüş”). To‘rtta qism 12ta hajman kichik hikoyalarda anoxronik ko‘rinishga ega yagona bosh qahramon hayotidan olingan voqealar yoritiladi. Barcha hikoyalar birlashtirilsa qissa hajmiga yaqinlashadi, faqat badiiy asarning g‘oyaviy niyati aynan hikoya janri zaruriyatini tug‘diradi.

Adibning dastlabki ijodiy davriga oid “Buzg‘un” to‘plami tom ma’nodagi isyon, yolg‘izlikning badiiy matndagi tajallisi hisoblanadi. Hikoya-monolog shaklidagi hikoyalarda voqealar bosh qahramonning gipnoz terapiyasidan parchalar sifatida gavdalanadi. Hikoyada o‘zlikni anglash va jamiyatda yog‘izlikka hukm qilingan insonning ruhiy iztiroblari aks ettiriladi. To‘plamlardagi ijodiy niyat va obrazlar ruhiyatini yetkazishning psixologik vositalarining o‘xshashligi ikki to‘plamni bir-biridan ajratmay tahlil qilish imkonini beradi.

Badiiy asar konstruktiv birlik sifatida baholansa, tuzulmaning tamaliga g‘oyaviy niyatni qo‘yish o‘rinlidir. Dastlabki davr hikoyalarida ijodiy niyat yozuvchining jamiyat normalari asosida shakllangan meni - super ego va asl meni -idlarning konfliktiga asoslangan o‘zlikni anlash kurashini ko‘riladi. Yozuvchi bu g‘oyani to‘liq aks ettirishda psixologik syujet, undagi voqealar rivojini, syujetni tirgagi bo‘lgan konfliktni, roviy tanlovi, qahramon nutqini va dialog, monolog, portret, tush, gallyutsinatsiya, maktub, psixologik detal, psixologik tafsilot, psixologik parallelizm singari turli vositalardan o‘zaro uyg‘unlikda shakllantirib asarni bir butun kompozitsiyon tizimga aylantiradi.

Keltirilgan hikoyalarda bosh qahramon badiiy asar g‘oyasidan kelib chiqqan holda psixologik muammolari ega, ruhan ojiz va o‘z qobig‘ida o‘ralib qolgan inson obrazida gavdalanadi. Hikoya davomida nutqi, xatti-harakatlari, tashqi ko‘rinish bir butunlikning tashkil qilgan qahramonning psixologik holati syujet davomida shakllanib boradi. Hikoyalarda qahramonning shakllanib boruvchi xarakteri asardagi psixologikni taminlovchi vositalardan biri sanaladi.

Qahramon ruhiyati dinamikasini aks ettirishga qaratilgan syujet adib ijodida konsentrik ko‘rinishga ega bo‘lib, bu kitobxonga oldinma-ketin o‘zgarib boruvchi voqealardan farqli o‘laroq, sabab va natija munosabatlariga asoslanib qahramonning ruhiy holati va undagi nozik o‘zgarishlarga e’tibor qaratishga undaydi.

“Buzg‘un” to‘plamidagi hikoyalar syujetidagi psixologiklikni syujet tarkibiga kiruvchi alohida gallyutsinatsiya, tushlar va qahramonning ruhshunos bilan bo‘lgan suhbatlari, gipnoz sahnalari bilan boyitadi.

To‘plamda bir necha qismlarga ajratib berilgan voqealar orasidan chegaralanib olib mazmuniga qoldirilsa, anoxronik roman shaklidagi syujet qarshimizga chiqadi. Kitobxon bosh qahramonning o‘ylarida bo‘layotgan uzluksiz fikrlar, xotiralar, o‘ylar, gallyutsinatsiyalar, tushlar, saroblar orasida qolib ketadi. Ushbu sahnalarning e’tiborli tarafi, bir holatdan ikkinchi holatga o‘tishda qahramonning nutqi va qo‘llanilgan tasvir vositalaridan farqli beriladi. Bu kitobxonga syujetdagi anoxronizmga ergashishni zamon va makonda o‘tish imkonini beradi. Qahramonning shuuriy va g‘ayrshuuriy holatlari ayni vaqtda matndagi psixologlikni ham oshiradi.

Yozuvchi qahramonining ushbu metofizik holatini yetakzib berish maqsadida dastlabki “Buzg‘un” to‘plamida faqatgina qahramon roviy nutqidan foydalanadi. Hikoyalar birinchi shaxs qahramon roviy nutqidan rivoya qilinib, o‘quvchini o‘z ong osti qatalami ba’zan bolaligi, ba’zan o‘smirligi, ba’zan esa xayoliy dunyosiga olib kiradi. *“O‘lib ketaman bu yerda. Kun yuzi ko‘rmayman. Hidlanib, qurtlab ketaman bu yerda”. (“Geberip gideceğim burda. Gün yüzü görmeyeceğim. Kokacağım, kurtlanacağım burda.”)*[1] Bosh qahramon roviy o‘z qo‘rquvlari bayon qilar ekan, undagi aniqlik ko‘zga tashlanadi. Hikoyalarda qahramon roviy nutqining ishlatilishi uning ruhiy kasalliklari bilan bevosita aloqador hisoblanadi. Uning murakkab ongosti holatidagi kichik o‘zgarishlarni faqatgina qahramon roviy nutqi yoritish imkonini beradi.

Yozuvchi uchun yozish yo hayot, yo o‘lim masalasi bo‘lib, yozuvchining dilidagilarni aytishi, o‘zini izohlashini boshqa bir shaxsga ishonmay qahramon tili bilan yetkazib berishga bo‘lgan istagi bilan bog‘liq hisoblanadi. Yozuvchi ijodidagi kitobxon bilan orasiga hech kimni vositachi qilmay to‘g‘ridan-tog‘ri qahramonning ichki dunyosidan bevosita xabardor qilish maqsadi yotadi. “Buzg‘un” hikoyalar to‘plamida roviy qahramon nutqi badiiy psixologik unsur sifatida, telba qahramonning tartibsiz, shuuriy va g’ayrishuuriy fikrlari orasiga to‘g‘ridan kitobxonni daxldor qilishni ko‘zlab, asardagi psixologik ishonarlilikni ta’minlaydi.

Ma’lumki, zamonaviy psixologik matnlarda qahramon ruhiyatini ochib berishda muallif roviyning imkoniyatlari keng va o‘rinli hisoblanadi.[2] “Buzg‘un” to‘plamida hikoya qahramon roviy tilidan monologlar, ong oqimi orqali aks ettiradi. *“Tezda qaytib pardalarni yopishga ulgurmasang, bu… bu… bu… Qara qo‘llarim, oyoqlarim bog‘langan. Harakatlana olmayabman. Xonada bir nimalar yonayapti… A… , A… Harakatsizman… bir yig‘in ingichka vizillagan ovozlar orasida badanimning yarimi olov ichida… qutilolmay… kurasholmay… borgan sari… borgan sari… Sen qaytmasang…” (“Çabuk yetişip perdeleri kapamazsan, bu... bu... bu... İşte elim ayağım tutuk. Kımıldanamıyorum. Odada da bir şeyler*

[1] Edgü F. Leş. Bozgun.I. – İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010. 496 s.

[2] Есин А. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – М: Флинта, 2008. 248 с.

yanıyor. Alevler. Alevler. A... , A. . . Devinimsiz ben, bir yığın ince vızıltının içinde bedenimin yarısı ateşlerin içinde, kurtulmaya bile çabalayamadan, gittikçe daha da, daha da... Sen dönmezsen..."[1]*)* Qahramonning ong oqimi ko‘rinishida berilgan monologik nutqi ta’sirchanligi va iztiroblarga to‘laligi bilan ajralib turadi. Ayselning tark etishidan qattiq qo‘rquvi o‘ziga xos ko‘rinishda nutqda aks etadi. Ayselning ismini aytishga uringan qahramonning hayajondan tili kalimaga kelmaydi. Bu uning ruhiyatidagi o‘zgarishlarni matnda to‘g‘ridan aks ettirishning yozuvchi ijodiga xos vositasi hisoblanadi.

Adibning “Buzg‘un” hikoyalar to‘plamida va ijodining dastlabki davr to‘plamlarida ong oqimi, dialog va monologlarning o‘rni katta. Dastlabki davrlarda eng ko‘p uchraydigan tipi monolog hisoblanadi. Har ikkala to‘plamda hikoyalar bayoni uzun monolog va dialoglar asosiga qurilgan bo‘lib, bunda roviy qahramon o‘z tuyg‘u va kechinmalarini to‘xtovsiz bayon qiladi. Monologlar qanchalik uzun bo‘lmasin, aslida, badiiy asar g‘oyasini ochadi, badiiy asarda psixologizmni ta’minlaydi. Uzun monolog va dialoglar K.Leongardning fikriga ko‘ra, aslida qahramon psixologiyasini yoritishning eng asosiy vositasi bo‘lib, qahramon xarakteri, uning temperamenti va hissiy holatini tushinishda yordam beradi.[2] Yozuvchining ilk davrdagi asarlarida keng qo‘llanilgan qahramon roviy nutqiga asoslangan bayon shakli harakatdan ko‘ra, nutqning ko‘p qo‘llanilishi psixologizmni oshirish bilan birga, qahramonning o‘zini anglashga bo‘lgan talabini qondiradi: *“Men yengilgan emasman. Yo‘q, buni hech qachon qabul qilmayman. Bir vaqtlar kurashdim. Kurashishga kuchim bor edi. Kurashishni xohlayman. Bir kun kelib hamma narsani aytib beraman. Qorong‘ulikda hech narsa qolmaydi-qolishini istamayman.” (“Ben yenilmiş değilim. Hayır, bunu hiçbir zaman kabul etmeyeceğim. Bir zamanlar savaştım. Savaşacak gücüm vardı. Savaşmak istiyordum. Hepsini anlatacağım. Bir gün. Karanlık hiçbir şey kalmayacak-kalmasın istiyorum.”)*[3]

Yozuvchining bosh qahramon prototipi “Buzg‘in” hikoyalar to‘plamida 20 yoshlarda bo‘lib, u Turkiyadagi Moviy adabiy harakatining a’zosi sifatida o‘zini izohlashga intiladi. Hikoyalarda izohlar monologik nutq orqali yetkaziladi. Garchi qahramon ruhiyatini ochishda muallif nutqining imkoniyati keng deb belgilansada, amalda muallif qahramon xatti-harakati bilan ham mustahkamlanishi kerak. Odatda, kitobxon monologlarda qahramonning so‘ziga ishonadi, uning harakatlari ko‘rinishidagi isbotni kutmaydi. Sababi monologik nutq subyektiv hisoblanadi, unga ishonish uchun harakatlarga hojat yo‘q. Shuningdek, monologik nutq o‘ziga xos psixologik terapiya bo‘lib, yozuvchi monolog orqali muammolaridan xalos bo‘ladi, bayonni o‘ziga xos katarsis hodisasiga aylantiradi.

[1] Edgü F. Leş. Bozgun.I. – İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010. 505 s.
[2] Леонгард К. Акцентуированные личности. – Ростов Н/Д: Феникс, 2000. – 71 с.
[3] Edgü F. Leş. Bozgun.I. – İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010. 487 c.

“Buzg‘un” to‘plamining uchinchi qismi - “Bir jinoyatning ikki hikoyasi”deb nomlanadi. “Bir jinoyatning ikki hikoyasi” qismida “I”, “U” va “II” nomli hikoyalardan tashkil topadi. Har uch hikoya o‘zaro maktublar orqali bog‘lanadi. “I” nomli hikoyaning ekspozitsiyon qismida portret orqali birinchi qismdagi “I” hikoya qahramoni ekanligini bildiradi.

Adib hikoyalarida portret tasvirlari juda kam qo‘llaniladi. Portret tasvirlari asosan, psixologik bo‘lib qahramon ruhiy holatini yoritadi. Psixologik portret qahramonning nafaqat tashqi ko‘rinishini, balki uning ichki kechinmalarini ham his qilish umkonini beradi.[1] *“Yarim yumilgan qovoqlarim orasidan yiring rangi sariq ko‘zimning oqi ko‘rinayotgan bo‘lishi kerak. Chap ko‘kragimning tagida quyilib qolgan qon, shamol essa tarqalib ketgudek.” Yarı aralık gözkapaklarımın arasından irin sarısı gözaklarım görünüyor olmalıydı. Sol mememin altında pıhtılaşmış kan, hafiften esen yelle dalgalanır gibiydi.”)*[2] Parchada keltirilgan qahramonning portret tasviri uning tashqi ko‘rinishi orqali ruhiy holatini tasvirlashga qaratiladi. Ko‘z oqlari sarg‘ayib ketgan qahramon uning ruhiy jarohatidan qolgan yara timsolida o‘ta iztirobli holati tasvirlanadi.

To‘plamning “Ikki jinoyat hikoyasi” bobida ikkita alohida hikoya ikkita qahramon tilidan hikoya qilinadi. Bobning “U” deb nomlanuvchi hikoya bosh qahramonining “dardsiz”, uning xotirjamligini buzish uchun yozilgan maktub bilan boshlanadi. Keyingi maktublarda eski hayotini tark etib baxtini topgan qahramon, noma’lum kishidan maktub oladi va tinchini yo‘qotadi. Maktub matnda alohida abzastda kursiv harflar bilan beriladi: *“Janob, Sizning kim ekanligingizni bilaman. Qayerdan kelganingizni, qayerdan qochganingizni, nega do‘stlaringiz yo‘qligini... hammasini. Qo‘rqmang, bularni birovga aytib qo‘ymayman.”(“Beyım, Sizin kim olduğunuzu biliyorum. Nerden geldiğinizi, neden kaçtığınızı, niçin bir dostunuz olmadığını... hepsini. Korkmayın, bunları kimse.ve anlatacak değilim”)*[3] “U” hikoyasida berilgan qahramon “II” hikoyasiga maktub yozadi. Adib maktub orqali o‘ziga xos hikoyalararo muloqotni ta’minlaydi. “U” hikoyasida yozilgan matn, “II” hikoyasidagi qahramon tomonidan xat shaklida o‘qiladi. Maktubda “II” hikoyasining qahramoni yolg‘izlikda hammadan qochib baxtsiz yashashga haqqi yo‘qligi haqida yoziladi.

Hikoyalarda maktub qahramonning ikki qiyofadoshi suhbatida vosita sifatida qo‘llaniladi. Yozuvchi hikoyalarida odatda qiyofadosh qahramonlar orasida muloqot kuzatilmaydi. Bu hikoyalarning ishonarli va haqiqatga yaqinligini ta’minlash uchun qo‘llaniladi. “U” va “II” hikoyalarida esa bu an’ana o‘ziga xos novatorlik bilan amalga oshiriladi. Hikoya so‘ngida esa qahramonning ikki qiyofadoshi bir-birining joniga qasd qiladi. Bu qahramonning ham o‘limi bo‘lib, bu davr ijodida Edgu qahramonlariga xos holat hisoblanadi.

[1] Николюкина А. Психологизм в литературе//Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М., 2001. 9с.
[2] Edgü F. Leş. Bozgun.I. – İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010. 522 s.
[3] Edgü F. Leş. Bozgun.I. – İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010. 529 s.

Xulosa. Farid Edgu ijodining dastblabki davr qahramonlari ruhiyati tahlili amalga oshirilar ekan, hikoyalarda qahramon ruhiyatini yaratishda tizimlilikka rioya qilingani ko‘rinadi. Dastlabki davrning an’anaviy uzun hikoyalarida qahramon badiiy asar olamining ajralmas bo‘lagi sifatida namoyon bo‘ladi. Yaxlit kompozitsiyon xususiyatga ega badiiy asar olami esa qahramon xarakterini ochib berishga qaratiladi. Hakkaridan avvalgi davr hikoya to‘plamlarida har hikoya mikrosyujet ko‘rinishida bo‘lib, mikrosyujetlar to‘plamning yagona makrosyujetini tashkil qiladi. To‘plam hikoyalarining bu xususiyati yagona qahramonni alohida hikoyalarida turli ruhiy holatlarini ochib berish maqsadida shakllantirilgan.

“Buzg‘un” to‘plamidagi hikoyalarida qahramonlarning ruhiy dunyosini yotirishda: monolog, dialog, ong oqimi kabi nutq tiplaridan foydalaniladi. Badiiy tasvirning: peyzaj, portret, tush, gallyutsinatsiya, illyuziya, psixologik timsol, leytmotiv, montaj kabi shakllaridan samarali foydanilgani kuzatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Deveci, M. Ferit Edgü Varoluş ve Bireyleşme. –İstanbul: Sel Yayıncılık, 2012. 660 s.
2. Edgü F. Leş. Bozgun.I. – İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010. 482-542 s.
3. Есин А. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – М: Флинта, 2008. 248 с.
4. Леонгард К. Акцентуированные личности. – Ростов Н/Д: Феникс, 2000. – 71 с.
5. Николюкина А. Психологизм в литературе//Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М., 2001. 799 с.
6. Чернышевский Н. Г. Детство и отрочество. Военные рассказы. Сочинения графа Л.Н. Толстого. Собр. соч.: В 15 т. Т. 2. – М.: 1949. 505 с.
7. Wellek W. Yazın Kuramı. – İstanbul: Adam yayınları, 2001. 140 s.

TASAVVUF ADABIYOTI HAQIDAGI ILMIY-NAZARIY QARASHLAR

Rajabov Foziljon
Tayanch doktorant,TDSHU

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tasavvuf adabiyotining tarixi va buguni uning shakllanish bosqichlari, tasavvuf adabiyotining mazmun-mohiyati dunyo sharqshunoslari va adabiyotshunoslarining nazariy fikrlariga asoslangan holda tadqiq etilgan. Tasavvuf adabiyoti, Islom dunyosida chuqur ildizlarga ega bo‘lib, tarix davomida ko‘plab olimlar, shoirlar va faylasuflarni ta’sirlagan fikrlar oqimidir. Tasavvuf so‘zining kelib chiqishi haqida turli qarashlar mavjud bo‘lib, bu borada yakdil fikr yo‘q. Bu so‘z arabcha "suf" (jun) so‘zidan kelib chiqqanligi va junli kiyim kiygan, oddiy hayot kechirgan kishilarga nisbatan ishlatilganligi keng tarqalgan fikrlardan hisoblanadi. Tasavvufning ma’nosi esa ma’naviy poklanish, Allohga yaqinlik va ichki xotirjamlikka erishishdir. Tasavvuf adabiyotida chuqur ma’naviy ta’limotlar adabiy asarlar orqali keng ommaga yetkazilgan. Ahmad Yassaviy, Jaloliddin Rumiy va Yunus Emro kabi mutasavvuflarning asarlari tasavvufning ilohiy muhabbat, ma’naviy sayohat masalalarini chuqur o‘rgangan. Ushbu asarlarda ilohiy muhabbat, Allohga bog‘lanish va ma’naviy poklanish kabi mavzular ko‘tarilgan va bu mavzular orqali odamlar ma’naviy uyg‘onishga chorlangan. Tasavvuf adabiyoti faqat islom dunyosida emas, balki butun insoniyatga murojaat qiluvchi hayot tarzidir. Shuning uchun tasavvuf adabiyoti o‘tmishdan hozirgi kungacha o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda va odamlarga ma’naviy yo‘l ko‘rsatishda davom etmoqda. Tasavvuf ta’limoti sevgi, bag‘rikenglik va tinchlikka asoslangan bo‘lib, bu qadriyatlar umumbashariy bo‘lganligi uchun tasavvuf adabiyoti har doim dolzarbligini saqlab qoladi va insoniyatga nur sochishda davom etadi.*

Kalit so‘zlar: *tasavvuf, tasavvuf adabiyoti, turk she’riyati, ishq, so‘fiy, oshiq, didaktika, oshiq, mashuq.*

Özet. *Bu makalede, tasavvuf edebiyatının tarihi ve bugünü, onun oluşum aşamaları, tasavvuf edebiyatının içerik ve anlamı dünya doğu bilimcileri ve edebiyatçılarının teorik görüşlerine dayanarak incelenmiştir. Tasavvuf edebiyatı, İslam dünyasında derin köklere sahip olup, tarih boyunca birçok alim, şair ve filozofu etkileyen bir düşünce akımıdır. Tasavvuf kelimesinin kökeni hakkında çeşitli görüşler mevcut olup, bu konuda ortak bir görüş bulunmamaktadır. Bu kelimenin Arapça "suf" (yün) kelimesinden türediği ve yün giysi giyen, sade bir hayat süren kişilere atıfta bulunduğu yaygın bir görüştür. Tasavvufun anlamı ise manevi arınma, Allah’a yakınlık ve iç huzuru aramaktır. Tasavvuf edebiyatı, bu derin manevi öğretileri edebi eserler aracılığıyla geniş kitlelere ulaştırmıştır. Ahmet Yesevi, Celaleddin Rumi ve Yunus Emre gibi mutasavvıfların eserleri, tasavvufun ilahi aşk, manevi yolculuk ve insan-Allah ilişkilerini derinlemesine incelemiştir. Bu eserlerde ilahi aşk, Allah’a bağlılık ve manevi arınma gibi konular ele alınmış ve bu temalar aracılığıyla insanlar manevi bir uyanışa davet edilmiştir. Tasavvuf edebiyatı, sadece İslam dünyasında değil, aynı zamanda tüm insanlığa hitap eden bir yaşam biçimidir. Bu nedenle, tasavvuf edebiyatı geçmişten günümüze kadar önemini korumuş ve insanlara manevi bir rehber olmaya devam etmiştir. Tasavvufun öğretileri sevgi, hoşgörü ve barışa dayalı olup, bu değerler evrensel olduğu için tasavvuf edebiyatı her zaman güncelliğini koruyacak ve insanlığa ışık tutmaya devam edecektir.*

Anahtar Kelimeler: *tasavvuf, tasavvuf edebiyatı, Türk şiiri, aşk, sufi, âşık, didaktik, âşık, maşuk*

Abstract. *This article explores the history and contemporary development stages of Sufi literature, based on the theoretical perspectives of orientalists and literary scholars. Sufi literature has deep roots in the Islamic world and has influenced numerous scholars, poets, and thinkers throughout history. There are various views on the origin of the word "Sufism" and there is no consensus on this matter. However, a common view is that the word derives from the Arabic "suf" (wool), referring to those who wore woolen garments and led a simple life. The meaning of Sufism involves spiritual purification, seeking closeness to Allah, and inner peace. Sufi literature has disseminated these profound spiritual teachings to a wide audience through literary works. The works of Sufi scholars such as Ahmad Yassavi, Jalaluddin Rumi, and Yunus Emre deeply explore divine love, spiritual journeys, and the relationship between humans and Allah. Themes such as divine love, devotion to Allah, and spiritual purification are addressed in these works, inviting people to a spiritual awakening. Sufi literature is not only a way of life in the Islamic world but also addresses humanity as a whole. Therefore, it maintains its significance from ancient times to the present day, continuing to illuminate the spiritual path for people. The teachings of Sufism are based on love, tolerance, and peace, and due to these universal values, Sufi literature will always remain relevant, shedding light on the path for humanity.*

Keywords: *Sufism, Sufi literature, Turkish poetry, love, Sufi, lover, didactic, lover, beloved*

Kirish. Tasavvuf adabiyotiga atroflicha nazar solishdan oldin, tasavvuf so‘zining kelib chiqishi va ma’nolariga to‘xtalib o‘tishga ehtiyoj tug‘iladi. Tasavvuf so‘zining etimologiyasi haqida olimlar bir to‘xtamga kela olishmagan. Bu haqda adabiyotshunos Najmiddin Komilov olimlarning fikriga tayanib “tasavvuf” so‘zining kelib chiqishini “so‘fiy” so‘zi bilan bog‘liqligiga e’tibor qaratib shunday deydi: “Agar “suf” so‘zidan so‘fiy yasalgan bo‘lsa, o‘z navbatida, “so‘fiy”dan “tasavvuf”, “mustasuf”, “muttasuf”, “mutasavvuf” so‘zlari hosil bo‘lgan. Mustasuf o‘zini so‘fiylarga o‘xshatib, taqlid qilib yuradigan, ammo asl maqsadi amal-mansab, mol-mulkka intilishdan iborat bo‘lgan kishilarga nisbatan ishlatilgan so‘z bo‘lsa, muttasuf tariqat va haqiqatda muayyan manzillarni egallagan, biroq so‘fiy darajasiga ko‘tarila olmagan kishidir[1]. Lug‘aviy jihatdan “suf” so‘zi arab tilida jun kiyim kiymoq ma’nosini bildiradi. Bu o‘tkinchi dunyodagi rohat-farog‘atdan yuz o‘girib, asl huzurning abadiy hayotda ekanligiga ishonishib, hayotdagi mayin liboslardan voz kechgan holda qattiq va dag‘al jun kiyimlarda yurishni afzal deb bilgan kishilarga nisbatan aytilgan.

Tasavvufning istilohiy ma’nosi haqida ham tariflar juda ko’p. Tasavvufning keng va chuqur tushuncha ekanligi sababli mutasavvuf olimlar o‘zlarining ichida bo‘lgan holatlariga qarab tasavvufga nisbatan turli xil ta’riflarni berishgan. Professor Nikolson tasavvuf haqida 200ga yaqin ta’rif yiqqan, ammo mukammal va barchasini o‘z ichiga oluvchi yagona ta’rif topishga muvaffaq bo‘lolmagan. Bir tushunchaga berilgan ta’rifning ko‘pligi u tushunchaning murakkab va chuqur ma’noga ega ekanligiga

[1] Комилов Н. Тасаввуф –Т.: «Movarounnahr» — «O‘zbekiston», 2009. – Б. 11.

dalolat qiladi. Adabiyotshunos Ibrohim Haqqulov tasavvuf haqida Alisher Navoiy baytlari bilan misol keltirib, uni quyidagicha izohlaydi: “Tasavvuf - xolislik ta’limi. Tasavvuf – soflik. Tasavvuf – riyosizlik ‘taqviy’si.”[1] Olimning so‘zlariga ko‘ra, tasavvuf – bu insonni ma’naviy poklanishga, Allohga yaqinlashishga, ichki xotirjamlik va ruhiy osoyishtalikka undaydigan bir hayot tarzidir.

Maqsad va vazifa: Tasavvuf adabiyotining tarixiy rivojlanishi va uning o‘z-bek she’riyati, shuningdek, boshqa musulmon xalqlar adabiyotlariga ta’siri hamda ahamiyati bu mavzuning muhim jihatlaridan biridir. Shu jihatdan, tasavvufning qanday qilib keng yoyilganligi, uning adabiyotda qanday namoyon bo‘lgani va bugungi kunda qanday qadr-qimmatda ekanligini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Tasavvuf, inson qalbini poklab, uni Allohga yaqinlashtirish yo‘lida katta ahamiyatga ega bo‘lib, adabiyotda ham o‘zining betakror o‘rnini egallagan.

Usullar: Tasavvuf so‘zining kelib chiqishi va ma’nolarini aniqlash uchun turli manbalar va olimlarning fikrlari etimologik tahlil usuli orqali tahlil qilindi. Tarixiy tahlil usuli vositasida tasavvuf adabiyotining tarixiy rivojlanishi, mashhur mutasavvif shoirlar va ularning asarlari haqida ma’lumot berildi.

Natijalar va mulohaza: Tasavvuf - muomala madaniyati. U til va dil yum-shog‘ligiga, o‘zgalardan keladigan ranj-u ozorlarni ham halimlik bilan, g‘azab va adovat pichog‘iga sira qo‘l cho‘zmasdan bartaraf qilishga o‘rgatadi.

Erur mahz taqviy va lekin riyosiz,
Ubudiyat sarfu ayni talattuf.

Tasavvuf ahli axloqi nodir fazilatlarga boy. Odamlarning so‘z va fikrlariga zug‘um o‘tkazish ularning ongi, maslagi va ko‘ngliga tajovuz qilishdir. Kishining fe’liga ozor berish – bo‘rilik bilan barobar. Tasavvuf yo‘lchisi muomala-muno-sabatda “al qavlu fe’lig‘a” zo‘ru zulm yetkazishni Haq tomonidan man etilgan amrlarga qarshi borish, ya’ni gunohi azim hisoblaydi.[2] Prof. A.Jebejio‘g‘li tasavvuf terminlari va iboralari lug‘ati nomli kitobida tasavvufga ta’rif berishda Umar Rushani Dedening bir nechta baytlaridan namunalar keltirib o‘tadi.

Tasavvuf, qalbni Haqqa bog‘lamoqdir
Yurakni ishq o‘ti bilan dog‘lamoqdir.
Tasavvuf, husn-u xulq birla odobdir.
Vali, husnu odob ato-yi Haqdir.[3]

Rushanining tasavvufni ta’riflab yozgan she’ridan keltirilgan parchada tasavvufning muhim jihatlariga to‘xtalib o‘tadi. Tasavvufdan murod banda o‘z qalbini Haqqa bog‘lashi, har doim qalbi Uning zikrida bo‘lishi, yuragini ishq otashi bilan yoqishi, husn-u xulq, go‘zal axloq va odob bilan yashashi hisoblanadi. To‘rtinchi misradagi vali so‘zi tasavvuf ahli, kamolot sohibi bo‘lgan kishini bildirib, ato-yi Haqdir so‘zi Allohning lutfi, Alloh tomonidan berilgan degan

[1] Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърият – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. –Б. 5.
[2] Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърият – Т.: Адабиёт ва санъат нашрёти, 1991. –Б. 5.
[3] Cebecioğlu E. (2004). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. –İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları. –S. 261.

ma’nolarni bildiradi. Bu misrada, tasavvuf ahlining ya’ni valining ega bo‘lgan go‘zallik va odoblari Allohning marhamati ekanligiga urg‘u berilgan:

Tasavvuf hayrati kubroda mastu alas bo‘lmoqdir
Tasavvuf Haqning asrorida hayron bo‘lishga derlar.
Tasavvuf qalb uyidan mosivallohni ketkazmoqdir
Tasavvuf qalbi mo‘min arsh-u Rahmon bo‘lishga derlar.[1]

Shayx Ibrohim afandining yuqoridagi misralarida ham tasavvufning istilohdagi ma’nosi nazmiy yo‘lda bayon qilingan. Birinchi misrada tasavvuf, insonni katta hayrat ichida qoldiradigan bir sayohat sifatida tasvirlangan. Mast bo‘lish tasavvuf yo‘lidagi kishining Allohning ulug‘ligi va qudrati oldida o‘zini yo‘qotishi va hayrat ichida qolishini bildiradi. Ikkinchi misrada tasavvuf yo‘lida ketayotgan kishi, Allohning sirlariga oshno bo‘lishga harakat qiladi va bu sirlar oldida hayratda qoladi. Bu misrada, tasavvuf Allohning chuqur va yashirin haqiqatlariga bo‘lgan hayratini bildiradi. Uchinchi misrada tasavvuf, qalbning faqat Allohga tegishli bo‘lishi kerakligini o‘rgatadi. Mâsivallah, "Allohdan boshqa har narsa" degan ma’noni anglatadi. Bu misrada, haqiqiy tasavvuf yo‘liga kirgan kishi qalbdan dunyo va moddiy narsalarga bo‘lgan sevgini chiqarib tashlash va faqat Allohga yo‘nalishi kerakligi ifodalanadi. To‘rtinchi misrada tasavvufning maqsadi sifatida, mo‘minning qalbi Allohning taxti (arshi) holiga kelishi ko‘rsatilmoqda. Bu, qalbning to‘liq Allohga tegishli va Uning nuri bilan to‘lgan bo‘lishini bildiradi. Mo‘minning qalbi, Rahmon uchun bir taxt kabi bo‘lishi, ya’ni butunlay Uning sevgisi bilan to‘lgan va Unga bag‘ishlangan bo‘lishi lozim.

Adham Jebejio‘g‘li tasavvufni bir jumla bilan shunday ta’riflaydi: “Qur’oni Karimni Hazrati Rasulullo s.a.v kabi yashashga harakat qilishdir.” Darhaqiqat, tasavvuf insonlarni komillikka erishishga islom dini ahkomlariga amal qilgan holatda go‘zal xulqli kishi bo‘lishiga undaydi.

Islom dini keng hududlarga yoyilib, tasavvuf shakllanishi bilan adabiyotga ta’siri orta boshladi. Tasavvuf forslar orasida juda tez yoyildi. Hijriy VI asrda Hakim Sanoiy, Fariduddin Attor ijodlari bilan Eron adabiyotida buyuk mutasavvuf ijodkorlar davri boshlandi. Jaloliddin Rumiy she’riyati bilan esa tasavvuf adabiyoti misli ko‘rilmagan yuksakliklarni ishg‘ol etdi. Bu ulug‘ shoirlar tariqat qonun-qoidalariga qat’iy amal qiluvchi bir so‘fiy kabi yashamagan bo‘lsalarda, asarlarida so‘fiylik axloqi va ta’limiga doir fikr-mulohazalarni ilhom-la ilgari surganlar.[2] Fors shoiri Hakim Sanoiyning asarlari ham tasavvuf adabiyotining yorqin namunalaridan hisoblanadi. Shimmel bu haqida: Tasavvufiy she’riyatning rivojlanish va tasavvufiy fikrlarning tarqalish nuqtasida epik she’riyatning, xususan, Sanoiyning o‘rni ajralib turadi. Sanoiy tasavvufiy mazmundagi didaktik she’rlar yozgan birinchi shoirdir. G‘aznaviylarni madh etuvchi shoirlardan bo‘l-

[1] Cebecioğlu E. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. –İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları. 2004 –S.263.
[2] Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрёти, 2001. – Б.12.

gan Sanoiy birdan tasavvufga yuzlanib, tasavvufiy mavzularni o‘zida jamlagan 10000 baytdan iborat tasavvufiy mavzularini o‘z ichiga olgan “Hadiqul haqiqat” nomli asar yozgan.[1]

Har lahzada sabr ila qarorim sensan,
Bazm aylar esam, avji bahorim sensan.
Parvona erurman, evrulib boshingdin,
Chun avvalu oxir ustivorim sensan...

Sanoiy qalamiga mansub baytning birinchi misrasida oshiq o‘z ma’shuqini har lahza sabr bilan kutishini unga bo‘lgan mushtoq qalbi uning yodi bilan ekanligini aytadi. Ikkinchi misrada yorini fasllar kelinchagi bahorga qiyoslaydi va eng baxtli damlarini hosil qiluvchi ham yori ekanligini bildiradi. Uchinchi va to‘rtinchi misralarida esa o‘zini bir parvona misoli yoriga mahliyo bo‘lib sevgidan sarhush bo‘lgan ma’shuq kabi yorining boshidan aylanib uchib yurganligini, avval-u oxir ya’ni o‘zining yaratilganidan buyon abadiy yoriga oshiq ekanligini izhor qiladi.

XI-XII asrlarda yurtimiz hududida ham yetuk mutasavvuf olimlar yetishib chiqdi. Tadqiqotlarga ko‘ra, Ahmad Yassaviyning “Devoni Hikmat” asari turkiy xalqlar orasida tasavvufiy yo‘nalishda yozilgan asarlarning dastlabkisi hisoblanadi. Turkistonda faoliyat olib borgan Ahmad Yassaviy o‘zining tasavvufiy qarashlarini insonlar orasida keng yoyish uchun diniy-didaktik she’rlar yozadi. Mog‘ullar istilosi natijasida Ahmad Yasavviy izdoshlarining ko‘pchiligi Onadoluga ko‘chib ketishga majbur bo‘lishadi. Ular orasida so‘fiylar va darveshlar Ahmad Yassaviy hikmatlarini o‘qib yurishib, unga o‘xshab o‘zlari ijod qilgan she’riy namunalar bilan insonlarning e’tiborini tortishadi. Natijada keyingi XIII va XIV asrlarda tasavvuf adabiyoti Yunus Emro davriga kelganda nihoyatda yuksaklikka erishdi. Turkiy xalqlar orasida O‘rta Osiyodan tarqalishni boshlagan tariqatlar Bolqon davlatlarigacha katta hududlarga yoyiladi.

Usmon Turarning “Tasavvuf tarixi” nomli asarida tasavvuf tarixiga oid manbalarini bir necha kategoriyalarga ajratadi. Bular sirasiga tasavvufiy-falsafiy asarlar, tasavvuf ilmini izohlagan asarlar, manoqib kitoblari, odob va arkon kitoblari, tasavvufiy tafsirlar va she’riy-tasavvufiy asarlar bular orasida she’riy-tasavvufiy asarlar haqida tasavvufiy asarlarning katta qismini egallashini, insonlarga tarbiyaviy-didaktik jihatdan ta’sir qilish bilan birga, asar yozuvchisining ruhiy va ilohiy ishqini bayon qilishga qaratilganligini keltiradi. Shuningdek, ushbu turdagi asarlar sirasiga bir necha asarlarni sanab o‘tadi: 1. Hofiz “Devon”, 2. Jaloliddin Rumiy “Masnaviy” va “Devoni Kabir”, 3. Hoja Ahmad Yassaviy “Devoni Hikmat”, 4. Yunus Emro “Devon”, 5. Yozuvchi o‘g‘li Muhammad “Muhammadiyya”, 6. Niyozi Misriy “Devon” shular jumlasidandir.[2]

[1] Schimmel, Tasavvuf Edebiyatı –İstanbul: İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 1 (1), 2014, ss.182-195.
[2] Turar U. Tasavvuf tarixi –T.: Istiqlol, 1999. –B.15.

Musulmon Sharq dunyosida tasavvuf o‘rta asrlarda she’riyatning ajralmas qismiga aylanib qoldi. U davrda yozilgan she’rlarning barchasi tasavvufiy mazmunda bo‘lmasa-da, boshqa mazmunda yozilgan she’rlarda ham tasavvufiy ramzlardan foydalanish holatlarini kuzatish mumkin. O‘rta asrlarda O‘rta Osiyo, Eron, Turkiya kabi keng hududni qamrab olgan xonlik va imperiyalar hukumdorlari she’riyat, xususan, tasavvufiy she’riyatga o‘z davrlarida homiylik qilganliklari ham ma’lum va mashhurdir. Temuriylar davrida Amir Temurning Ahmad Yassaviyga bo‘lgan hurmat va e’tiborini Turkistonda Yassaviy qabri ustiga ulkan maqbara qurdirgani bilan ham bilishimiz mumkin. Yoki keyingi davrlarda ham Husayn Boyqaro, Shayboniyxon, Ubaydullaxonlarning tasavvufiy she’rlar yozganligi shoirlarga homiylik qilgani kuzatiladi. Turkiya hududida hukmronlik qilgan Usmoniylar imperiyasi sultonlaridan Sulton Mehmet Fotih, Sulton Sulaymon kabi ko‘plab sultonlar o‘z davrida saroyda mutasavvuf ulamolar hamda shoirlarni saroyda jam qilishib ularning ijod qilishiga sharoitlar yaratib berishgan.

Tasavvufıy she’rlarda ko‘plab majoziy tushunchalar qo‘llaniladi. Bularni to‘g‘ridan-to‘g‘ri qabul qilmasdan uning asl mazmuniga shoir ifoda qilmoqchi bo‘lgan ma’nolariga e’tibor qilish kerak bo‘ladi. Agar bir shoir she’rida doira, nay, sharob, yor kabi majoziy tushunchalarni ishlatsa, ularni xalq orasida ishlatiladigan ma’nolariga qarab sharob, cholg‘u asboblari, qosh-u ko‘z deb tushunmaslik kerak. Chunki tasavvuf tilida har bir so‘zning alohida bir ma’nosi, har bir ismning o‘ziga xos o‘rni bor. Har bir so‘zning turli xil sharhi, har bir sharhning turli xil ifoda usuli mavjud. Masalan, sevikli (mahbub), sulton kabi so‘zlar bilan nazarda tutilgan Allohdir, sharob so‘zi bilan esa Allohga bo‘lgan ishq nazarda tutiladi.”[1]

Zamonaviy turk she’riyatida prof. Nurulloh Gench tasavvufiy mavzularni mohironalik bilan bayon etadi. Shoirning asarlarida, o‘quvchini insonning ichki dunyosiga sayohat qilishga taklif etadi. Genchning she’rlarida ko‘p uchraydigan tasavvufiy tushunchalar, ramzlar va motivlar, o‘quvchiga nafaqat tashqi dunyoning yuzasini, balki insonning ichki dunyosini ham kashf etish imkonini beradi. Nurulloh Genchning she’rlarida tasavvufning ahamiyati namoyon bo‘lgan yana bir muhim nuqta — bu ishq mavzusidir. Ishq, Allohga bo‘lgan ilohiy sevgi hamda insonning o‘zi va atrofidagilar bilan bo‘lgan munosabatlarida namoyon bo‘ladi.

Uning “Beni yakışına” (“Meni yoqishingga”) nomli she’ri lirik qahramonning yoriga yetishish uchun chekayotgan sog‘inch, dard-alamlarini namoyon qiladi.

O esrarlı yangına bu can nasıl dayandı?
Sahile vurdu kalbim,su yandı,kum da yandı.
Bir mum gibi eriyip aktı uykusuzluğum,

[1] Çavuşoğlu M. Divan Şiiri. *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*. –İstanbul: YKY, 1999. ss.194-203.

Ölüme başkaldıran dertli uykum da yandı.[1]

Tarjimasi:

U asrorli yong‘inga bu jon qanday chidadi?
Sohilga urdi qalbim suv yondi, qum ham yondi.
Bir sham kabi erib ketdi uyqusizligim,
O‘limga qarshi chiqqan dardli uyqum ham yondi.

Shoir o‘z boshidan kechayotgan holatni tasvirlar ekan, lirik qahramon tilidan undagi “asrorli”, ya’ni sirli yong‘inga jonining qanday qilib chidaganini so‘rash bilan she’rini boshlaydi. So‘ng ishq otashida yonib turgan qalb omon qolish uchun o‘zini sohilga uradi, lekin otash shu darajaga yetgandiki, sohildagi olovni o‘chirishi mumkin bo‘lgan suv ham qum ham yonib ketadi. She’riyatda suv asosan hayot, tiriklik, o‘zgaruvchanlikni ifodalab kelsa, qum esa sobitlik, vaqt o‘tishini ifodalaydi. Suv haqida “Suv dunyoga keltiruvchidir, tabiat tomirlarida unga hayot beruvchi qondir”[2] deydi. Uyqusiz qolgan oshiqning o‘sha uyqusizligi bir sham misoli eriy boshlab o‘limga qarshi chiqqan dardli uyqusining ham yonganini keltiradi. Oshiq hech narsadan orom topolmaydi. Uyqu ham u uchun dard bo‘lib qoladi. Dardning darmoni esa faqatgina yorga yetishish orqali bo‘ladi.

Nurulloh Genchning "Su Isteyişime" (“Suv istashimga”) nomli she’ri, ishq va nochorlikning ramziy tasviri orqali qalban izlanish va ruhiy jonlanish haqida hikoya qiladi. She’r suvning hayotbaxsh etuvchi xususiyatidan foydalangan holda, ishq va hayotning qayta tug‘ilishiga oid kuchli ma’no beradi. Genchning she’rlarida tez-tez uchraydigan bu mavzu, o‘quvchining diqqatini tortadi. She’rning birinchi misralari quyidagicha:

bir su ver, dirileyim kuruyan köklerimde
bir köprü kur çıldıran nehirlerin kalbine[3]

Tarjimasi:

bir suv ber, tirilay qurigan ildizlarimga
bir ko‘prik qur toshqin daryolarning qalbiga

Bu misralarda suv, hayot tiriklik va ruhiy yangilanishning ramzi sifatida ajralib turadi. Shoir, ishq va sadoqatning bu hayotiy elementsiz hayotning qurib ketishini ta’kidlab, yoridan hayot suvi so‘raydi. Suv, islomiy an’anada va ko‘plab madaniyatlarda bo‘lgani kabi, bu yerda ham hayotning, barakat va rahmatning ramzi sifatida ishlatiladi. Qurigan ildizlar, shoirning ichki dunyosidagi tiriklik va hayot energiyasining yetishmasligiga dalolat qiladi. Shoir, ishq va ma’naviy sadoqatning yetishmasligi tufayli qurigan bir borliq sifatida o‘zini tasvirlaydi va bu holatini qayta jonlanish istagi bilan ifodalaydi. Ikkinchi misrada shoir, *bir köprü kur çıldıran nehirlerin kalbine,* - deya ichki qarama-qarshilikka ishora qiladi. Bu yerda *çıldıran nehirler*, ishqning ramzi bo‘lib, shoir bu ne’matlardan

[1] Genç N. Hüzünün Lalesidir Dünya. İstanbul, Timaş Yayınları, 2019. –S.67.
[2] Deveci Ü. Masalın Masalı’nda Yaşamın Gerçekliği, –İstanbul: İDİL, Cilt 2, Sayı 7 / Volume 2, Number 7. 2013. ss. 45-52
[3] Genç N. Hüzünün Lalesidir Dünya. İstanbul, Timaş Yayınları, 2019. –S.71.

mahrum ekanligini ifodalaydi. Bu holat, shoirning ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan yetishmovchilik va yo‘qotish hissi ichida ekanligini ko‘rsatadi. Yana bu, oshiqning ichki dunyosidagi nazorat qilib bo‘lmaydigan hissiy to‘lqinlarni ifodalaydi. Shoirning bu ko‘prikni qurish istagi, o‘z ichki dunyosida muvozanat va uyg‘unlik izlanishini aks ettiradi.

Xulosa. Tasavvuf adabiyoti paydo bo‘lgandan buyon rivojlanib inson ma’naviy salohiyatining yuksalishiga sabab bo‘lgan muhim adabiy yo‘nalishlardan biriga aylandi. Bu adabiyot, insonning Allohga bo‘lgan sevgisi va yaqinligini oshirishga intilib, ruhiy poklanish va ichki xotirjamlikka erishishga undaydi. Tasavvuf adabiyotining asosiy vakillari, o‘z asarlarida bu ma’naviy tamoyillarni ifodalaydi va o‘quvchilariga estetik zavq bag‘ishlaydi.

Tasavvuf adabiyoti, bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan va zamonaviy o‘quvchilarga ham ruhiy yo‘l-yo‘riq berishda davom etmoqda. Bu adabiyot, inson ruhiga murojaat qiladigan shaxsning kamolotga erishishiga xizmat qiladi. Tasavvuf adabiyotining o‘rganilishi, uning ma’naviy va adabiy qiymatlarini chuqurroq anglash uchun muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Deveci Ü. Masalın Masalı’nda Yaşamın Gerçekliği, –İstanbul: İDİL, Cilt 2, Sayı 7 / Volume 2, Number 7. 2013.
2. Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърият –Т.: Адабиёт ва санъат нашрёти, 1991.
3. Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрёти, 2001.
4. Cebecioğlu E. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. –İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları. 2004.
5. Комилов Н. Тасаввуф –Т.: 《Movarounnahr》 – 《O‘zbekiston》, 2009.
6. Schimmel, Tasavvuf Edebiyatı –İstanbul: İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 1 (1), 2014.
7. Turar U. Tasavvuf tarixi –T.: Istiqlol, 1999.
8. Çavuşoğlu M. Divan Şiiri. *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*. – İstanbul: YKY, 1999.

SELIM ILERI HIKOYALARIDA QAHRAMON PSIXOLOGIYASI TALQINI

Abdulxayeva Dilnoza
Magistrant,TDSHU

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sermahsul ijodkor, zamonaviy turk hikoyachiligining rivojiga munosib hissa qo‘shib kelayotgan yozuvchi Selim Ilerining hikoyalarida qahramon psixologiyasi talqinini tadqiq etilgan. Maqolada yozuvchining “G‘am-qayg‘u qahvasi” (“Hüzün Kahvesi”) nomli hikoyasi adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilingan.*

Selim Ilerining aksariyat hikoyalari qahramonlari atrofi to‘la inson bo‘lishiga qaramay yaqin bir do‘sti, dardkashi, sirdoshi bo‘lmagan, yolg‘iz, hech kimi yo‘q odamlardir. Adib hikoyalarida hayotning turli muammolari qarshisida yolg‘izlanib, jamiyatga begonalashib qolgan qahramonlarning ruhiy holatini mohirlik bilan kitobxonga yetkazadi. Qahramonlarning ruhiyatini, qalb kechinmalarini psixologik tasvir, ichki monolog, ong oqimi, psixologik portret singari tasvir vositalari orqali badiiy aks ettiradi.

Selim Ileri hikoyalarida ham turk hikoyachiligi hamda g‘arb hikoyachiligi izlarini ko‘rish mumkin. Zero, adibning ijodiy faoliyatining shakllanishida bolaligida onasidan tinglagan hikoya va romanlari bilan bir qatorda, maktab va litsey yillarida o‘qigan R.N.Guntekin, Y.Q.Qorausmono‘g‘li, H.E.Adivar, H.R.Gurpinar, H.Z.Ushoqligil, M.Rauf, R.H.Qaray, A.Sh.Hisar, A.H.Tanpinar, S.Ali, S.F.Abasiyoniq, U.Sayfiddin, O‘.Kamol, A.Ilhan, B.Nejatigil, E.Jansever, P.Jalol, J.P.Sartr, A.Kamyu, T.Man, M.Prust, F.Kafka, L.Tolstoy, E.A.Po, O.Balzaklarning asarlari katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Shuningdek, uning ba’zi hikoyalarida jahon adabiyotining mohir hikoyanavislari Anton Pavlovich Chexov, Fyodor Mixaylovich Dostoyevskiy, Uilyam Folkner, Virjiniya Vulf, Katerina Mansfeld asarlarining ta’siri yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Kalit so’zlar: *Selim Ileri, turk hikoyachiligi, hikoya, qahramon, ruhiyat, ichki monolog, ong oqimi, psixologiya.*

Özet. *Bu makalede, modern Türk hikâyeciliğinin gelişimine önemli katkılarda bulunan üretken bir yazar Selim İleri’nin hikâyelerindeki kahraman psikolojisinin yorumlanması incelenmiştir. Makalede yazarın “Hüzün Kahvesi” adlı öyküsü edebiyat çalışmaları açısından incelenmektedir.*

Selim İleri’nin hikâyelerindeki kahramanların çoğu, etrafı insanlarla dolu olmasına rağmen yakın arkadaşı, acılarını paylaşanı, dert yakınanı, sırdaşı olmayan yalnız insanlardır. Yazar, hikâyelerinde hayatın çeşitli sorunları karşısında yalnız kalan ve toplumdan yabancılaşan kahramanların ruh hallerini okuyucuya ustalıkla aktarmaktadır. Hikayelerde yazar, iç çözümleme, iç monolog, bilinç akışı ve psikolojik portreler aracılığıyla karakterlerin ruh hallerini ve duygularını sanatsal bir şekilde yansınmıştır.

Selim İleri’nin hikâyelerinde Türk hikâyeciliğinin ve Batı hikâyeciliğinin izlerini görmek mümkündür. Sonuçta yazarın edebi faaliyetinin ortaya çıkmasında çocukluğunda annesinden dinlediği öykü ve romanların yanı sıra R.N.Güntekin, Y.Q.Karaosmanoğlu, H.E.Adıvar, H.R.Gürpınar, H.Z.Uşakligil, R.H.Karay, M.Rauf, A. Ş.Hisar, M. Proust, F. Kafka, L. Tolstoy, E. A. Poe, O. Balzac’ın eserleri büyük önem taşımıştır. Ayrıca bazı öykülerinde dünya edebiyatının usta öykü yazarları Anton Pavlovich Chekhov, Fyodor

Mihayloviç Dostoyevski, William Faulkner, Virginia Woolf, Katerina Mansfeldların eserlerinin etkisi açıkça görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Selim Ileri, Türk hikayeciliği, öykü, kahraman, ruh, iç monolog, dialog, bilinç akımı, psikoloji.*

Abstract. *In this article, the interpretation of hero psychology in the stories of Selim İleri, a productive writer who made significant contributions to the development of modern Turkish storytelling, was examined. In the article, the author's story "Coffee of Sadness" ("Hüzün Kahvesi") is examined in terms of literary studies.*

Most of the heroes in Selim İleri's stories are lonely people who have no close friends, no one to share their pain, no confidant, even though they are surrounded by people. In his stories, the author skillfully conveys to the reader the moods of the heroes who are left alone and alienated from society in the face of various problems of life. In the stories, the author artistically reflects the moods and feelings of the characters through internal analysis, internal monologue, stream of consciousness and psychological portraits.

It is possible to see traces of Turkish and Western storytelling in Selim İleri's stories. As a result, in addition to the stories and novels he listened to from his mother in his childhood, the author's literary activity emerged from the stories and novels of R.N.Güntekin, Y.Q.Karaosmanoğlu, H.E.Adıvar, H.R.Gürpınar, H.Z.Uşakligil, R.H.Karay, M.Rauf, A.Ş.Hisar, M. Proust, F. Kafka, The works of L. Tolstoy, E. A. Poe, O. Balzac were of great importance. In addition, in some of his stories, the influence of the works of the master story writers of world literature Anton Pavlovich Chekhov, Fyodor Mikhailovich Dostoyevsky, William Faulkner, Virginia Woolf and Katerina Mansfeld is clearly visible.

Key words: *Selim Ileri, Turkish storytelling, story, hero, psyche, inner monologue, stream of consciousness, psychology.*

Kirish. Badiiy asarda u qaysi turda yozilgan bo‘lishidan qat’iy nazar, unda hayot so’z vositasida o‘z badiiy ifodasini topadi. Bunda nafaqat voqea-hodisalar balki insonning ruhiy holati aks ettiriladi. D.Quronov ta’kidlaganidek: “Adabiyot hamisha inson ruhiyatida kechuvchi jarayonlarga qiziqqan, ularni turli yo‘llar bilan ifodalashga intilgan.”[1] Yozuvchi asarda inson psixologiyasini talqin qilish orqali kitobxonni inson qalbining chek-chegarasiz, bepoyon, ko‘p qatlamli va sir-asrorga to‘la his-tuyg‘u olamiga olib kiradi. Har bir ijodkor unda kechayotgan insoniy ruhiy holatlarni o‘ziga xos tarzda ifodalaydi. “Adabiyotda tabiat ham, muhit, sharoit, predmetlar ham inson mohiyatini ochishga bo‘ysundirilib, “insoniylik” xususiyati kasb etadi, asosan odam va uning kechinmalari hukmronlik qiladi. Shuning uchun ham adabiyotning tabiatiga xos bo‘lgan “insonshunoslik” psixologizm tasvirisiz ish ko‘ra olmaydi.”[2]

Turk adabiyotida psixologik roman, hikoya va she’rlar muhim amahiyatga ega. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab adabiyotning barcha janrlarida

[1] Қуронов Д. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – B.209.

[2] Умуров Ҳ. Бадиий психологизм ва хозирги ўзбек романчилиги. – Тошкент: Фан нашриёти, 1983. – Б.6.

bo‘lgani singari epik turning hajman kichik bo‘lgan janri hikoyalarda ham inson psixologiyasi talqini keng o‘rin ola boshladi. Xususan turk adabiyotiga ham g‘arb modernizmi unsurlari kirib kela boshladi. Yozuvchilar shaxsning ichki olamiga, hissiy mojarolariga va psixologik vaziyatiga e’tibor qarata boshladilar. Adiblar o‘z asarlarida ijtimoiy bosim va quyinchiliklarning inson ruhiyatiga ta’sirini badiiy aks ettirdilar. Inson qalbining tub-tubidagi yashirin sirlariga kirib borib turfa-xil xarakterdagi qahramonlar yaratdilar.

O‘ziga xos badiiy mahorat egasi bo‘lgan Selim Ileri zamonaviy turk hikoyachiligida shaxsning ruhiy holatini tasvirlash, uning qalb kechinmalarini o‘quvchiga yetkazish, xilma-xil obrazlar yaratish kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Yozuvchi qalamiga mansub ko‘plab asarlar kitobxonlar orasida o‘z ixlosmandlariga ega bo‘lib, u hikoyalarida inson psixologiyasida yuz berayotgan jarayonlarni, holatlarni ichki monolog, ong oqimi, psixologik portret, xatti-harakatlardagi ritmik o‘zgarishlar, nutqiy xarakteristika, hislarning tashqi ekspressiyasi, gallyutsinatsiya, tush, va psixologik timsollar singari badiiy tasvir vositalari orqali hayotiy real bir tarzda ifodalaydi.

Turk adabiyotshunos olimi Nejip Tosun Selim Ileri ijodiga shunday ta’rif beradi: “Selim Ileri g‘am-qayg‘u, mag‘lubiyat va ayriliqlar kuychisidir. U asarlarida shaxsning ichki olami sarguzashtlarini bayon qilar ekan, artof-muhit – jamiyat – tuzum kabi tashqi muhitdagi o‘zgarishlarni, ularning shaxsga ta’sirini sinchkovlik bilan o‘rganadi. Adibning hikoyalari so‘ngida qahramonlar doimo yolg‘izlik va azobu-uqubatga duchor bo‘lishadi. Chunki bemehrlik qurshab olgan koinotda, insonlar o‘rtasida o‘zaro nazokat, zarofat va oliyjanoblik tuyg’ulari kundan-kunga kamayib bormoqda, tark etilmoqda.”[1]

Selim Ileri ijodi turli aspektlarda turk adabiyotshunoslari tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, jumladan, M.L.Akyuz, O‘.Butav, B.Qilich, N.Mengi, Sh.F.O‘zkaya, Z.O‘zxan, N.Chaqmaq, Y.Chopurlar yozuvchining romanlari ustida magistrlik va doktorlik tadqiqot ishlari olib borishgan. A.Harmanji tomonidan “Selim Ilerining adabiy shaxsiyati va hikoyachiligi”, H.Akgo‘g‘ tomonidan “Selim Ilerining hikoyalarida inson” va S.Sayin tomonidan “Selim Ileri hikoyalari va hikoyachiligi” mavzularida yozilgan ilmiy tadqiqot ishlarida adibning hikoyalari va ularning badiiy estetik xususiyatlari tadqiq qilingan. Shuningdek, o‘zbekistonlik adabiyotshunos olima P.Kenjayeva o‘zining “XX asr turk hikoyachiligining taraqqiyot tamoyillari” nomli doktorlik dissertatsiyasida S.Ilerining ijodiga, xususan, adib hikoyalaridagi modernistik va postmodernistik unsurlarga qisman to‘xtalib o‘tgan. Ammo S.Ilerining hikoyalarida qahramon psixologiyasi talqini chuqur o‘rganib chiqilmagan.

Maqsad va vazifa: Zamonaviy turk yozuvchisi Selim Ilerining hikoyalarida qahramon psixologiyasi talqini masalanisi tadqiq qilishdan iborat.

[1] Tosun N. Öykümüzün Kırk Kapısı. – Ankara: Hece Yayınları, 2013. – S. 325.

Yozuvchi hikoyalarida ruhiy talqin, tasvir va tahlil vositalarining ifodalanishi, badiiy ko‘lamdorlik, adibning qahramon ruhiyatini tasvirlashdagi mahoratini ochib berish, ilmiy asoslash va umumiy xulosalar chiqarish maqola oldiga qo‘yilgan vazifalar hisoblanadi.

Usullar: S.Ileri hikoyalarini tahlil qilishda adabiy-estetik va psixologik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza: Selim Ilerining ko‘plab hikoyalarida psixologik unsurlari yaqqol ko‘zga tashlanadi. Yozuvchi o‘z qahramonlarining ichki ruhiy holatini, qalb kechinmalarini, his-tuyg‘ularini ular yashab turgan jamiyat, murakkab hayot va voqealar rivojida kitobxonga yetkazishga urinadi. Selim Ilerining aksariyat hikoyalari qahramonlari hayotda o‘z o‘rnini topishga urinayotgan, shaxslararo munosabatlarda muvaffaqiyatsizliklarga duchor bo‘lgan, oilasidan, do’stlaridan, umr yo‘ldoshidan biroz e’tibor, biroz mehr kutgan yolg‘iz insonlar bo‘lib, ezilgan, mungli xarakterga ega obrazlar sanaladi.

Adibning “G‘am-qayg‘u qahvasi” (“Hüzün Kahvesi”) nomli hikoyasi 1968-yilda yozilgan bo‘lib, ushbu hikoya uning bir necha hikoya to‘plamlaridan joy olgan. Yozuvchi qahramonga ism bermagan, uni mavhumligicha qoldirgan.

Hikoya bosh qahramoni bolalik yillarida uy egasi tomonidan jinsiy zo‘ravonlikka uchraydi, uy egasi bolaga buni hech kimga aytmaslikka qasam ichiradi. Boshdan o‘tkazgan bunday fojeali, qo‘rqinchli, jirkanch hodisa tufayli qahramon o‘z ichki qobig‘iga o‘ralib qoladi. Chidab bo‘lmas darajada g’am-qayg‘u va iztiroblar girdobiga g‘arq bo‘ladi. Buning natijasida qahramon hamma narsadan, hayotdan, xattoki, o‘z ota-onasidan, oilasidan ham jirkana boshlaydi. O‘z oilasida o‘zini begona his qiladi.

“U hamma uyquga ketgach yashirin yig‘lardi. Bu yerda tunlar tuganmasdi. Bu yerda insonlar zulmdan boshqa hech bir narsa his qilmasdi.”

(“Herkes uyuyunca, gizli gizli ağlardı da. Geceler bitmek bilmezdi burada. Burada insanlar ezinçten başka bir şey duymazlardı.”)[1]

U qayerga bormasin atrofdagi insonlar uning ustidan kulayotganday, uni qo‘llarini bigiz qilib ko‘rsatayotganday bo‘laverardi. Huddi uning hayotida sodir bo‘lgan voqea hammaga ayonday tuyular, qahramonni ruhiy qiynoqqa solardi. Yozuvchi qahramonning qahvaxonaga borgandagi psixologik holatini shunday tasvirlaydi:

“O‘sha payt chidab turolmasdi; u qo‘lida kulgili sumkasi, rangpar to‘q ko‘k plashiga o‘ranib olgan, qo‘rqoq nigohlari qora oynali ochkisining ortiga yashiringan, bo‘yni egik bir alpozda ichkari kirardi. Chordoqning ostiga, eshik yoniga terib qo‘yilgan stullardan biriga o‘tirardi, kimdir tanib qolishidan, yoniga kelib gap qotishidan yuragi yorilay derdi. Yuragi qinidan chiqadiganday gursillab urardi.”

[1] İleri S. Otuz Yılın Bütün Hikayeleri 1967-1997. – İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti, 1997. – S. 12.

(“O zaman dayanamaz; elinde gülünç çantası, soluk lacivert yağmurluğuna bürünmüş, korkak bakışları kara camlı gözlükleri gerisine saklanmış, boynubükük girerdi içeriye. Çardağın altına, eşiğe dizilmiş sandalyelerden birine çökerdi, birisi tanıyacak, yamacına gelip söyleşecek diye ödü kopardı. Deli deli çarpardı yüreği.”)[1]

Yuqorida ko‘rganimiz misollarda yozuvchi psixologik tahlil orqali qahramon ruhiyatini ochib beradi. Rus adabiyotshunos olimi N.Chernishevskiyga ko‘ra psixologik tahlil xilma-xil bo‘ladi va unda bir muallif xarakter qirralarini ochib berishga urinsa, boshqasi – xarakter shakllanishiga jamiyat va turmush ta’sirini ko‘rsatib beradi; uchinchisi – xatti-harakatlarning his-tuyg‘ular bilan aloqadorligini; to‘rtinchisi – ehtiroslar tahlilini tasvirlaydi.[2]

Qahramonning yagona do‘sti bor bo‘lib, u faqat do‘sti bilan o‘tkazgan damlardagina o‘zini baxtiyor his qilar edi. Qahramonning bu psixologik holatini esa adib ichki monolog oqrali ifodalaydi:

“Sen borligingda men baxtiyor edim, biroz yuzim kulardi. Ularning masxaralari qilishlari, hamma-hammasi ahamiyatsiz men uchun. Sen mehribon eding, birgina yaqinim eding.”

(“Sen varken ben mutluydum, daha güleçti yüzüm. Onların alayları umurumda değildi, hiçti her şey benim için. Sen sevecendin, bir yakındın.”)[3]

Bir kuni qahramon boshdan kechirganlarini do‘stiga aytib beradi. Voqeadan xabardor bo‘lgan do‘sti esa uni tark etadi. Oqibatda qahramon ruhiy azoblar ichra yolg‘izlanib qoladi. Selim Ileri yolg‘iz qolgan qahramonning ichki olamini o‘z-o‘zi bilan suhbat ya’ni ichki monolog orqali tasvirlaydi. Badiiy psixologizmning bevosita shakli hisoblangan ichki monolog hikoyada qahramonning qalb kechinmalarini, his-tuyg‘u va tushunchalarini imkon qadar haqiqatga monand tasvirlashga imkon beradi. “Ichki monolog personaj ongida yozuvchi aralashuvisiz kechayotgan jarayon tasviri sifatida berilib, ong va ong osti qatlamlari faoliyatini butun murakkabligi, ziddiyatlari bilan tasvirlashga harakat kuzatiladi.”[4]

“Har doim qalbimni qurshab olib, azoblarimning tuzalishiga imkon bermagan narsa o‘sha qo‘rquv edi. Kinoteatrlarda shuning uchun shunday majolsiz, shunday g‘alati tutardim qo‘llaringdan. Boshqalar so‘liq qo‘llarimga boqib yoqimsiz kulishardi. Qizarardi yuzim, qo‘rqib qo‘llarimni tortib olardim. Sen ham

[1] İleri S. Otuz Yılın Bütün Hikayeleri 1967-1997. – İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti, 1997. – S. 11.
[2] http://az.lib.ru/c/chernyshewskij_n_g/text_0240.shtml (Н. Г. Чернышевский. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. Литературная критика. Библиотека "Огонек". М.: "Правда", 1974).
[3] İleri S. Otuz Yılın Bütün Hikayeleri 1967-1997. – İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti, 1997. – S. 12.
[4] Куронов Д. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 126.

kulasan deb o‘ylardim. Balki jahling chiqar. Qo‘llarim qo‘llaringni tutarkan shunday yaxshi, hush va chiroyli edi.”

(“Hep o korkuydu içimi bürüyen, iç sızılarımı iyileştirmeyen. Sinemalarda onun için öyle güçsüz, öyle garip tutardım ellerini. Öbür insanlar bir çirkin gülerlerdi ellerine sarılmış ölgün ellerime bakıp. Kızarırdı yüzüm, korkuyla çekerdim. Sen de güleceksin sanırdım. Kızacaksın belki. Ellerim ellerinde böyle iyiydi, hoştu, güzeldi.”)[1]

Selim Ilerining xarakter ruhiy holatini tasvirlashdagi mahorati haqida Nejip Tosun shunday fikr bildiradi: “Turk hikoyachiligida o‘z hikoyalarida ong oqimi texnikasidan eng yaxshi foydalana olgan yozuvchilarning boshida Selim Ileri turadi. Yozuvchining hikoyada mos atmosferani yaratishda va psixologik tahlillarda deyarli kamchiligi yo‘qdir.”[2] Mazkur hikoyada ham yozuvchi ong oqimidan ustalik bilan foydalanganligini guvohi bo‘lamiz:

“Ishdan chiqiboq sen tomon choparardim, go‘yo tepalikdan osonlikcha bir sakrashda tushardim. Mening sevgimni hech kim anglay olmasdi, Sait Foiq his qilsa yozardi. Uni senga o‘qib berardim, ro‘paraga qarab tinglarding. Darslaring qiyin edi, ba’zan shikoyat qilarding. “Parvo qilma” derdim, “o‘qimasdan skameykalarda sarson-sargardon bo‘lasanmi?”derdim. Har yakshanba kinoga borardik, kassaga egilib “bitta talabalarnikidan, bitta kattalarnikidan” derding. Sen gapirganingda eng oddiy so‘zlar ham she’rga aylanardi, ishon qalbimda Sait Foiq ham jim qolardi.”

(“İşten çıkınca sana koşardım, bir çırpıda, sanki bir adımda inerdim yokuşu. Kimseler anlayamazdı sevgimi, Sait Faik duyar yazardı. Onu okurdum sana, dinlerdin karşılara bakıp. Derslerin ağırdı, dert yanardın bazan. “Aldırma” derdim, “okumayıp bankada mı sürüneceksin?” derdim. Her pazartesi sinemaya giderdik, gişeye eğilir “bir şebeke, bir tam” derdin. Sen konuşurken en yalınç sözler bile şiirleşirdi, inan yüreğimde Sait Faik bile susardı.”)[3]

“Ong oqimida biz bilgan tashqi olam haqiqati hisoblangan zamon va makon tushunchalari mazmunini yo‘qotadi. Boshqacha qilib aytganda, o‘tmish – hozir – kelajak vaqt birliklari o‘rtasida mantiqsiz o‘tishlar, makonlararo masofalarni hisobga olmagan holda borish kelishlar bo‘lishi mumkin. Jamiyatda aytish mumkin bo‘lmagan, uyat, gunoh yoki ta’qiqlangan deb hisoblanuvchi har qanday fikr, ongning eng qorong‘u burchaklarida yashirin barcha narsa qanday bo‘lsa shundayligicha aks ettiriladi.”[4]

Hikoya roviy tomonidan bayon qilinadi. Biroq bosh qahramonning his-tuyg‘u-lari, iztiroblari, muammolari, ichki olami ong oqimi, ichki monolog va psixologik

[1] İleri S. Otuz Yılın Bütün Hikayeleri 1967-1997. – İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti, 1997. – S. 13.
[2] Tosun N. Öykümüzün Kırk Kapısı. – Ankara: Hece Yayınları, 2013. – S. 333.
[3] İleri S. Otuz Yılın Bütün Hikayeleri 1967-1997. – İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti, 1997. – S. 12.
[4] Çetin N. Roman Çözümleme Yöntemi. (14. Baskı). – Ankara: Akçağ Yayınları, 2015. – S. 183.

tahlil usullari orqali badiiy aks ettiriladi. Hikoyada foydalanilgan badiiy tasvir vositalari asar mazmunini ochishga, mohiyatini anglashga, badiiy ko‘lamdorligini oshirishga xizmat qiladi. Qahramonning qalbida jo‘sh urayotgan tug‘yon, fikrlar to‘qnashuvi, kechinmalar, voqealar rivoji o‘z-o‘zini tahlil qilishga olib keladi va buning asl sababini yechib beradi.

Shuningdek, hikoyada voqealar ketma-ketligi bir boshdan anglatilmaydi aksincha qahramonning qalb kechinmalari, ruhiy holati va bolalik yillarida boshdan kechirganlari, do‘sti bilan o‘tkazgan damlari qorishiq tarzda beriladi. Bu esa kitobxonda hikoya mohiyatini anglashga biroz qiyinchilik tug‘diradi. Ya’ni kitobxon hikoyani bir bor o‘qishdayoq osonlikcha tushunib ololmaydi uni sinchkovlik bilan o‘qish talab qiladi. “S.Ileri hikoyalaridagi syujet chiziqlari abstract strukturaga ega. Shu sababli asarlarning asl ma’nosini anglash qiyin kechadi. Obrazlar xarakteri esa aksariyat hollarda ichki monolog va ong oqimi orqali ochib beriladi. Bu jihatdan S.Ileri U.Folkner ijodiga yaqin keladi.”[1]

Hikoya davomida qahramon tez-tez qahvaxonaga boradi va u yerda o‘zini boshqalardan begona his qiladi. Go‘yo u qahvaxonada choy, qahva o‘rniga g‘am-alam ichganday bo‘ladi. Bu jarayondan esa kitobxon asar nega bunday nomlanganligini ilg‘ab oladi:

“Anchadan beri odamlarga va urf-odatlarga e’tibor bermasdan, qo‘rquvsiz, boshim baland kirib kelaman bu qahvaxonaga. Endi men choy ichmayman, piyolalardan g‘am-qayg‘u ho‘playman. Tomog‘imdan qayg‘u oqadi, yuragim sanchadi.”

(“Nicedir korkmadan giriyorum bu kahveye insanlara ve törelere aldırmadan; başım dimdik. Çay içmiyorum artık, bardak bardak hüzün yüdümlüyorum. Boğazımdan akıp gidiyor hüzün, sanciyor yüreğim.”)[2]

Selim Ilerining ushbu hikoyasida qahramonning yolg‘izligi hukmronlik qiladi. Bu haqida S.Sayin shunday deydi: “Yozuvchi juda ham sevuvchi “siniq zarifliklarning shoiri Behchat Nejatigil”dan keltirgan ikki misra : “So‘ng bizning dahshatli yolg‘izligimiz yanada kattalashadi.” Go‘yo butun hikoya ichida aylanib yuradi. Hikoyaning ma’no qatlamini boyitadi.”[3]

Xulosa. Selim Ilerining “G‘am-qayg‘u qahvasi” (“Hüzün Kahvesi”) nomli hikoyasini tahlil qilish orqali xulosa qilib aytishimiz mumkinki, adib mazkur hikoyada qahramon ichki dunyosini batafsil yoritishda psixologik tahlil, ichki monolog, ong oqimi singari badiiy tasvir vositalaridan foydalangan. O‘tmishdagi jarohatlar va ularning qahramon hozirgi hayotiga ta’siri o‘ylar oqimi bilan bayon qilinar ekan, xotiralar va hozirgi voqealar qahramonning ruhiy potretini chizishda

[1] Кенжаева П. XX аср турк ҳикоячилигининг тараққиёт тамойиллари. Ф. ф. д., дисс. – Т: 2017. – Б. 240.
[2] İleri S. Otuz Yılın Bütün Hikayeleri 1967-1997. – İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti, 1997. – S. 18.
[3] Sayın S. Selim İleri’nin Hikayeleri ve Hikayeciliği. Yüksek Lisans tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Edirne, 2006 – S. 51.

bir-biriga bog‘lanadi. Qahramonning ruhiy tebranishlari syujet orqali emas, balki fikrlar oqimi orqali bayon qilinadi. Go‘yoki o‘quvchi qahramon ongida sayoxatga chiqqanday bo‘ladi. Bu bilan esa yozuvchi qahramonning ruhiy jarayonlarini, murakkab his-tuyg‘ularini, xayolidan o‘tkazayotgan fikr va tushunchalar oqimini kitobxonga to‘g‘ridan-to‘g‘ri yetkazib berishga erishadi. Bu esa o‘z navbatida kitobxon va qahramon o‘rtasida yaqinlik, uni his qilish, uning dardlarini tushunish imkonini beradi. Yuqorida ko‘rib chiqilgan misollar Selim Ilerining hikoyalarda qahramon psixologiyasi talqinidagi muvaffaqiyatining belgisi hisoblanadi. Shuningdek, adib hikoya olamining o‘ziga xos jihati sanaladi.

Selim Ileri turk hikoyachiligini o‘ziga xos uslubdagi hikoyalari bilan boyitib uni rivojlantirishga munosib hissa bo‘lib qo’shildi. Yozuvchi murakkab umr so‘qmoqlaridagi turk xalqining, insonlarining hayotini, ularning hayot qiyinchiliklariga bo‘lgan munosabatini yangi talqinda, g‘abr modernistik uslublarida ifodalashning uddasidan chiqadi. Uning ijodi turk adabiyotining badiiy-estetik tamoyillarini boyitishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. İleri S. Otuz Yılın Bütün Hikayeleri 1967-1997. – İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti, 1997. – 766 s.
2. Кенжаева П. XX аср турк ҳикоячилигининг тараққиёт тамойиллари. Ф. ф. д., дисс. – Т: 2017. – 271 б.
3. Қуронов Д. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 402 б.
4. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b.
5. Sayın S. Selim İleri’nin Hikayeleri ve Hikayeciliği. Yüksek Lisans tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Edirne, 2006 – 225 s.
6. Tosun N. Öykümüzün Kırk Kapısı. – Ankara: Hece Yayınları, 2013. – 352 s.
7. Умуров Ҳ. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. – Тошкент: Фан нашриёти, 1983. – 147 б.
8. Çetin N. Roman Çözümleme Yöntemi. (14. Baskı). – Ankara: Akçağ Yayınları, 2015. – 304 s.
9. http://az.lib.ru/c/chernyshewskij_n_g/text_0240.shtml (Н. Г. Чернышевский. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. Литературная критика. Библиотека “Огонек”. М.: “Правда”, 1974).

ÖZBEK TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE "NAN/ EKMEK" KONSEPTİ

Usmanova Shoira

Flologiya fanlari doktori, professor, TDSHU

Özet. *"Nan/ ekmek", kültürü ve dili temsil eden çok fonksiyonlu lingvokültür bir konseptir. Onun için bu çalışmada "nan/ ekmek" konseptinin temsili kültürel dilbilim acısından incelenilerek, ekmeğin yapılan unun çeşidine, pişirilme şekline, malzemesine, hamur işine, pişirilen araca, yöreye, gelenek, görenek, tören ve merasimlere göre çeşitli asosyatif grupları belirtilmeye çalışılacaktır. "Nan/ ekmek" konseptinin karşılaştırmalı analiziyle Özbek ve Türk halklarının dünya görüşü, kültürel gelenekleri, millî zihniyeti ve millî karakterindeki benzer ve kendine özgü nitelikleri açıklamaya çalışılacaktır.*

Anahtar sözcükler: *ekmek, konsept, dil, kültür, atasözü, deyim.*

Annotatsiya. *"Non/ ekmek" til va madaniyatda o'z aksini topgan va qator vazifalarqga ega bo'lgan lingvomadaniy konseptir. Shu bois ushbu maqolada "nan/ ekmek" konseptining mohiyati lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Nonning hududlar, marosimlar, urf-odatlar, an'analar, shuningdek, non tayyorlanadigan unning navi, pishirish usuli, masallig'i va h.k.larga ko'ra uning turli assotsiativ qatorlari aniqlanadi. "Non / ekmek" konseptini qiyosiy tahlil qilish orqali o'zbek va turk xalqlarining dunyoqarashi, madaniy an'analari, milliy mentaliteti va milliy xarakteridagi o'xshash va o'ziga xos jihatlarini ko'rsatib beriladi.*

Kalit so'zlar: *non, konsept, til, madaniyat, maqol, ibora.*

Abstract. *"Bread" is a multifaceted linguocultural concept that expresses language and culture. Therefore, in this study, the manifestation of the concept of "bread" is studied from a linguocultural point of view. Attempts are made to identify different associative groups of bread according to the type of flour, method of baking, ingredients, type of baking, baking equipment, regions, customs, and rituals. A comparative analysis of the concept of "bread" seeks to shed light on the similarities and differences between the worldview, national mentality, cultural and national characteristics of the Uzbek and Turkish people.*

Keywords: *bread, concept, language, culture, proverb, idiom.*

GİRİŞ. Ekmek, tarihin çok eski zamanlarından bu yana çeşitli halklarının kültüründe önemli bir yere sahip olmuştur.

Ekmek, emeğin simgesi, alın terisiyle kazanılan nimet. "Kutsal kitap"ta: "Toprağa dönünceye dek ekmeğini alın teri dökerek kazanacaksın" diye kaydedimiştir. Zaten, Allah'ın bir nimeti olan ekmek bütün dinlerce kutsal sayılır."Başlıca varoluş aracı, önde gelen gıda ürünü olan ekmek ruhsallaştırılır. Büyülü özelliklere sahip olan ekmek ilahiye, övgüye konu olur" (Lutovinova, 2005: 83).

Ekmek, eski çağlardan beri insanoğluna aşinaydı, şekilleri ve boyutları bizim onları görmeye alıştığımızla aynı değildi. Bu alandaki bilimsel araştırmalar, insanların tahılların tadını ilk kez 15 bin yıl önce yani taş Devrinde deneyimlediğini gösteriyor.

Uzun zaman ve uğraştan sonra insanlar tahıl ekmeyi ve bu tahıldan iyi ekmek yapmayı öğrendi. Yabani bitki tohumlarını (arpa, buğday, darı, süpürge darısı ve ötekilerini) kavurma işi ateşte kızdırılmış yassı taşlarla yapılırdı. M. Ö. 7000-8000'li yıllarda tohumlar kavrulup kabuğundan ayrılarak, daha sonra taş dibeklerde dövülerek öğütülüp un haline getirildi. Bu unlar, suyla karıştırılıp hamur elde edildi ve o dönem henüz fırın olmadığı için yere kazılan çukurların içerisinde, kızdırılmış taşların üstünde pişirildi. Bu ekmeğin dış kısmı pişerken, iç kısmı çiğ kalıyor ve çok sert oluyordu (Kabak, 2013).

Yani, başlangıçta ekmek, sıvı unlu-taneli bir yulaf lapasıydı. Bugünlerde ekmeğin bu türü Doğu'da, özellikle Özbek mutfağında "atala" olarak yaygındır.Yaklaşık 8 bin yıl önce insanlar artık yabani olarak büyüyen tahılları toplamıyordu, belki onları yetiştirmeye başlamıştı. Daha sonra, eski Mısırlılar, Yahudiler, Persler kepekli undan yapılan mayasız yassı ekmekler yapmanın yollarını öğrendiler. Sonradan başka çesit ekmekleri yapma yolları keşfedildi ve bu bilgiler diğer halklara aktarıldı.

Zinkovskaya'ya göre, "ekmeğin varoluşu tarihini şöyle gösterilebilir: suya batırılmış tahıl tohumları —> taşla ezilmiş tahıllardan elde edilen un ve kabuksuz tahıl —> un ve sudan yapılmış lapa —> ateşte pişirilmiş yulaf ezmesi —> mayasız pide —> mayalı hamur." (Zinkovskaya, 2006: 51).

Türkler, Orta Asya'dan Anadolu'ya gelirken diğer kültürel unsurlarını olduğu gibi ekmek kültürünü de yanlarında getirmişlerdi. Türkler, hayvancılıkla uğraşan evli-göçer bir kavim oldukları için tarihlerinin erken çağlarından itibaren, yerleşikliğin, medeniyetin göstergelerinden birisi olan tarım ve buna bağlı olarak ekmek yapımına başlamışlardı (Kabak, 2013).

Ekmek, çok eski zamanlarından bu yana Türk halkları yedikleri besinlerin başında gelir. Sofradaki her yemek ekmekle yenir. Günlük yaşamda ayrı bir yere sahip olan ekmeği Türkler kutsal sayıyor ve her zaman ekmeğe büyük saygı gösteriyor. Misafirlerini ekmekle karşılayıp ekmekle uğurluyor. Ekmek hiçbir zaman çöpe atılmıyor, israf edilmiyor.

Özbek Türkçesinde ekmek için Farsça asıllı olan "nan" kelimesi yaygın olarak kullanılır.Özbekler günlük yaşamlarında ayrı bir yere sahip olan ekmeğe her zaman büyük saygı gösteriyor, çocuklarına küçük yaşlardan başlayarak ekmeğe saygı duyulması gerektiğini öğretiyor. Özbekler, her zaman sofraya ekmeği çift sayıda ve üst tarafıyla koymaya özen gösterirler. Ekmeğin üzerine diğer şeyler koymuyorlar, üstünden atlamıyorlar. Eğer ekmek yere düşerse onu hemen kaldırıp, üç defa öpülür ve alına sürüp saygı gösterilir. Ekmeğin kırıntısının bile yere dökülmesine dikkat edilir.

"Nan/ ekmek", kültürü ve dili temsil eden çok fonksiyonlu lingvokültür bir konseptir. Özbekçe Sözlük'te "nan" kelimesi aşağıdaki anlamlarla temsil edilmektedir: 1. Hamurdan yapılarak tandır, ocak, saç vb. pişirilen yiyecek. 2. Genellikle yiyecek, insan gıdasının esası. Türkçe Sözlük'te "ekmek" kelimesi aşağıdaki anlamlarla temsil edilmektedir: 1. Çeşitli tahıl unundan yapılmış hamurun fırında, saçta veya tandırda pişirilmesiyli yapılan yiyecek. 2. İnsanı geçindirecek iş, kazanç. 3.Yemek, aş.

Görüldüğü gibi Özbekçe'den farklı olarak, Türkçe'de *ekmek* sözcüğü "insanı geçindirecek iş, kazanç" anlamını da ifade etmektedir.

Bu çalışmada "nan/ ekmek" konseptinin temsilinin kültürel dilbilim acısından incelemeye, ekmeğin yapılan unun çeşidine, pişirilme şekline, malzemesine, hamur işine, pişirilen araca, yöreye, gelenek, görenek, tören ve merasimlere göre çeşitli asosyatif gruplarını belirtmeye çalışacağız. Ayrıca, "nan/ ekmek" konseptiyle ilgili atasözleri, deyimler ve benzetmeler üzerinde duracağız.

1. Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki NAN/EKMEK konseptinin temsili

Kültürümüzle harmanlanmış bir besin olarak atasözlere, deyimlere, benzetmelere bile konu olan ekmek, unun çeşidine, pişirilme şekline, yöreye, malzemesine göre değişir.

1.Yapılan unun çeşidine göre:

Özbek kültüründe:

ABINAN – buğday unundan mayalı hamurdan yapılan ekmek türü.

Dasturhan çekkalariga sedanalı abınan, muştdey kıp-kızıl gıjda nan, yağlık patır, jızzalık nan, katlamalar koyılgan.

GIJDA – buğday unundan kenarı kalın yuvarlar biçimnde yapılmış ekmek.

Dasturhanda gıjda, pahtadey appak, Babam keltirgendey tuyular menga.

PATIR – genelde yağ karıştırılmış, mayasız hamurdan yapılan ince ekmek türü.

Şorvaga patır togramak.

ŞIRMON – buğday unundan yapılan küçük, yuvarlak biçimdeki kızartırılarak pişirilen ekmek.

Kız şırmondan bir burda uşatıb, yıgıtga uzattı.

ZAĞARA – mısır unundan yapılan ekmek.

Bitta zağara külçeni tortga bölib yeyişdi, nonuştaları şu böldi.

JAVDARI NAN – çavdar unundan yapılmış ekmek çeşidi.

KARA NAN – esmer buğday unundan yapılan ekmek.

KEPEKLİ NAN – içinde hazmı kolaylaştırmak için bolca kepek bulunan, buğday unundan yapılmış ekmek.

Türk kültüründe:

BUĞDAY EKMEĞİ – buğday unundan yapılan ekmek.

ESMER EKMEK – esmer buğday unundan yapılan ekmek.

ÇAVDAR EKMEĞİ – çavdar ve buğday unundan yapılan ekmek. Anadolu'da geniş bir coğrafyaya yayılan bir ekmektir. Koyu rengiyle tanınan ve çavdarlı undan üretilen ekmek, sağlık için çok faydalıdır.

DARI EKMEĞİ – darı unundan yapılmış ekmek.

KEPEK EKMEK – içinde hazmı kolaylaştırmak için bolca kepek bulunan, buğday unundan yapılmış ekmek.

MISIR EKMEĞİ – mısır unundan yapılmış ekmek. Mısır ekmeği, özellikle Trabzon'un en besleyici ekmeği sayılır.

TAM EKMEK – geleneksel mayalama tekniği ile üretilen kepeği alınmamış ekmek.

YULAF EKMEĞİ – hamuruna yulaf unu katılarak yapılan ekmek.

ÖMEÇ – Ordu ili yöresinde mısır ununa süt ve tereyağı katılarak yapılan ekmek türü.

2. Pişirilme şekline göre:

Özbek kültüründe:

GIJDA – kenarı kalın, yuvarlak ekmek.

KÜLÇE – tandırda pişirilen küçük, yuvarlak ekmek.

TEŞİK KÜLÇE – halka biçimindeki çörek.

Dasturhan yazdı ve unga torttagına külçe koydı.

LAÇIRA – mayasız hamuru ince açarak, tandırda iyice pişirilen ekmek türü.

KATLAMA – mayasız, katlanmış hamurdan yapılan yağda pişirilen ekmek türü.

KATIRMA – mayasız hamurdan yapılan yağsız kazanda pişirilen ekmek türü.

ÇAVATI – mayasız hamurdan yapılan yufka.

Har kunı çal otınga çıkış vaktıda hatını ikkita çavatı kılıb berar ekan.

LAVAŞ – Farsça kökenli, mayasız hamurdan pişirilen yufka.

BOLKA – buğday unundan yapılan, kerpiç şeklindeki ekmek.

BUHANKA – fırında pişmiş, kerpiç şeklindeki ekmek.

Palvan har yakka yugurıb, bir buhanka nan tapa aldı.

BATON – ince uzun beyaz ekmek.

Türk kültüründe:

PİDE – mayalı hamurdan yapılan, gereğinde üzerine yumurta, kıyma, peynir, pastırma vb. konarak pişirilen, ekmek yerini tutan yiyecek.

KATLAMA – mayasız hamurdan yapılan, peynirli veya peynirsiz pide, yufka.

YUFKA – sacda pişen ince bir ekmek çeşidi.

BAZLAMA, BAZLAÇ – sacda pişirilmiş yassı ve yuvarlak pide; tatlısı bol, kalın gözleme.

GÖZLEME – sacda veya yağda kızartılan, tatlı vaya tuzlu bir hamur işi.

LAVAŞ – Mayasız hamurdan pişirilen yufka. Erzurum yöresinde Ermenilerden miras kalan lavaş ekmeği yöresel bir ekmek türüdür.

BAGET – Fransızca kökenli, düşük gramajlı ince uzun ekmek.

BASTON FRANCALA – kökeni İtalyancaya dayanan ince uzun ekmek.

ATA EKMEĞİ – ince uzun francala biçiminde mayalı ekmek.

ÇİÇEK EKMEK – has undan yapılan çiçek biçimi verilmiş, parçalara bölünebilen, topaklardan oluşmuş ekmek.

KALİN – Doğu Anadolu'da tandırda pişirilen üzerine yumurta sürülen yuvarlak pide biçiminde hazırlanan ekmek.

KADE – Van Gölü çevresinde içine yağda kavrulmuş un konan, yuvarlak pide.

KOBİT EKMEĞİ – avuç içi büyüklüğünde yuvarlak ekmek.

SOMUN – Rumca kökenli yuvarlak ve şişkin ekmek.

Çocuk işe başlamadan Şaban amca bir çanak yoğurtla bir yarım somunu getiriyordu.

HALKA – Niğde'nin mahalle fırınlarında pişirilen mayalı ekmek türüdür. Hamur elle yuvarlanarak uzatılır ve iki ucundan tutularak U harfi şekline getirilerek fırında pişirilir. Bu şekilde ve fazlaca pişmiş ekmeğe Niğde'de "halka" adı verilir. Halka evde iki gün içinde kurur ve ters U şeklinde ipe dizilerek muhafaza edilir (Ongan, 1958).

TORBALI EKMEK – Ege ekmeği.

SİMİT – halka biçiminde, genellikle üzerine susam konmuş çörek.

3. Malzemesine göre:

Özbek kültüründe:

GOŞTLİ NAN – hamuruna et katılarak yapılan ekmek.

CIZZALI NAN – hamuruna kızartılmış küçük doğranan kuyruk yağı katılarak pişirilen ekmek.

Anası hem şad benihaye, Nanuştaya yapdı cizza non.

QAZILI NAN – hamuruna at etinden yapılan sucuk katılarak yapılan ekmek.

PIYOZLI NAN – hamuruna soğan katılarak yapılan ekmek.

YONGOQ-MAYIZLI NAN – hamuruna ceviz ve kuru üzüm katılarak yapılan ekmek.

SEDANALI NAN – susamlı ekmek.

KUNCUTLI NAN – susamlı ekmek.

Sıhkebab, kuncutlı nan, peşnab, samsalardan yeb kalıng.

Türk kültüründe:

PATATESLİ EKMEK – hamuruna ufalanmış patates karıştırılarak yapılan ekmek.

REZENELİ EKMEK – hamuruna rezene katılarak yapılan ekmek.

TAHİNLİ EKMEK – ince açılmış mayalanmış hamur içine tatlandırılmış tahin konularak pişirilmiş ekmek.

ÜZÜMLÜ EKMEK – hamuruna kuru üzüm katılarak yapılan ekmek.

VİŞNELİ EKMEK – hamuruna kuru vişne katılarak yapılan ekmek.

ZEYTİNLİ EKMEK – hamuruna zeytin parçacıkları katılarak yapılan ekmek.

4. Hamur işine göre:

Özbek kültüründe:

SAMSA – açılmış hamurun arasına et, kabak, ıspanak gibi şeyler konularak tandırda veya fırında pişirilen çeşitli biçimlerde hamur işi.

Aşhana derezesi yanıda turıb, samsa yasayatgan uygur yıgıt hem gözel kızdan nigahını uzmasdı.

VARAKI – açılmış katlı hamurun arasına kıyma konularak yağda pişirilen hamur işi.

Aftab oyım varakı pişirişden bu küngi mehmanning unça-munça kişi bölmegenligini bildi.

GÖMME – açılmış hamurun arasına et veya sebzeler konularak yağda pişirilen börek.

Allakulıbay kok çaynı içib, yana gömmeni tuşıra ketdi.

CHUCHVARA – içine kıyma konularak küçük bohçalar biçiminde suda veya yağda pişirilen yemek.

MANTI – içine et ve soğan veya kıyma, kabak konularak büyük bohçalar biçiminde buharda pişirilen yemek.

Chuchvara nima ekan, Sıdıkcan eke, yağlı mantı kılıb beraman.

BARAK – içine kıyma veya yumurta konularak küçük bohçalar biçiminde suda pişirilen yemek.

Harezm ve Karakalpakistan muhitida gömme, yumurtka barak tansık taom hısoblanadı.

Türk kültüründe:

KOBİT EKMEĞİ – avuç içi büyüklüğünde yuvarlak ekmek. İçine yumurta, yeşillik, soğan konarak çarşı veya sanayi gibi iş yerlerinde seyyar arabalarda satılır.

BÖREK – açılmış hamurun veya yufkanın arasına, peynir, kıyma, ıspanak gibi şeyler konularak pişirilen çeşitli biçimlerde hamur işi (*Çiğ börek. Sıgara böreği. Puf böreği. Bohça böreği. Kol böreği. Tatar böreği. Nemse böreği. Su böreği*).

ÇÖREK – az yağlı, bazen şekerli ve yumurtalı, gevrekçe bir hamur işi.

MANTI – içine kıyma konularak küçük bohçalar biçiminde dürülmüş hamur parçalarıyla hazırlanan yemek.

5. Pişirilen araca göre:

Özbek kültüründe:

ABINAN, GIJDA, PATIR, ŞIRMON, ZAĞARA, JAVDARI NAN, LAÇIRA genellikle tandırda pişirilir.

BOLKA, BUHANKA, BATON fırında pişirilen ekmek çeşitleridir.

KATLAMA, ÇALPAK, ÇAVATI vb. ekmek türleri tavada hazırlanır.

KATIRMA – mayasız hamurdan yapılan yağsız kazanda pişirilen ekmek türü.

Türk kültüründe:

TANDIR EKMEĞİ – tandırda pişirilen genellikle yassı biçimde orta boy ekmek. İç Anadolu'dan Güneydoğu'ya kadar birçok yerde yapılır.

SAC EKMEĞİ – mayalanmış hamurun oklavayla daire biçiminde açılıp sac izerinde pişirilen ekmek.

Ayrıca, yufka, gözleme, bazlama, bazlaç şapalak (Ordu ili yöresinde yapılan ekmek türü) vb. ekmek çeşitleri de sacda pişirilir.

TAVA EKMEĞİ – fırınlar için özel olarak yapılmış büyük tavalarda pişirilen ekmek.

TEPSİ EKMEĞİ – börek gibi mayalanmış hamurdan tepside pişirilen ekmek.

GÖMEÇ (veya KÖMEÇ) – kızgın küle gömülerek pişirilen ekmek türü.

ÇARŞI EKMEĞİ – Çarşı fırınlarında has undan yapılmış ekmek.

Ayrıca, pide, baget, baston francala, börek, çörek vs. fırında pişirilir.

KATLAMA – mayasız hamurdan yapılan, peynirli veya peynirsiz pide, yufka gebellikle tavada veya sacda pişirilir.

KALİN – Doğu Anadolu'da tandırda pişirilen üzerine yumurta sürülen yuvarlak pide biçiminde hazırlanan ekmek.

KÖY EKMEĞİ – tandırda, fırında veya sacda pişirilen bir tür somun.

EBELEME – mayalı hamurun bezelere ayrılarak yufka gibi açılıp sac üzerinde pişirilmesinden elde edilir. Piştikten sonra altı ve üstü yağlanır. Bu ekmek Ankara civarında yapılmaktadır (Tekeli, 1970).

6. Yöreye göre:

Özbek kültüründe:

SEMERKANT NANI – Semerkant'ta yapılan bu ekmeğin tadı, ülke sınırlarını aşmış bulunuyor. Tarifi ve yapılışı babadan oğula geçen "Semerkant nanı", ailenin erkekleri tarafından yapılıyor. Çok lezzetli ve dayanıklı olan bu ekmekler bozulmadan bir aydan fazla saklanabiliyor.

MERGİLAN NANI

NEMENGAN NANI

KOKAND NANI

HAREZM NANI

KAŞKADERYA NANI

Türk kültüründe:

TRABZON EKMEĞİ – Karadeniz'in ünlü ekmeklerinden olan Trabzon ekmeği, uzun pişme süresi özelliği ile diğer ekmeklerden ayrılır.

VAKFIKEBİR EKMEĞİ

İSPİR EKMEĞİ – Erzurum'un bir ilçesi olan İspir'de yapılan ekmek.

İZMİR EKMEĞİ

ÇORUM EKMEĞİ

AFYON EKMEĞİ – uzun süre bayatlamadan kalmasını sağlamak için içine patates katılan mayalı büyük, yuvarlak ekmek. Afyonkarahisar'ın bir ilçesi olan Sandıklı esnafı bu ekmeği özenle hazırlar ve geçen yolcuların almaları için satışı karayolu üzerine kadar ulaştırır (Zülfikar, 2012: 15).

7. Tören ve merasimlere göre:

Özbek kültüründe:

BOĞIRSAK – süt, yumurta, yağ konulan hamurdan yuvarlak biçimde yapılmış hamur işi. Genellikle Ramazam ve Kurban bayramlarında törensel yemek olarak hazırlanır ve dağıtılır.

Özbek ayım boğırsak kovurtırış, talkan tuydırış, tokaç yaptırış bilen meşgul edi.

ÇAKÇAK – erişte biçiminde kesilmiş hamuru yağda kızartarak üzerine bal konularak hazırlanan hamur işi. Ramazam ve Kurban bayramlarında yapılır ve ikram edilir.

ÇALPAK – mayasız hamurdan yapılan yağda pişirilen yufka. Genellikle ölümle ilgili merasimlerde hazırlanır. Ayrıca, Ramazam ve Kurban bayramlarında da hazırlanıp komşulara dağıtılır.

- Esimden çıkıbdı, - deydi kampır. - Maylıga, men özim onta çalpak pişirib, çırak yakaman.

TALKAN – kızartılmış tahıl, kurutulmuş ekmek vb. ezerek, döverek hazırlanmış yiyecek. Ölüm sonrası yedinci, kırkıncı gün, senesinde unu kızartarak talkan yapılır ve misafirlere ikram edilir.

Niyaz babanıng kempiri Humar hale dasturhan yazdı, bir havuçdan ciyde, örikkakı, talkan koydı.

PATIR – genellikle yağ karıştırılmış, mayasız hamurdan yapılan ince ekmek türü. Düğün ve nişanlama törenlerinde sofraya konulur.

Hadiçe kelin Şekerhannıng saçını örib turıb: -Ha, nime gep, yena patır uşatış bolyaptımı? – dedi.

LAÇIRA – mayasız hamuru ince açarak, tandırda iyice pişirilen ekmek türü. Düğün ve nişanlama törenlerinde sofraya konulur.

Gülsümbibi şorva için tandırda laçıra yapadı.

ÖREME – Açılmış hamuru keserek kendine özgü biçimde yağda kızartarak pişirilen yiyecek. Düğün sofrasına konulur.

Bunday mort hamırdan peçenye, çakçak, öreme kabı taomlar tayyorlansa, ağızda ukalanıb turadı.

Türk kültüründe:

PİDE – mayalı hamurdan yapılan, gereğinde üzerine yumurta, kıyma, peynir, pastırma vb. konarak pişirilen, ekmek yerini tutan yiyecek. Marmara bölgesinde Ramazan Bayramında tören yemekleri sırasında düzenlenmektedir. Ege, İç Anadolu bölgelerinde ölümle ilgili merasimlerde ikram edilir. Ayrıca, bazı bölgelerde askere gidecek delikanlı için yakın akraba, arkadaş ve komşulara verilen yemekli davette de ikram edilebilmektedir.

BÖREK – açılmış hamurun veya yufkanın arasına, peynir, kıyma, ıspanak gibi şeyler konularak pişirilen çeşitli biçimlerde hamur işi. Akdeniz bölgesinde ve Doğu Anadolu bölgelerinde dini bayramlarda tören yemekleri sırasında düzenlenmektedir. İç Anadolu bölgesinde sünnet töreninde ikram edilir. Karadeniz Bölgesinde Ramazan Bayramında, düğün, nişanla ilgili törenlerde ikram edilir. Bir de Anadoluda ölüm sonrası yedinci, kırkıncı, elli ikinci gün,

senesi veya diğer zamanlarda mevlit okunan törenlerde genellikle hoşafla birlikte tepsi böreği dağıtılır.

ÇÖREK – az yağlı, bazen şekerli ve yumurtalı, gevrekçe bir hamur işi. Marmara bölgesinde Ramazan Bayramında tören yemekleri sırasında düzenlenmektedir. İç Anadolu bölgesinde sünnet töreninde ve Ramazan Bayramında ikram edilir. Ayrıca, bazı bölgelerin doğum törenlerinde de misafirlere ikram edilir.

İRMİK/UN HELVASI – şeker, yağ, un veya irmikle yapıln tatlı. Ege, Marmara, Karadeniz, Doğu Anadolu bölgelerinde ölümle ilgili merasimlerde dağıtılmakta.

BAKLAVA – çok ince yufkadan yapılarak arasına ceviz, badem gibi şeyler konulan tatlı. Akdeniz, Ege, Marmara, İç Anadolu bölgelerinde Ramazan ve Kurban Bayramlarında ikram edilir. Bazı bölgelerde El Öpme ve Çeyiz İndirme törenlerinde de ikram edilir.

Perihan niye evde kalacak, baklava açacak, dolma yapacaktı.

KAYMAKLI BAKLAVA – Türkiye'nin geleneksel bir tatlısı olan baklava, arasına Afyonkarahisar'da yöreye özgü bir gastronomik ürün olan kaymak konularak hazırlanmaktadır. Afyonkarahisar'da düğün ve nişanlarda sıra yemeklerinde, çeyiz görme ve asmada, özellikle de Ramazan ve Kurban Bayramı ziyaretlerinde sunulan törensel bir tatlıdır.

PİŞİ – mayalı hamurdan yapılan, yağda kızartırılarak pişirilen bir tür yiyecek. Afyonkarahisar'da *bişi* olarak isimlendirilmekte, genellikle Afyon ekmeği hamurundan yumruk büyüklüğünde parçaların parmak uçlarıyla açılıp yağda kızartılması ile elde edilip, cenaze ve mevlit okumalarda ikram edilmektedir. Akdeniz ve bazı diğer bölgelerde ölenin yedinci günü genelde pişi yapılarak komşulara dağıtılmaktadır.

Şebit ekmekleri ve pişileri som altın gibi değerli; sarılmış, düzülmüş, yol azığı diye ayrılmıştı.

Yukarıdaki NAN/EKMEK konsepti temsilinin karşılaştırmalı analizleri her iki dilde ortak ve farklı özellikleri göstermektedir. Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki ekmek ürünlerinin "unun çeşidi", "pişirilme şekli", "malzemesi", "hamur işi", "pişirilen araç", "yöreler" ve "merasimler"e göre ortak hususiyetleri görülmektedir.

"Yapılan unun çeşidi" leksik-semantik grubunda gerçi her iki dilde aynı özellikler (örneğin: buğday, çavdar, mısır, esmer unun çok kullanılması) kaydedilmiş olmasına rağmen bazı farklı hususler de bulunmaktadır. Özbek kültüründen farklı olarak, Türk kültüründe "darı" ve "yulaf" gibi tahil ürünleri de yaygın kullanılmaktadır."Pişirilme şekline göre" Özbek kültüründe daha çok yuvarlak, Türk kültüründe uzun ekmekler tercih edilir. "Malzemesine göre" Özbek ekmeklerine et, kuyruk yağı, at etinden yapılmış sucuk, soğan, Türk ekmeklerine ise patates, rezene, tahin, vişne ve zeytin katılarak yapılmaktadır.

Şunu belirtmek gerekir ki, Orta Asya Türkleri genellikle hayvancılıkla uğraşan evli-göçer ulustur. O yüzden Orta Asya'nın yemek kültüründe at eti de yaygındır, undan çeşitli yemekler pişirilir. Ayrıca, etli yemekler de çok tercih edilir. Türk yemek kültüründe ise et yemeklerinin yanı sıra sebze yemekleri yaygındır. Yemeklerde at eti kesinlikle kullanılmaz.

Özbek hamur yemeklerin içine daha çok kıyma, kabak vs., Türk hamur yemeklerin içine peynir ve ıspanak gibi şeyler konularak pişirilir. Ekmek "pişirilen araca göre" Özbek kültüründe tandırın, Türk kültüründe fırın ve sacın yaygın olduğu görülmektedir. "Tören, merasimlere göre" Ramazam ve Kurban bayramlarında Özbeklerde boğırsak, çakçak, çalpak, Türklerde börek, çörek, baklava ikram edilir. Ölümle ilgili merasimlerde Özbeklerde talkon, çalpak, Türklerde pişi, irmik/un helvası ikram edilir ve dağıtılır.

Kaydedilmiş farklar Özbek ve Türk halklarının milli kültürü, sosyal yaşamı ve zihniyetindeki kendine özgü niteliklerden kaynaklanmaktadır.

2. Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde NAN/EKMEK konseptinin atasözlerdeki temsili

Atasözleri ulusal varlıklardır. Atasözleri, geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır. Ulusun ortak düşünce, kanış ve tutumunu belirtir, bize yol gösterirler. Bir atasözüyle belgelendirilen tutumun doğruluğu herkesçe kabul edilir. Anlaşmazlıklarda bir atasözü en büyük yargıcıdır. İşte bu atasözleri, biçim bakımından da, kavram bakımından da birtakım özellikler taşırlar (Aksoy, 1991: 15).

Atasözlerinin özelliklerinden biri de onların asosyatif fonksiyonudur. Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde *nan/ ekmek* konseptiyle ilgili atasözlerinin aşağıdaki asosyatif grupları görülmektedir:

Özbek Türkçesinde:

1. Kutsallık

Nan aslı dan // Nan balası – nan uşağı. Sofradaki ekmeğin kırıntısı bile parmakla alıp yenir, dökülmesine dikkat edilir. Bu atasözü ekmeğe büyük saygı göstermeyi, ekmeği israf etmemeyi öğretiyor.

2. Nankörlük

Nankörge bergen esiz aşım, bevefaya tökken esiz közyaşım. Nankör – kendisine yapılan iyiliğin değerini bilmeyen, iyilik bilmez kişi. Bevefa – vefası olmayan, sevgisi çabuk geçen, hakikatsız birisidir. Atasözüyle her ikki çeşitteki insanlara iyilik yapılmasının, onları düşünülmesinin faydasız olduğu söylenmektedir.

3. Kazanç

Beli ağrımagannı nan yeyişige kara. Kendisi çalışmayıp başkasının kazancıyla geçinme, gereksinmelerinin başkasınca sağlanması durumu.

4. Düşünceli olmak

Nan çaynamagunça yutulmas. Birisinin sözünü, tavsiyesini önce iyice düşünüp-taşınıp sonra kabul et.

Nannı katta tişleseng hem, gapnı katta gapırma. Böyle yapacağım, şöyle yapacağım diye büyük konuşma. Sonunda böyle olmazsa herkesin yanında rezil olacaksın. Tersine büyük konuşmadan, alçakgönüllü olursan herkes sana saygı gösterecek. Bunun Türkçedeki eş değeri **Büyük lokma ye, büyük söz söyleme (**Büyük konuşmamak çok önemlidir, insan yapmayacağını söylediği şeyleri yapmak durumunda kalabilir) atasözüdür.

5. Sağlık

Nannı ikki künligini ye, goştnı bir künligini. Bu atasösü halkın tıbbi görüşleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Ekmeği çok yemek kişinin sağlığı için fazla zararlı değıl, ama eti fazla yemek zararlıdır.

Nan tıkılsa suvga bar, suv tıkılsa gorga bar. Insanın boğazına ekmek tıkanırsa o kadar tehlikeli değildir, çünkü su içerse geçer. Ama boğaza su tıkanırsa, çok tehlikelidir.

6. Acele etmek

Nan pişgünçe külçe kuyadı. Tandırdaki büyük ekmek pişinceye kadar küçük ekmek yanar. Mecaz anlamında: Ağabeyi veya ablası evleninceye kadar kardeşleri acele ediyorlar.

Türkiye Türkçesinde:

1. Kazanç

Ekmek elden su gölden. Kendisi çalışmayıp başkasının kazancıyla geçinme, gereksinmelerinin başkasınca sağlanması durumunu ifade eder. *Ye, iç, yat, ekmek elden su gölden*.

Ekmekle oynayanın ekmeğiyle oynanır. Onun bunun kazancına engel olan, bir gün aynı durumla mutlaka karşılaşır.

Ekmeğin büyüğü, hamurun çoğundan olur. Verimin bol olması, gerecin bol olmasına bağlıdır.

2. İş, görev, memuriyet

Ekmeği ekmekçiye ver, bir ek de üste ver. Verilecek ücret ne kadar çok olursa olsun, her iş uzmanına yaptırılmalıdır.

Ekmekten kaşık olur ama her yoğurdun hakkına değil. Kimi işler iyi niteliktedir, kullanılan araç elverişsiz olsa da yürütülebilir; ama her iş elverişsiz araçla yürütülemez.

3. Durum

Ekmeğini it yer, yakasını bit. Malı, parası var ama başkaları yararlanır, kendisi ise yoksulluk, perişanlık içinde. *Buna yaşamak mı denir? Ekmeğini it yer yakasını bit yiyor*.

Nan/ ekmek konseptiyle ilgili atasözlerinin karşılaştırmalı analizi Özbek ve Türk halklarının zihniyetindeki benzer ve kendine özgü nitelikleri ortaya çıkartmaktadır. Özbek ve Türk atasözlerinde nan/ ekmek "kazanç" olarak düşünülür: *Beli ağrımagannı nan yeyişige kara*; *Ekmek elden su gölden*. Kendisi

çalışmayıp başkasının kazancıyla geçinme, gereksinmelerinin başkasınca sağlanması durumunu ifade eder. Türkiye Türkçesinde "kazanç" kavramına daha çok rastlanılmaktadır: *Ekmekle oynayanın ekmeğiyle oynanır*; *Ekmeğin büyüğü, hamurun çoğundan olur*. Bununla birlikte, "iş, görev" kavramını da taşımaktadır: *Ekmeği ekmekçiye ver, bir ek de üste ver*; *Ekmekten kaşık olur ama her yoğurdun hakkına değil*.

Nan/ ekmek kimi zaman bir 'lokma' kelimesiyle kullanıldığı da görülmektedir. Özbek Türkçesindeki *Nannı katta tişleseng hem, gapnı katta gapırma* atasözünün Türkiye Türkçesındeki eş değerinde *ekmek* yerine ***lokma*** sözcüğü kullanılmıştır: ***Büyük lokma ye, büyük söz söyleme.***

Özbek Türkçesinde *nan* konsepti "kutsallık ve saygı" asosyatif grubunu oluşturmaktadır: *Nan aslı dan // Nan balası – nan uşağı*. Bu atasözü ekmeğe büyük saygı göstermeyi, ekmeği israf etmemeyi öğretiyor. Bundan başka Özbek atasözlerinde "nankörlük" kavramı da görülmektedir: *Nanköre bergen esiz aşım, bevefaya tökken esiz közyaşım*.

3. Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde NAN/EKMEK konseptinin deyimlerdeki temsili

Dilin zenginliği sayılan deyimler, insanların kültürü ve zihniyetine ilişkin değerli bir bilgi kaynağıdır. Deyimlerde belirli bir milletin mitleri, gelenekleri, efsaneleri, adetleri, maneviyatı, ahlakı vb. hakkındaki tasavvurları bulunmaktadır.

Teliya'ya göre, dilin deyim yapısı "dil-kültür topluluğunun ulusal kimliğinin bir yansımasıdır". Aynen deyimler dil sahibinin dünyaya ve olaylara ilişkin özel görüşünü yansıtan ifade biçimidir (Teliya, 1995: 366).

Nan/ ekmek konseptiyle ilgili deyimler Özbek ve Türk dilleri sahiplerinin aşağıdaki asosyatif görüşlerini ifade etmektedir:

1. Kazanç, geçim, ücret, maaş

Nan yemek – Ekmek yemek: 1. Geçinmek. 2. Kazanç sağlamak. *Okıtuvçı bolıb nan yegenden keyin balalarnı özige ram kılsın, basıb alsın-de. Bu işten ekmek yiyeceğim, İnşallah.*

Nan pulı – Ekmek parası: Geçim parası, kazanç. *Kapıcının işine hiçbir neden yokken son vermek, ekmek parasıyla oynamak demektir*.

Nan tapmak – Ekmeğini kazanmak: Geçinmek için gereken parayı kazanmak. *Çukurova'ya pamuk tarlasında çalışmaya gidip ekmeğini kazanıyor*.

Nan tapadıgan bolmak – Ekmeğini eline almak: Kendi kazanç sağlayacak duruma gelmek, bir meslek sahibi olmak.

Nanı bütün – Ekmeği bütün: Kimseye el açmayan, kazancı kendine yeten. *Ustanın işi yırık, unıng nanı bütün, döppisi yarımta...*

Nanını yarımta (kılmak) – Ekmeğine (engel) mani olmak: Birinin kazancını ya da geçimini engelleyecek davranışta bulunmak. *Nıma Kabılov kelib nanımız yarımta bolıb kaldımı...*

Nanhor (adam) – Ekmek düşmanı: (şaka) Bir ailede geçimin sağlanmasına katılmayan tüketici durumundaki kişiler, kaşık düşmanı.

Nannı yağ bılan yemek: iyi geçinmek.

Nan gedayı bolmak: Zor durumda kalmak, yoksul olmak. *U ya özini-özi öldiredi, ya hizmetkar yigit bılan bit yurtga kaçıp, kembegallikte, nan gedayı bolıb yaşardı*.

Ekmek çıkarmak: Kazanç sağlamak. *Merak etme, bu işten sana da bir ekmek çıkarırız.*

Ekmek çıkmak (düşmek): Kazanç düşmek, kazanç sağlama fırsatı olmak. *Belki bu işten bize de ekmek çıkar.*

Ekmek kavgası: Geçim için çalışıp uğraşma didinme.

Ekmeğini taştan çıkarmak: En zor koşullarda bile geçimin sağlamayı başarmak. *Komşusunun oğlu, ne iş olsa yapar, böylece ekmeğini taştan çıkarıyor.*

2. İş, görev, memuriyet

Ekmeğinden etmek (birini): İşinden çıkarmak, işinden atmak.

Ekmeğinden olmak: Geçimini sağlayan işinden ayrılmak zorunda kalmak ya da bırakılmak.

Ekmeğine göz koymak (dikmek): Birinin geçimini sağlayan işi elinden almaya çalışmak.

Ekmeğiyle oynamak: Bir kimsenin geçimini sağladığı yerden atılmasına yol açabilecek kötü bir davranışta bulunmak. *Siz benim ekmeğimle oynuyorsunuz.*

Ekmek kapısı: Geçim sağlanan yer, iş.

3. Çıkar, menfaat

Ekmeğine yağ sürmek: Farkında olmadan, istemediği halde birinin işine yarayacak davranışta bulunmak.

Tatil biterken kar yağışı ekmeğinize yağ sürdü, soğuk tatili yapıldı.

Nanını tuya kılmak: birisine ait olan hakı belirli kısmına sahip çıkmak *"Boşanglık kılsam, nanımnı tuya kılıp berişleri anık", - öyledi Yölçi.*

Bir zuvala hamır, istese külçe, istese patır kılmak: birisini kendi isteğine göre itaat ettirmek, dediklerini yaptırmak.

4. Nimet, bağış, hak

Nanını yemek (Tuzını yemek) – Ekmeğini yemek: (Saygılı deyişle) Birinin yanında çalışarak geçimini sağlamak. *Yıllardır ustamın ekmeğini yiyorum.*

Nan-tuz hakkı – Tuz ekmek hakkı: Sofrasında yemek yediği ve iyiliklerini gördüğü kimsenin kendisi üzerinde bulunduğu kabul edilen hak, duygusal borç.

5. Nankörlük

Nankör (adam) – Ekmeği dizinde: Nankör, iyilik bilmez.

Nanını yeb, dasturhanıga ayak artmak (Tuzını yeb, tuzlıgıga tupurmoq) – Tuz ekmek haini: sofrasında yemek yediği ve iyiliklerini gördüğü kimseye kötülük eden.

6. Kutsallık

Nan öpmek – Ekmek öpmek

7. Yemin

Nan ursın – Ekmek çarpsın //Ekmek gözümü çarpsın. *Ya tavbe, işanmadıya, nan ursın eger yalgan bolsa*.

Ekmek hakkı için

Ekmek, Kur'an hakkı için

8. Dostluk

Tuz ekmek olsun: Bizim yediklerimizden size de sunuyorum. Yiyin de aramızda yakın dostluk oluşsun.

9. Konukseverlik

Ekmeğine koç: Sofrasından konuk eksik olmayan, sofrası açık, konuksever (kimse).

10. Zor elde edilen (nesne)

Ekmek aslanın ağzında: Yaşam kavgasında geçim sağlayacak bir iş bulmak ve para kazanmak güçtür.

11. Acı verici davranış

Ekmeğine kan doğramak: Birisini büyük acılar, göz yaşları içinde bırakacak davranışta bulunmak. *Bu evi elimden almakla ekmeğime kan doğradı*. *O adamın ekmeğine kan doğramaya utanmıyor musun?*

12. Gelenek ve görenek

Nan sındırmak // Nan sındırdı: Nişanlamak.

Patır uşatmak // Patır uşattı: Nişanlamak. *Hadiçe kelin Şekerhannıng saçını örib turıb: -Ha, nime gep, yena patır uşatış bolyaptımı? – dedi. Bu kernay-surnay şu uluğ töyning patır uşattısı*.

Nan tişletmek: Askere uğurlanan delikanlıya ekmeği bir parça ısırtırılır ve evin duvarına asılır. Bu ekmek delikanlı askerden dönene kadar evinde saklıyor ve böylece bıraktığı rızkına tekrar kavuşacağına inanıyor.

Nan sılamak: Nazar değdiği düşünülen insanın başı, karnı ekmek parçasıyla okşanılır va dua okunur.

Ekmek çeşitleri, ekmek ürünleri ve hamur işini ifade eden deyimler

Özbek Türkçesinde:

Hamır uçıdan patır: Büyük bir işin başlanması, küçük kısmı.

Patır uşatmak: Nişanlamak. *Bu ötiriş hamır uçıdan patır, katta ziyafet keyin boladı*.

Çalpak bolmak: Düşmek. *Cim bol-e, bir ursa çalpak bolıb tuşasan-u, kekirdek çözişingni kara.*

Çuçvaranı ham sanamak: Gerçekleşmeyen şeylere inanmak. *Sen çuçvaranı ham sanab yurıbsan, uka, dost bılan düşmannı acratolmaysan.*

Ağzıga talkon salmak: Ses çıkarmamak, hiç bir şey söylememek. *Nega cım ötiribsizler?Ağızlarıngızga talkon salıb aldıngızlarmı?*

Türkiye Türkçesinde:

Baklava dilimi: Eşkenar dörtgen biçiminde.

Baklava börek: Çok kolay ve zevkli iş.

Baklava börek olsa yemem: Fazlasıyla tok olunduğunda söylenen bir söz. *Para versen de, baklava börek olsa da yemem artık.*

Ballı börek olmak: Çok iyi anlaşmak. *Bakıyorum da ballı börek olmuşsunuz, Allah nazardan saklasın.*

Yağma Hasan'ın böreği: Kimsenin korumadığı bir yararlanma kaynağı. Her yanından sömürülmekte, sahip olan yok.

Hem karnım tok dursun hem somun bütün kalsın// Hem karnın doysun hem çörek bütün kalsın: Emek, çaba, sermaye sarfetmeden amacına ulaşmak.

Görüldüğü gibi Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde *nan/ ekmek* konseptiyle ilgili deyimlerin karşılaştırılmasında "kazanç, geçim, ücret, maaş" asosyatif grubu en geniş kullanılmıştır. Üstelik bu grupdaki deyimlerin çoğu her iki dilde şekil ve kavram açısından ortaktır. Karş. *nan yemek–ekmek yemek*: 1. Geçinmek. 2. Kazanç sağlamak. Ayrıca, Özbek ve Türk halklarının müşterek sosyal yaşamının, geçim için çalışıp uğraşmasının dildeki yansımasıdır.

Günlük yaşamda ayrı bir yere sahip olan ekmeği Özbek ve Türk halkları kutsal sayıyor ve her zaman ekmeğe büyük saygı gösteriyor. Ekmeği yerde gören kişi onu hemen kaldırıp, üç defa öpüyor ve alınına sürüp saygı gösteriyor. Ekmeğin kırıntısının bile yere dökülmesine dikkat edilir. "Osmanlılar arasında ekmeğin yüceltilmiş adı nan-ı aziz'dir. Bu, aynı zamanda ekmeğin kutsal olduğu anlamına gelir." (Zülfikar, 2012: 12). Özbeklerde bügünlerde de *nandek aziz* ifadesi geniş kullanılmaktadır. Bununla birlikte, *nan ursın–ekmek çarpsın, nan öpmek –ekmek öpmek* gibi deyimlerde "kutsallık" anlamı bulunmaktadır. Bubunle birlikte, Özbek ve Türk halklarının kültüründe bir sözün doğruluğunu ispat etmek için ekmek üzerine yemin edilir: *nan ursın – ekmek çarpsın, ekmek hakkı için.*

Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde *nan/ ekmek* konseptiyle ilgili deyimlerin analizi en önemli ürünler olan *nan* ve *yağ*, *ekmek* ve *tuz* arasında benzersiz bir kavramsal bağlantı kurulduğunu göstermekte. Örneğin: Özbek Türkçesinde "iyi geçinmek" anlamındaki *nannı yağ bılan yemek* deyimi bulunmakta. Özbek zihniyetinde *nan/yağ* (ekmek/tereyağı) bağlantısı bolluk ve refahı temsil etmektedir. Türkiye Türkçesindeki *ekmeğine yağ sürmek* deyimiyle "çıkar, menfaat" kavramı ortaya çıkmaktadır. *Ekmek* ve *tuz* bağlantısı "nimet, bağış, hak" asosyatif grubunu oluşturnaktadır: *nanını yemek (tuzını yemek) – ekmeğini yemek*; *nan-tuz hakkı – tuz ekmek hakkı.* Bundan başka Türkçede bu bağlantıyla "dostluk" anlamı da ifade edilmektedir: *tuz ekmek olsun*. Ayrıca, Özbek ve Türk kültüründe *nan'*la yanı sıra *tuz, dasturhan, sofra* da kutsal sayılır. Bu yüzden nankörlüğün aşırı derecesi "sofrasında yemek yediği ve iyiliklerini gördüğü kimseye kötülük eden" anlamındaki *nanını yeb, dasturhanıga ayak artmak (tuzını yeb, tuzlıgıga tupurmoq) – tuz ekmek haini* deyimiyle yansıtılmakta. *Nankör (adam) – ekmeği dizinde* deyimleri nankörlüğü ifade etmekte.

Türkiye Türkçesindeki *ekmek* kimi zaman Özbek Türkçesinde tahıl adlarıyla kullanıldığı da görülmektedir. Türkiye Türkçesinde "Sana dokunacak, seni küçük düşürecek bir söz mü söyledik, bir davranışta mı bulunduk?"anlamındaki

Ekmeğine kuru, ayranına duru mu dedik? deyimine Özbek Türkçesinde *Arpangnı ham ordımı?* eşdeğer olmakta.

Böylece, Özbek ve Türk dilleri sahipleri dünyanın dilsel manzarasının temsilinde benzerliklerle birlikte ayırt edici özellikler de kendini gösterir ve aşağıdaki asosyatif kategorilerde ifade edilir:

Özbek Türkçesinde:

Nan konseptiyle ilgili bazı deyimler gelenek ve görenekleri de ifade edebilmektedir. Örneğin: "nişanlamak" anlamında *nan sındırmak // patır uşatmak* deyimleri kullanılır. Askere uğurlanan delikanlıya ekmek ısırtırılır ve evin duvarına asılır. Ekmek delikanlı askerden dönene kadar evinde saklıyor ve böylece bıraktığı rızkına tekrar kavuşacağına inanıyor. Bu gelenek *nan tişletmek* deyimiyle açıklanır. Özbek inançlarına göre, nazar değdiği düşünülen insanın başı, karnı ekmek parçasıyla okşanılır va dua okunur. Bu inanç *nan sılamak* deyimiyle adlandırılır.

Türkiye Türkçesinde:

İş, görev: *ekmeğinden etmek, ekmeğinden olmak, ekmeğine göz koymak, ekmeğiyle oynamak, ekmek kapısı* vb. Konukseverlik: *ekmeğine koç*. Zor elde edilen (nesne): *ekmek aslanın ağzında*.

Yukarıda kaydedilenlerle birlikte, ekmek çeşitleri ve hamur işini ifade eden deyimler arasında Özbek Türkçesinde *patır* kelimesiyle yapılan deyimlerin geniş kullanıldığı görülmektedir.Yağ karıştırılmış, mayasız hamurdan yapılan ince ekmek türü olan patır genellikle düğün, nişanlama vb. törenlerde sofraya konulur. Türkçe hamur işini ifade eden deyimler arasında baklava ve börek en geniş kullanılmıştır. Çünkü Türk kültüründe baklava ve börek en çok ikram edilen tören yemekleri sayılır.

4. Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde NAN/EKMEK konseptinin benzetmelerdeki temsili

Benzetmeler, dış dünyayı tanımanın en eski yollarından biridir. Benzetmeler, bir ulusun ilk düşünme ve hayal etme biçimini temsil eder. Benzetmelerde belli bir dönemde yaşamış atalarımızın deneyimleri ve fikirleri yansımaktadır.

Benzetmeler, bır varlığın, kavramın özelliklerini anlatmak için o özellikleri dünyadaki başka nesnelerin, olayların ve hareketlerin ulusal algılara göre karşılaştırılması olan her milletin dilsel ve kültürel zenginlikleridir.

Özbek ve Türk halklarının dünya görüşünde *nan/ ekmek* konseptiyle aşağıdaki benzetmeler oluşmaktadır:

Özbek Türkçesinde:

Nandek aziz/ Nandek arzanda: Çok değerli. *Bir ağız şirin söz nandek arzanda.*

Yüzleri şırman nandek: Yanakları şırman ekmeği gibi kırmızı. *Tandırdan çıkkan şırman nan kabı bortıb turgan yuzıda şoh tebessüm paydo boldı*.

Külçe(dek) yüz: Külçeye (küçük, yuvarlak ekmeğe) benzeyen yuvarlak yüz. *Reng-röyi ketib, dakedey akargan, közaynegi külçedek yüzige yaraşıb tuşgan...*

Boğırsak: tombil, şişman.

Hamırdek: Hamur gibi yumşak. *Kar suvıga toygan yer hamırdek yumşak edi*.

Suvga tushgan bolkadek: Gevşemek. *Huddı suvga tushgan bolkadek boşaşıb ketdi.*

Türkiye Türkçesinde:

Pide gibi: yamyassı.

Minderler pide gibi olmuş.

Hamur gibi: 1. Yorgunluktan eli ayağı tutmaz. 2. Yiyeceklerin çok pişip bulamaç durumuna gelmesi. *Bu sabah hanur gibiyim*. *Pide hamur gibiydi, yiyemedim*.

Peynir ekmek gibi: Çok revaçta, çok tutulan, beğenilen.

SONUÇ

Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde "nan/ ekmek" konseptinin temsili dil dışı faktörlerden kaynaklanmaktadır. Özbek Türkçesinde ele alınan konsepti temsil eden anahtar kelime "nan" – "genellikle yiyecek, insan gıdasının esası", Türkiye Türkçesinde "ekmek" – "insanı geçindirecek iş, kazanç"; "yemek"tir. Bu Özbek ve Türk halklarının dilsel manzarasındaki esas kavramlardır. "Nan/ ekmek", Özbek ve Türk kültürünün önemli bir parçası, yaşamındaki temel gıda maddesidir.

Özbek ve Türk kültüründe ekmek genelde en çok buğday unundan yapılmaktadır. Bununla yanı sıra çavdar, mısır, esmer unları da çok kullanılmaktadır. Ancak, Türk kültüründe darı ve yulaf gibi tahil ürünleri de geniş kullanılır. Pişirilme şekline göre Özbek kültüründe daha çok yuvarlak, Türk kültüründe uzun ekmekler tercih edilir. Malzemesine göre Özbek ekmeklerine et, kuyruk yağı, at etinden yapılmış sucuk, soğan, Türk ekmeklerine ise patates, rezene, tahin, vişne ve zeytin katılarak yapılmaktadır. Ekmek pişirilen araca göre Özbek kültüründe tandırın, Türk kültüründe fırın ve sacın yaygın olduğu görülmektedir.

Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde "nan/ ekmek" konsepti diğer dil araçlarına göre atasözleri ve deyimler vasıtasıyla en çok temsil edilmektedir. Çünkü atasözleri ve deyimler ulusal varlıklardır. Atasözleri ve deyimler halkların yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerinden oluşmuşan dil-kültür topluluğunun ulusal kimliğinin bir yansımasıdır. Atasözleri ve deyimler dil sahiplerinin dünyaya ve olaylara ilişkin özel görüşünü yansıtan ifade biçimleridir. Ayrıca, "nan/ ekmek" konsepti benzetmeler aracılığıyla da temsil edilebilmektedir. Zaten, benzetmeler, dış dünyayı tanımanın en eski yollarından biridir.

Yüzyıllar boyunca dış etkenlerin etkisiyle Özbek ve Türk halklarının beslenme sisteminde önemli değişiklikler meydana gelse de, ekmeğin sosyal ve kültürel saygınlığı ve değeri azalmamaktadır. Bu yüzden geleneksel ekmek çeşitleri üzerinde geniş kapsamlı bilimsel araştırmaların yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA:

1. Aksoy, Ö. (1991). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*. İstanbul: İnkılap kitapevi.
2. Kabak, T. (2013). "Trabzon-Akçaabat'taki Geleneksel Fırıncılık ve Ekmek Yapım Teknikleri Üzerine Halkbilimsel Bir İnceleme". Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu (26-28 Nisan 2013).
   Lutovına, I.S. (2005). *Slovo o pişe russkoy*. Sankt Peterburg.
   Ongan, H. (1958). "Niğde'de Ekmek Ve Kış Ekmeği Faaliyetleri". *Türk Etnografya Dergisi*, 3, 67- 77.
3. Tekeli, T. (1970). Türkiye'de Köy Ekmekleri ve Tekniği, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları:402, Ankara.
4. Teliya, V.N. (1995). *Obraznıye sredstva russkogo yazıka*. Moskva: Oteçestvo.
5. Zinkovskaya, L.S. (2006). *Reprezentatsıya konsepta hleb v narodno-razgovornoy reçi 19-21 vv*. Doktora Tezi, Omsk.
6. Zülfikar, H. (2012). "Anlamları, Deyimleri ve Çeşitleriyle Ekmek". *TDK Türk Dili Dergisi*, CIII, Sayı 728, 12-17.

QADIMGI TURKIY RASMIY HUJJATLARNING USLUBIY-SEMANTIK TARAQQIYOTI

Allambergenova Muqaddas

Dotsent, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotatsiya. *Maqolada qadimgi turkiy tilga oid bo'lgan rasmiy hujjatlarning uslubiy taraqqiyoti haqida so'z boradi. Vasiqalarning yozilish uslubi, tuzilish tarkibi haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek turkiy rasmiy hujjatchilikning yuzaga kelishi to'g'risida ham fikrlar keltiriladi. Turkiy tillar tarixida rasmiy uslubning yuzaga kelishi, uning takomil bosqichlari, o'tmish devon-mahkamachilik amaliyotida qo'llangan hujjatlarning turlari, rasmiy yozmalarning tuzilishi, ularda lisoniy birliklarning tanlanish prinsiplari, qolaversa, rasmiy matnlarning tizimli tekshirish ko'plab ilmiy xulosalarni bildirishga imkon beradi. Ilk va o'rta asrlardan qolgan turkiy tildagi kishilar o'rtasidagi hujjatlarning mazmuniy tahlili ushbu rasmiy matnlarning, asosan, ikki turi ish yuritish amaliyotida qo'llanganligini ko'rsatadi. Ulardan birinchisi foizi bilan qaytarish sharti bilan pul, sharob, kunjut, kunjut yog'i, paxta va turli matolarni qarzga olib, yozilgan qarz shartnomalari. Ikkinchisi esa olingan foydaga teng sheriklik evaziga yer, bog', uzumzor va yuk tashuvchi hayvonlardan vaqtinchalik foydalanish uchun tuzilgan ijara shartnomalari. Ushbu turdagi hujjatlar mazmunan ajralib tursa-da, tuzilishi, matn komponentlarining qo'llanilishi va ketma-ketligi jihatidan deyarli farqlanmaydi. Davlat va fuqaro ishlarida hujjatlarning rasmiylashtirilishiga alohida urg'u berilgan. Maqolada shu kabi rasmiy hujjatlarning nima maqsadda yozilganligi yozilish shartlari haqida batafsil ma'lumotlar mavjud.*

Kalit so'zlar*: turkiy til, hujjatchilik, rasmiy uslub, vasiqa, shartnoma, yorliq, uslub, bitim, so'zlovchi nutqi.*

Özet. *Makalede eski Türk diliyle ilgili resmi belgelerin yöntemsel gelişiminden bahsedilmektedir. Belgelerin yazım şekli ve yapısı hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca Türk resmi belgelerinin ortaya çıkışı konusunda da görüşlere yer verilmiştir. Türk dilleri tarihinde resmi üslubun ortaya çıkışı, gelişim aşamaları, geçmiş devan-adli uygulamalarda kullanılan belge türleri, resmi yazıların yapısı, bunlardaki dil birimlerinin seçim esasları, ayrıca Resmi metinlerin sistematik olarak incelenmesi birçok bilimsel sonucun ifade edilmesine olanak sağlar. Erken ve orta çağlardan itibaren Türkçe konuşan insanlar arasındaki belgelerin kapsamlı analizi, bu resmi metinlerin esas olarak iş uygulamalarında kullanıldığını göstermektedir. Bunlardan ilki, yazılı kredi sözleşmeleri, faiziyle birlikte iade edilmek şartıyla borç para, şarap, susam, susam yağı, pamuk ve çeşitli kumaşlardır. İkincisi ise, elde edilen kârdan pay karşılığında arazi, meyve bahçesi, bağ ve yük hayvanlarının geçici olarak kullanılmasına ilişkin kira sözleşmeleridir. Bu tür belgeler içerik olarak farklılık gösterse de yapı, kullanım ve metin bileşenlerinin sırası bakımından neredeyse ayırt edilemezler. Devlet ve sivil işlerde belgelerin resmileştirilmesine özel önem verilmektedir. Makalede bu tür resmi belgelerin yazım amacı ve yazım koşulları hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Türk dili, belge, resmi üslup, sözleşme, sözleşme, etiket, üslup, anlaşma, konuşmacının konuşması.*

Abstract. *The article talks about the methodological development of official documents related to the ancient Turkic language. Information is given about the writing style and structure of the documents. Opinions are also given about the emergence of Turkish official documentation. The emergence of the official style in the history of Turkish languages, the stages of its improvement, the types of documents used in the past devan-judicial practice, the structure of official writings, the principles of selection of linguistic units in them, in addition, the systematic examination of official texts allows to express many scientific conclusions. The substantive analysis of the documents between Turkic-speaking people from the early and middle ages shows that these official texts are mainly used in business practice. The first of them are written loan contracts, borrowing money, wine, sesame, sesame oil, cotton, and various fabrics, with the condition of returning them with interest. The second is lease agreements for the temporary use of land, orchards, vineyards, and beasts of burden in exchange for a share equal to the profit received. Although these types of documents differ in content, they are almost indistinguishable in terms of structure, use and sequence of text components. Special emphasis is placed on formalization of documents in state and civil affairs. The article contains detailed information about the purpose of writing such official documents and the conditions for writing them.*

Key words: *Turkish language, documentation, official style, contract, contract, label, style, agreement, speaker's speech.*

Kirish. Rasmiy uslubning kelib chiqishi, asosan, yozuvning yaratilishi, shuningdek, jamiyat orasida rasmiy-huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi, davlatlar vujudga kelish tarixi bilan bog‘liqdir. Davlat tuzilgandan so‘ng ish yuritish va rasmiy hujjatchilik yo‘nalishi ham vujudga keldi. Davlatning boshqaruv ishlarida yozuvning tutgan o‘rni to‘g‘risida Yusuf xos Hojib shunday yozgan edi:

Edi ked keräklig turur bu bitig,
Bitig birlä beglär etär el etig

Bu yozuv juda ham muhimdir. Beklar yozuv bilan elni idora etadilar. Yoki boshqa bir joyda yozuvning hukumat, kirim-chiqim ishlarida yetakchi ekanligini ta’kidlab yozadi:

Qamuğ el išin barča etgän bitig,
Bitigin tutar el kirišin tetig.

El ishining hammasini xat tartibga soldi. Tetik odamlar el kirimini yozuv bilan qo‘lga oldilar. Rasmiy uslubning tarixi yozma yodgorliklarda ko‘llangan matn bilan bog‘liq atamalarning lug‘aviy ma’nosida ham o‘z ta’sirini qoldirgan. Masalan, eng qadimgi turkiy yozma obidalarda bitim degan so‘z mavjud. **Bitim** so‘zi kelib chiqishiga ko‘ra, yozma hujjatlar orasidagi kelishuvni bildiradi. Demak**, bitim** so‘zining qadimiyligi odamlar yoki jamoalar o‘rtasidagi yozma kelishuvning, uning huquqiyligini ta’minlaydigan mazkur hujjat turining qadimiyligidan dalolat beradi.

Bundan tashqari eski bitiglarda *yarliq-yarliğ* so‘zi ham bor. Ushbu atama asli “Tangrining yorligi, buyrug‘i, hukmi” ma’nosini anglatgan. Bitiglarda *Tänri yarliqasu* degan tilak-duo ko‘p uchrab turadi, bu “tangiri yorliqasin; tangiri

buyursin; tangirining buyrug‘i ana shunday bo‘lsin” degani. Yoki *üzä täri yarliqadi* deyiladi. Bu “yuqorida tangri yorliqadi; ko‘k-tangri shuni buyurdi; ko‘k-tangiri shuni istadi” degan ma’nolarni beradi. Keyinchalik yurt egasining buyrug‘ini ifodalash uchun ham ana shu so‘z qo‘llanilib ketgan. Rasmiy yozma manbalarda *yarliq~yarliğ* atamasi “yorliq, farmon” ma’nosini; *yarliq yarliqadi* deydi, bu “farmon berdi” degani. “O‘g‘uzxon” dostonida bu so‘z *čarliğ* ko‘rinishida qo‘llanilgan. Ahamiyatlisi, qadimgi turkiy tilda rasmiy hujjat ishlari, rasmiy-huquqiy munosabatlarga tegishli butun bir sistemasi amal qilingan. Bu ham bo‘lsa rasmiy uslubning takomillashganligini ko‘rsatuvchi belgidir. Turkiy hujjatchilik tarixi turklar yer yuzida o‘z davlatlarini qura boshlagan, davlat idoralarida boshqaruv ishlari turkiy tilda yuritila boshlagan davrlarga ildiz otgan. Bizgacha qadimgi skif va xun davlatlarida yaratilgan rasmiy yozmalar saqlangan emas. Eng qadimgi turkiy rasmiy bitiglar ko‘k turk xoqonliklari davridan qolgan. Shunday bo‘lsa ham, mazkur matnlar rasmiy uslubning davrlar osha yuksalib, ana shunday ko‘rinishga kelganidan dalolat beradi. Rasmiy manbalar o‘zining darajasi, maqsadi, huquqiy mavqeyi nuqtayi nazaridan guruhlarga bo‘linadi. Bu kabi hujjatlar tuzilishi, matn xususiyatlariga ko‘ra o‘zaro ajralib turadi. Masalan, yorliqlarning tuzilishiga ko‘ra kirish qismi, asosiy qism va yakun qismlariga ajratish mumkin. Kirish qismi, asosan uchta komponentdan iborat bo‘ladi. Birinchi qismi unvon. Unvon bitig(*so‘z*)ning kimga tegishligi (kim tarafidan yozdirilganligi)ning qaydi, uning kim tarafidan yozilyotganligini isbotlovchi yorliq hisoblanadi.

Qadimgi turkiy hujjatlarning katta qismi bizgacha yetib kelgan. Ulardan biri vasiqalardir. **Vasiqa-** yer-mulk oldi-sotdisi to‘g‘risida tuzilgan rasmiy shartnoma. Vasiqalar ko‘chmas mulkka (yer-suvga va xo‘jalik binolariga) doimiy yoki vaqtinchalik egalik qilish huquqini bergan. Vasiqa faqat bir nusxada (shariat qonunlariga asosan) tuzilgan; bunda har ikki taraf (oluvchi va sotuvchi) hamda mas’ul shaxs vasiqaga imzo chekkach, uni qozi imzolab muhrlagan. Amirlar yer va boshqa ko‘chmas mulklarini tortiq qilganlarida, vasiqani o‘zlari berganlar. Shariat qonunlari amal qilgan joylarda vasiqalar sudi va sudyasi (vasoiq mahkamasi) mavjud bo‘lib, ularga vasiqalar qonuniyligini ko‘rib chiqish vakolati ham berilgan. Hozirgi kunda ham Afg‘onistonda, ayrim arab mamlakatlarida vasiqa rasmiy hujjat vazifasini o‘taydi.

Maqsad va vazifa: Mazkur maqolada qadimgi turkiy adabiy til davriga oid hujjatchilik ishlarini tadqiq qilinadi. Rasmiy shartnoma turlari, yer-mulk oldi sotdisiga aloqador rasmiy hujjatlarning taraqqiyot bosqichlari, tuzilishi haqida ma’lumotlar keltiriladi**.** Eski turkiy adabiy tilning eski o‘zbek adabiy tiliga, shuningdek, boshqa turkiy tillar ta’siri, ularning munosabati faqat lug‘at sohasi bilangina cheklanmaydi. Bu ta’sirning eng muhim tomoni shundan iboratki, eski turkiy adabiy til negizida eski o‘zbek adabiy tilining fonetika va grammatika sohasidagi o‘z qoidalari hamda shakllari tizimi tashkil topdi. Demak, eski turkiy adabiy til bir tomondan qadimgi turkiy tilning davomi, rivojlangan, umumturkiy

adabiy til sifatida shakllangan bosqichi sanalsa, ikkinchi tomondan boshqa turkiy adabiy tillardagi kabi eski o'zbek adabiy tilining ilk shakllanayotgan bosqichi hisoblanadi. Jumladan. qadimgi turkiy adabiy tilning birinchi bosqichiga xos bo'lgan til qurilishi va uning qoidalar tizimi eski turkiy adabiy til davrida rivojlanib, muvofiqlashib ma'lum bir qolipga tushgan, hamma turkiy elatlar uchun tushunarli adabiy tilga aylangan edi. Shu kabi bu jarayonda umumturkiy adabiy tildan ajralib chiqqan tillar, jumladan, eski oʻzbek adabiy tilida yanada o'ziga xos davom etdi. Shu ma'noda maqola rasmiy hujjatlarga xos taraqqiyot bosqichlari adabiy til rivojlanishi bilan ham yangilanib, mukammallashib borganligini misollar asosida koʻrsatish maqolaning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Usullar: Tadqiqotning obekti sifatida qadimgi yozma yodgorliklar, ya'ni oʻrxun-Enasoy obidalari matni olindi. Shuningdek nazariy jihatdan 2010-yili bosmadan chiqqan, Qosimjon Sodiqov, Qudratilla Omonovning "Oʻzbek tilining yozma uslublari tarixidan" nomli asari tanlandi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tavsiflash, qiyoslash, matn tahlili, sinxron va diaxron tahlil singari usullardan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza: Odatda, rasmiy uslub oʻzining aniq va ravshanligi, koʻchma ma'noli soʻzlar, frazeologik birikmalar, tasviriy ifodalar, koʻtarinki jumlalar, turli badiiy vositalarning uchramasligi bilan ajralib turadi. Lekin bu oʻlchovni, chegarani hech bir oʻzgarishsiz qadimgi turkiy tildagi rasmiy bitiglarga, qolaversa, ilk oʻrta asrlardan qolgan hujjatlarga nisbatan qoʻllash oʻzini oqlamaydi. Sababi, oʻsha davr hujjatlarida, yuqorida rasmiy uslubga tegishli deb qaralayotgan belgilardan tashqari, ogʻzaki uslubga, badiiy matnlarga xos vositalar ham uchrab turadi. Kotiblar fikrni teran anglatish, uning ta'sirini kuchaytirish, vasiqani mazmunli va shirali bayon qilish, matn uslubining silliq va ohangdor chiqishi uchun, oʻrni bilan, badiiy vositalardan ham foydalangan. Qisqacha qilib aytganda, hujjatlar uslubiga ogʻzaki, soʻzlashuv uslubidan tashqari, badiiy uslubning, badiiy tafakkurning, qadimgi turkiy adabiyotning ta'siri katta boʻlgan. Rasmiy hujjatlarda, oʻrni bilan, fikr ifodasi bilan bogʻliq holda ogʻzaki va badiiy uslubga xos boʻlgan soʻz hamda jumlalar, juft soʻzlar, sintaktik parallelizmlardan ham foydalanilgan. Ular rasmiy matnga badiiy boʻyoq berishi bilan bir qatorda, yuridik kimsalar nutqining jonli, ta'sirli va mazmunli chiqishi, haqqoniyligini ta'mingashga xizmat qiladi. Oʻz oʻrnida, matnning siyosiy-psixologik quvvatini ham ta'minlaydi. Bu hodisani eski turkiy, xususan, turkiy yozma adabiy til tarixidagi uslublar sinkretizmi sifatida baholash kerak. Bitiglar orasida Koʻni Quz otli xoʻjayinning Burxan Quli otli quliga bergan vasiqasi bor (QUV,312–315,444; TH.30). Unda xoʻjayinning oʻz quliga erk hujjati (boš bitig) berganligi toʻgʻrisida soʻz boradi. Matndan oʻqiymiz: (1) *Taqïγü yïl, üčünč ay, iki yaŋïqa men (2) Köni Quz aγïr igkä tegip, ölüp yïtïp (3) barγay-men tep, Šïŋuy tutuŋ begkä, (4) küdägüm Likäkä keŋäšip aytišïp, (5) Gäŋsidä tuγmiš Burxan Qulï atlïγ (6) oγulanqa ögkä qaŋqa buyanï (7) tegsün tep boš bitig berdim. (8) Bu küntä mïnča*

Burxan Qulïnïŋ ya (9) örü taγqa, qudï quumqa barsar, (10) öz köŋülinčä buyan berip yorïsun.

Endi matn semantikasiga e'tibor qarataylik. 2–3- qatorlarda kechgan: *ayïr igkä tegip, ölüp yïtïp barγay*-men tep jumlasi "og'ir dardga chalinib, o'lib-yitib ketsam, ishim chala qolmasin, degan xavotirda" ma'nosidadir. 6–7- qatorlardagi: buyanï tegsün tep – "savobi tegsin deya" ma'nosini bildiradi; buyan(<skr. punya) – "savob; ezgu, savobli, hayrli ish" (DTS,120). 8–10- qatorlarda: Bu küntä mïnča Burxan Qulïnïŋ ya örü taγqa, qudï quumqa barsar, öz köŋülinčä buyan berip yorïsun. Ushbu misolimizdagi örü taγqa, qudï quumqa barsar birikmasidagiörü taγ– "yuqori tog'" hamda qudï quum –"quyi qum", ularni o'zaro qarshilantirish yo'li bilan badiiy san'at hosil qilinmoqda; "yuqori toqqa (boradimi), quyi qumga boradimi" degan ma'noda, ya'ni "istagan yerida; hamma yerda" ma'nosida kelgan. Fikrni bu tarzda ifodalash rasmiy bitiglar uslubi uchun g'ayri-odatiy, lekin matnning ta'sirini oshirish, ifoda badiiyligini ta'minlash, "erkinlik" tushunchasini teran anglatish maqsadida ana shu ibora qo'llanilgan. Shularni ko'zda tutgan holda, yuqoridagi matnni quyidagicha talqin qilish mumkin: *(1) Tovuq yil uchinchi oyining ikkinchi kunida men (2) Ko'ni Quz og'ir kasallikka chalinib, o'lib-yitib (3) qolmayin deya Shinguy tutung beg, (4) kuyovim Lika bilan kengashib-so'zlashib, (5) Gangsida tug'ilgan Burxan Quli otli (6) o'g'longa (qulga), onamga-otamga savobi (7) tegsin deb, erk hujjatini berdim. (8) Bugundan boshlab Burxan Qulining (erki o'zida), (9) yuqori toqqa (boradimi), quyi qumga boradimi, (10) o'z ko'nglicha yo'l tutsin, savob uchun yuraversin.* Boshqa bir misol. Qonunga ko'ra, har qanday berim kafolatlanuvi, olingan narsa oluvchining o'zi yoki uning yaqinlari tomonidan albatta qaytarilishi kerak. Buni ixcham ham ta'sirli qilib ifoda etish uchun badiiy ifodaga murojaat etiladi. Biror narsani qarzga berish hujjatlarida *bergінčä yoq bar bolsar-men* degan stereotip, shuning bilan birga, badiiy bo'lgan jumlaga ko'zimiz tushadi. Bu jumla "*qarzni berguncha borman-yo'qman, berolmasam (qarzni uzolmasam)"* degan ma'noni bildiradi.

Eski hujjatlarda rasmiy va badiiy uslublarning qorishiq holda uchrashi turkiy rasmiy uslubning to'la shakllanib ulgurmaganidan emas, aksincha, uning o'ta taraqqiy etgani, fikrni ifodalash, hujjatning rasmiyligini ta'minlash imkoniyatlari nihoyatda kengligi, vasiqa bituvchilar so'z ustasi sifatida ulardan bilimdonlik bilan foydalana olganidan dalolat beradi.

"**So'zlovchi nutqi**" deyilganda matn kimning tilidan bitilganligi tushuniladi. O'tmishda yaratilgan yozma yodgorliklarda nutq masalasiga jiddiy e'tibor qaratilgan. Jumladan, Ikkinchi ko'k turk xoqonlig'i davrida yaratilgan To'nyuquq bitigi muallifning o'z tilidan bayon etilgan. Yoki tarixchi va adib Yo'llug' tigin qalamiga mansub Kul tigin hamda Bilga xoqon bitiglarida (birinchisi 732 yil, keyingisi 735 yil) matnning katta bir qismi Bilga xoqon tilidan bayon etiladi.

Rasmiy hujjatlarda so'zlovchi nutqi masalasi, hujjatning turiga qarab, ajralib turadi. Jumladan, xon va sultonlarning yorliq hamda diplomatik maktublari

ularning o‘z tilidan tuzilgan (to‘g‘rirog‘i, baxshi yoki kotib ularning aytib turgani bo‘yicha yozgan). Vasiqalar esa bundan farqli. Ularda nutq matn komponentlari bilan bog‘liq holda tanlanadi. Masalan, qulga erkinlik berish vasiqalarida matn, odatda, erkinlik beruvchi kimsa tilidan (nutqidan) tuziladi. Yoki oldi-berdi hujjatlarida matn berimchi tilidan (nutqidan); yerni sotish vasiqalarida esa sotuvchi nutqidan tuziladi. Lekin pulni yoki ayirboshlanayotgan narsani sanab olayotgan olimchining matn orasidagi so‘zi, guvohlarning va xat bituvchining vasiqa yakunidagi so‘zlari ularning o‘z nutqidan keltiriladi. Matn bituvchi, odatda, yerni ijaraga yoki narsani qarzga berayotgan kimsa, shuningdek, davlat idorasining xodimi, biror o‘qimishli kishi bo‘ladi. Matn, asosan, qarz oluvchi tilidan o‘quvchiga qarata so‘zlanadi. Turgan gap, hujjat bitishning javobgarligi bor. Bu narsa uning xotimasida albatta qayd etiladi: agar yerni ijaraga yoki biron narsani qarzga berayotgan kimsa vasiqani bitgan bo‘lsa, oxirida “*men bitdim*” yoki “*mening o‘zim bitdim*” (men özüm bitidim; meniŋ özüm bitidim) deb yozib qo‘yadi. Mabodo, hujjat idora xodimi yoki boshqa kimsa tarafidan bitilgan bo‘lsa, unda *Men, Mïsïr, ayïtïp bitidim; Men, Torčï, aqa-inilärkä ayïtïp bitidim* singari jumlalar bilan yakunlanadi. Bu jumla “Men, Misir, (qarz oluvchining) aytib turgan so‘zlari bo‘yicha yozdim”; “Men, To‘rchi, og‘a-inilarning [ya’ni qarz olayotganlarning] aytgan so‘zlari bo‘yicha yozdim” degan mazmunni anglatadi.

Ko‘pincha, tarixiy-badiiy, diniy-falsafiy asarlarda, qissalarda so‘zlovchi biror kimsaning aytganlarini ta’kidlamoqchi bo‘lsa, ko‘pincha ko‘chirma gap shaklida beradi va muallif gapi *tedi; tep tedi*(dedi; deb aytdi), qahramon xayolidagi fikr bo‘lsa, *tep saqïntï*(deb o‘yladi), ko‘chirma gap iltimos mazmunida bo‘lsa, *tep ötündi*(deb o‘tindi), xonlarning buyrug‘i bo‘lsa, *tep yarlïqadï*(deya yorliq berdi) shakllarida yakunlanadi. Qizig‘i shundaki, biz so‘z yuritayotgan hujjatlarda nutqning berilish usuli bundan farqli: matn qarz beruvchi kimsa tilidan bitilayotganiga qaramay, asosiy qismda, qarz beruvchining qarz bilan aloqador muhim so‘zlari, ta’kidlari uning o‘z tilidan beriladi. Bu narsalarning bari hujjatning ishonchliligi, haqqoniyligini ta’minlashga xizmat qilgan.

Hozirda Rossiya FA Sharq qo‘lyozmalari institutida SI 4716 (SI 0/54) ko‘rsatkichi ostida Qaytsu tudungning Chintsu Shiladan qarzga kumush olib, evaziga o‘z o‘g‘lini ishlash uchun topshirganligi to‘g‘risidagi vasiqa saqlanmoqda. (UDD,Ra41: 142-144,322; TH.43). Ushbu vasiqa misolida so‘zlovchi nutqining berilishini ko‘rib chiqamiz. Matndagi so‘zlovchi nutqini belgilash uchun, boshlab, ushbu bitimga aralashayotgan kimsalar aniqlab olinmog‘i kerak. Masalan, ushbu vasiqani tuzishda qatnashayotgan yuridik kimsalar quyidagilar: (1) Chintsu Shiladan kumush qarz olib, evaziga o‘z o‘g‘lini ishga topshirayotgan Qaytsu tudung;(2) Qaytsu tudungga kumush qarz berib, evaziga uning yosh o‘g‘lini ishga yollayotgan Chintsu Shila; (3) Guvohlar ikki kishi: Qutadmish Qaya va Sengichun;(4) Hujjatni tuzuvchi Buyan Qaya. Vasiqaning tartibli va chiroyli xat bilan yozilganiga qaraganda, harqalay, bu kimsa kotib yoki davlat idorasining xodimi (notarius) bo‘lishi kerak. Muhimi shundaki, vasiqani tuzishda

qatnashayotgan kishilarning aytayotgan so‘zi hujjatni tuzuvchi Buyan Qaya tilidan emas, ularning o‘z tilidan (nutqidan) berilgan. Bu narsa vasiqaning legitimligi bilan bog‘liq: matn komponentlarining oldi-berdi jarayonida qatnashayotgan yuridik kimsalarning o‘z tilidan berilishi va’daning haqqoniyligi, hujjatning ishonchliligini ta’minlaydi. Yana rasmiy nutqning ta’siri ham oshadi. Matn o‘z mazmuniga ko‘ra quyidagi komponentlarga bo‘linadi:

Birinchi komponent: Qaytsu tudungga oldi-berdi uchun kumush kerak bo‘lib, o‘z o‘g‘lini Chintsu Shilaga ishga topshirganligining ta’kidi:*Toŋuz yïl, aram ay, on yaŋïqa meŋä, Qaytsu tuduŋqa yuŋlaqlïγ kümüš kergäk bolup, özümtä tuγmïš Tïtsu atl(ï)γ oγlumnï Čïntsu Šïlaqa üč yïllïq tutquγ berdim.* – “To‘ng‘iz yili, aram oyining o‘ninchi kuni menga, Qaytsu tudungga ishlatish uchun [ya’ni savdo-sotiqqa] kumush kerak bo‘lib, o‘zimning tuqqan Titsu otli o‘g‘limni Chintsu Shilaga uch yil muddatga ishlatish uchun berdim” matnning 1–4- qatorlari).

Ikkinchi komponent: Qarzga olinayotgan kumushning miqdori: *Tutquγ kümüšin ïnča sözläšt(i)miz: on satïr kümüškä tutquγ berdim.* – “Evaziga to‘lanadigan kumushni shunday kelishdik: (o‘g‘limni) o‘n satir kumush uchun berdim”(5–6- qatorlar).

Uchinchi komponent: Ikki kishi orasida kumush oldi-berdisining bo‘lib o‘tganligi: *Bu on satïr kümüšni bitig qïlmïš kün üzä men, Qaytsu tu(duŋ) tügäl tartïp aldïm*. – “Bu o‘n satir kumushni vasiqa tuzilgan kuni men, Qaytsu tudung tugal o‘lchab oldim” (6–8- qatorlar). *Men, Čïntsu Šïla, yemä bir eksügsüz tügäl berdim*. – “Men, Chintsu Shila ham hech bir kamchiliksiz tugal berdim” (8–9- qatorlar).

To‘rtinchi komponent: Ishga yollovchi tomonidan o‘g‘ilga berib turiladigan kiyim-kechaklarning soni va turi: *Bu oγulq(ï)yaqa bir yïlta bir üm, köküsmäk, bir qay, bir uyuq č(a)ruq, iki yïlta bir čäkräk, üč yïlta bir börk bilä berür-men.* – “Bu o‘g‘ilchaga bir yilda bir ishton, nimcha, bir juft etik, bir juft choriq; ikki yilda bir paxta matoli ko‘ylak; uch yilda bir bo‘rk bilan berurman”(9–12- qatorlar).

Beshinchi komponent: Ishga topshirilayotgan o‘g‘ilchaning yo‘l qo‘yajak qilmishlariga kimlar javobgar ekani: *Oγulq(ï)ya Čïntsu Šïlanïŋ ewindäkilär bilä yorïp, oγrï tew qïlsar, tutγu qapγu, yoq itük qïlsar, men, Čïntsu Šïla bašïŋa bolur.* – “Agar o‘g‘il Chintsu Shilaning uyidagilar bilan yurib, o‘g‘rilik-egrilik qilsa, moldan yulib, ziyon yetkazsa, men, Chintsu Shilaning gardanimga bo‘ladi” (13–15- qatorlar). *Yalïŋuz yorïp, oγrï tew qïlsar, yoq-itük qïlsar, men Qaytsu tu(duŋ) bašïmqa bolur*. – “Yolg‘iz yurib, o‘g‘rilik-egrilik qilsa, ziyon yetkazsa, men Qaytsu tudungning gardanimga bo‘ladi”(15–16v- qatorlar).

Oltinchi komponent: O‘g‘ilcha kasal bo‘lib qolsa, kimlar uni boqajagi: *İgläsär, yeti künki mün-aš men, Čïntsu Šïla berür-men.* – “Kasal bo‘lib qolsa, yetti kunlik quyuq-suyug‘ini [so‘zma-so‘z: sho‘rvasi bilan oshini] men, Chintsu Shila berurman”(17v–18v- qatorlar). *Yeti kündin kečsär, men, Qaytsu tu(duŋ) yegäläp alïp, kün eksükin köni berür-men*. – “Etti kundan o‘tsa, men, Qaytsu tudung har kungi chiqimini qoplab, albatta to‘layman”(18v–19v- qatorlar).

Yettinchi komponent: Kasal bo‘lib o‘lsa, olingan qarzni kim va qay miqdorda qoplashi: *İgläp ölsär, yarïm tawarï ölür, yarïm tawarï tirilür. Tirildäči tawar yana men Qaytsu tu(duŋ) üzä bolup, köni berürmen*. – “Kasal bo‘lib o‘lib qolsa, yarim moli ham o‘ladi [qarzning yarmi hisobdan chiqadi], yarim moli qoladi [yarmi to‘lanadi]. Saqlanib qolgan moli yana men, Qaytsu tudungning yelkamda bo‘lib, (uni) aniq to‘layman”(20v–22v- qatorlar).

Sakkizinchi komponent: Uch yilga qadar vasiqa o‘z kuchida qolajagi, bitim buzilgan taqdirda ziyon uchun to‘lanajak jarimaning miqdori: *Üč yïl tügämägінčä, öntürmäz-men. Apam öntür[ür]-men, tesär-men, bu kümüš-ök bermiš küntin berüki asïyï bilä köni berür-men*. – “Uch yil tugamaguncha, so‘zimdan kechmayman. Agar so‘zimdan kechdim, degudek bo‘lsam, bu kumush berilgan kundagi hujjat bo‘yicha foydasi bilan albatta qaytaraman”(22v–25v- qatorlar).

To‘qqizinchi komponent: Oldi-berdini rasmiylashtirishni kuzatib turgan guvohlar: Tanuq – Qutadmïš Qaya, tanuq – Seŋičün. – “Guvoh – Qutadmish Qaya, guvoh – Sengichun” (25v–26v- qatorlar).

O‘ninchi komponent: Bitimning qarz oluvchi tomonidan tamg‘a bilan tasdiqlab qo‘yilganligi: Bu tamγa men, Qaytsu tu(duŋ)nuŋ-ol. – “Bu tamg‘a men, Qaytsu tudungnikidir”(26v- qator). O‘n birinchi komponent: Hujjatni bituvchi kimsaning oti: Buyan Q(a)ya bitidim. – “Buyan Qaya yozdim”(26v- qator). Oldi-berdi uchun kumush kerak bo‘lib, Chintsu Shiladan qarz olingani va evaziga o‘z o‘g‘lini unga ishga topshirganligi to‘g‘risidagi boshlovchi hamda qarzga olinayotgan kumushning miqdori ko‘rsatilgan ikkinchi komponent Qaytsu tudung tilidan berilgan: *Toŋuz yïl, aram ay, on yaŋïqa meŋä, Qaytsu tuduŋqa yuŋlaqlïγ kümüš kergäk bolup, özümtä tuγmiš Tïtsu atl(ï)γ oγlumnï Čïntsu Šïlaqa üč yïllïq tutquγ berdim. Tutquγ kümüšin ïnča sözläšt(i)miz: on satïr kümüškä tutquγ berdim*. Ikki kishi orasida kumush oldi-berdisining bo‘lib o‘tganligi to‘g‘risidagi uchinchi komponent ikki kishi tilidan berilgan. Bunda Qaytsu kumushni tugal sanab olganligini ta’kidlaydi: *Bu on satïr kümüšni bitig qïlmiš kün üzä men, Qaytsu tu(duŋ) tügäl tartïp aldïm*. Unga kumush topshirilganligi esa Chintsu Shilaning tilidan berilgan: *Men, Čïntsu Šïla, yemä bir eksügsüz tügäl berdim*. Ishga yollovchi tomonidan o‘g‘ilchaga berib turiladigan kiyim-kechaklarning soni va turi ko‘rsatilgan to‘rtinchi komponent Chintsu Shila tilidan berilgan: *Bu oγulq(ï)yaqa bir yïlta bir üm, köküzmäk, bir qay, bir uyuq č(a)ruq, ki yïlta bir čäkräk, üč yïlta bir börk bilä berür-me*n. O‘g‘ilchaning bundan buyongi qilmishlariga kimlar javobgar ekani to‘g‘risidagi beshinchi komponent ham ikki kishi tilidan beriladi. Chintsu Shilaning uy ichidagilar bilan bilan bog‘liq holda biror korihol bo‘lsa, Chintsuning o‘zi javob beradi. Bu shart uning o‘z tilidan berilgan: *Oγulq(ï)ya Čïntsu Šïlanïŋ ewindäkilär bilä yorïp, oγrï tew qïlsar, tutγu qapγu, yoq itük qïlsar, men, Čïntsu Šïla bašïŋa bolur.* Bola yolg‘iz yurib, biror koriholga yo‘liqqudek bo‘lsa, unga bolaning otasi javobgar. Kelishuvning bu bandi Qaytsu tudung tilidan berilgan:*Yalïŋuz yorïp, oγrï tew qïlsar, yoq-itük qïlsar, men Qaytsu tu(duŋ) bašïmqa bolur.* Oltinchi komponentda o‘g‘li kasal

bo‘lib qolsa, kimlar uni boqajagi to‘g‘risida so‘z boradi. Bu shartning ijrosi ikki kishiga yuklatilgan. Yetti kungacha uni ishga yollagan kimsa qaraydi. Vasiqaning ushbu bandi Chintsu Shilaning tilidan berilgan: *İgläsär, yeti künki mün-aš men, Čïntsu Šïla berürmen*. Yetti kundan o‘tsa, otasiga yuklatiladi. Bitimning bu bandi otasi Qaytsuning tilidan berilgan: *Yeti kündin kečsär, men, Qaytsu tu(duŋ) yegäläp alïp, kün eksükin köni berür-men*.

E’tibor berib qarasak, yuqoridagi matnlarda bir necha kimsaning (qarz oluvchi, qarz beruvchi, xat bituvchi va guvohlarning) nutqi o‘zaro uyg‘unlashib ketgan. Hujjatlarda yuridik kimsalar nutqining bu shaklda berilishi bejiz emas: ular o‘zaro uyg‘unlashib, matn ta’sirini oshiradi, hujjatlarda so‘z borayotgan yuridik kimsalar nutqining legitimligi, ishonchliligi, hujjatning rasmiyligini ta’minlaydi.

Vasiqalar uchun, uyg‘ur yozuvining uch xil uslubi tanlangan: eng ommalashgani yozuvning yugurik(ya’ni kursivli xat) turi; yozuvning klassik kitobiy uslubi (yarim-kvadrat / polukvadratnoe);klassik kitobiy uslub bilan oddiy yugurik xatning birikuvidan kelib chiqqan (yarimkursivli / polukursivnoe) yozuv turi. (2) Vasiqalarni oldi-berdi qilib turgan kimsalar bitadimi, maxsus baxshilar yoki idora xodimi bitadimi, bundan qat’i nazar, savodxonlikka alohida urg‘u berilgan. Ularni bitishda matnning imlosi, xatosiz, yozma adabiy til o‘lchovlari doirasida bo‘lishiga e’tibor berilgan. Shuning bilan birga, hujjatchilikda rasmiy matnlar uchun ishlab chiqilgan stilistik o‘lchov va qoliplarga amal qilinishi kerak edi.

Xulosa. Ilk o‘rta asrlarda yaratilgan turkiy vasiqalarni uslubiy jihatdan o‘rganish quyidagi xulosalarni aytishga imkon beradi: Ilk o‘rta asrlardan qolgan turkiy vasiqalarning katta bir qismi uyg‘ur xatidadir. Hujjatchilik ishlarining uyg‘ur yozuvda olib borilgani, ayniqsa, vasiqalarning ana shu yozuvda ekanligi, o‘sha zamonlarda uning mavqeyi va qo‘llanish doirasi nihoyatda keng bo‘lganidan dalolat beradi. Uyg‘ur alifbosida harflar soni oz bo‘lishiga qaramay, yozuvning imlo prinsiplari turkiy tilning fonetik-fonologik, morfonologik xususiyatlariga tayangan holda mukammal bir darajada ishlab chiqilgan edi. Shuning uchun ham, uyg‘ur xati yuzyilliklar osha ishlatildi, ajdodlarimizning bebaho merosini, ma’naviy tafakkuri mahsulini kunimizga qadar yetkazib keldi. Ilk o‘rta asrlardan qolgan vasiqalar ham ana shunday obidalardandir.

Vasiqalarning til va uslubiy xususiyatlari ilk o‘rta asrlarda turk jamiyatida hujjatchilik ishlari hamda huquqiy savodxonlik yuqori darajada ekanidan dalolat beradi. Vasiqalarda gap turi hujjatning turi, maqsadi, matn komponentlariga qarab tanlanadi. Jumladan, oldi-berdi vasiqalarida uning tuzilgan sanasi, sababi, oldi-berdining miqdori, bitimning boshlang‘ich shartlari, vasiqa tuzish jarayonini kuzatib turgan guvohlar, hujjat kimlar o‘rtasida tuzilayotganini anglatuvchi ma’lumotlar darak gap shaklida tuziladi. Belgilangan berim kechiksa yoki tuzilayotgan bitim buzilgudek bo‘lsa, uning qo‘shimcha kafolatlanuvini anglatuvchi ma’lumotlar esa buyruq gap shaklida tuziladi. Qullarga erkinlik beruvchi yoki mulkni sotish bilan bog‘liq holda tuzilgan vasiqalarda esa hujjat

tuzilayotgan sana, kimga erkinlik berilayotgani yoki mulk kimga sotilayotgani, hujjat tuzish jarayonini kuzatib turgan guvohlar, hujjatni tuzuvchi kimsa haqidagi ma'lumotlar darak gap shaklida tuziladi. Qul yoki mol-mulkning bundan buyongi egasiga berilayotgan doimiy egalikning kafolatlanuvini anglatuvchi jumlalar esa buyruq gap shaklida tuziladi.

Vasiqalarda jumlalar sodda va qo‘shma gap shaklida keladi. Gaplar, o‘rni bilan, murakkab qo‘shma gap shaklida ham tuziladi. Vasiqalarning ilk komponenti murakkab qo‘shma gap shaklida bo‘lib, tarkibida sabab ergash gapli qo‘shma gap qatnashadi. Bunda ergash gap voqea-hodisaning yuzaga kelishiga turtki bo‘lgan sababni ko‘rsatsa, bosh gap ayni sababdan kelib chiqqan natijani anglatadi. Oldi-berdi vasiqalarida belgilangan berim kechiksa yoki tuzilayotgan bitim buzilgudek bo‘lsa, uning qo‘shimcha kafolatlanishini anglatuvchi, shuningdek, qul yoki mol-mulk savdosi bilan bog‘liq vasiqalarda uning bundan buyongi egasiga berilayotgan doimiy egalikning kafolatlanuvini anglatuvchi jumlalar shart ergash gapli qo‘shma gap shaklida tuziladi. Hujjat tuzish jarayonini kuzatib turgan guvohlar to‘g‘risidagi ma'lumotlar bog‘lovchisiz qo‘shma gap shaklida keladi. Ko‘pincha bunday gaplarda “guvoh” so‘zi bilan birga o‘sha guvohning ismi-sharifi ko‘rsatib qo‘ya qolinadi. Bunda sodda gaplarning bosh bo‘laklari – ega va kesimi o‘zaro teng munosabatli bo‘ladi.

Hozirgi tilshunoslikda rasmiy uslub uchun belgilangan o‘lchovlarni hech bir o‘zgarishsiz qadimgi turkiy tildagi rasmiy bitiglarga, qolaversa, ilk o‘rta asrlar hujjatchiligiga nisbatan qo‘llash o‘zini oqlamaydi. Sababi, o‘sha davr hujjatlarida, hozirgi tilshunoslikda rasmiy uslub uchun qat'iylashtirib qo‘yilgan belgilardan tashqari, og‘zaki uslubga, badiiy matnlarga xos vositalar ham uchrab turadi. Bituvchi-kotiblar fikrni teran anglatish, uning ta'sirini kuchaytirish, vasiqani mazmunli va shirali bayon qilish, matn uslubining silliq va ohangdor chiqishi uchun, o‘rni bilan, badiiy vositalardan ham foydalangan. Hujjatlar uslubiga og‘zaki, so‘zlashuv uslubi bilan bir qatorda, badiiy tafakkurning, badiiy uslubning, qadimgi turkiy adabiyotning ta'siri bo‘lgan. Shunday qilib, va siqalarda og‘zaki va badiiy uslubga xos bo‘lgan stereotip jumlalar tizimi amal qiladi. Ular rasmiy matnlarga badiiy bo‘yoq berishi bilan bir qatorda, yuridik kimsalar nutqining ta'sirli va mazmunli chiqishi, haqqoniyligini ta'mingashga xizmat qiladi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бернштам А.Н. Древнетюркский документ из Согда. - Эпиграфика Востока. М., 1951. № 5. С. 65-75.
2. Содиков К,. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ватикланиши. Тошкент, 2006.
3. Содиков Д. Эски туркий битиглар. Тошкент, 2009
4. Arat R.R. Eski Turk Şiiri. Ankara, 1991
5. Sodiqov Q., Omonov Q., “O‘zbek tilining yozma uslublari tarixidan” Toshkent-2010.

6. Allambergenova, M. O‘RXUN-ENASOY OBIDALARINING O‘ZBEKISTONDA O‘RGANILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2021. *1*(4), 20-24.
7. Ruslanovna, A. M., & Maxsudovich, A. D. QADIMGI TURKIYLAR SHAKLLANISHI VA TURK ATAMASINING KELIB CHIQISHI. In *E Conference Zone*. 2022, June) (pp. 74-77).

TURKCHA TILAK, OLQISH VA DUOLARNING IJTIMOIY-ESTETIK FUNKSIYALARI

ARIPOV MAXAMADJON
Katta o‘qituvchi, PhD, TDSHU

Annotatsiya. *Maqolada turkcha tilak, olqish va duolarni ifodalovchi so‘zlarning ijtimoiy-madaniy funksiyalari turk ijtimoiy va madaniy tarixida tutgan o‘rni nuqtai nazaridan tadqiq etilgan. Tahlillar jarayonida tilak, olqish va duolarning har bir kontekstda ma’lum grammatik shakl va yaxlitlikda qaytariladigan ma’nolariga hamda bu ma’nolarni yuzaga chiqaradigan funksiyalariga, semantik xoslanishiga e’tibor qaratilgan.*

Tilak, olqish va duolarning kundalik hayot va ijtimoiy kontekstdagi faolligi uning asosiy funksiyasi bilan bog‘liq. Shunga ko‘ra, tilak va olqishlarning kundalik hayotda, turli zamon va makonda, farqli holat va hodisalar hamda his-tuyg‘ularni ifoda etish jarayonidagi funksional ko‘rinishlariga alohida e’tibor qaratilgan va badiiy matnlardagi tilak, olqish va duolar matn mohiyati asosida fan sohalari tadqiq tamoyillariga muvofiq tahlil qilingan.

Turkiy xalqlarda ezgu tilak bildirish va olqishlash an’anasining kelib chiqishi dunyoni anglashning mifologik davriga borib taqaladi. Shu jihatdan xalq og‘zaki ijodi namunalariga ham diqqat qaratilgan.

Kalit so‘zlar: *tilak, olqish, duo, matn, estetik vazifa, folklor.*

Özet. *Bu çalışmada Türkçe dilek, alkış ve duaları ifade eden kelimelerin sosyo-kültürel işlevleri sosyal ve kültürel açıdan Türk tarihindeki yeri incelenmiştir. Bu bağlamda belirli bir dilbilgisel formda ve bütünlük içerisinde şekillenen dilek, alkış ve duaların anlamlarına, bu anlamları somutlayan işlevleri ve anlamsal özellikleri ele alınmıştır.*

Dilek, alkış ve duaların günlük yaşamda ve toplumsal hayattaki etkinliği, asıl işleviyle ilgilidir. Bu doğrultuda dilek ve alkışların yaşamda, farklı zaman ve mekânlarda, farklı durum ve olaylarda, duyguların ifade edilmesi sürecindeki işlevsel tezahürlerine özel önem verilmekte ve sanatsal metinlerdeki dilek, alkış ve dualar temel alınarak incelenmektedir. Metnin özüne ilişkin alan araştırması ilkelerine uygun hareket edilmiştir.

Türk kültüründe dilek ve alkışlama geleneğinin kökeni mitolojik dönemlere kadar uzanır. Bu bağlamda folklor örneklerine önem verilmiştir.

Anahtar kelimeler: *dilek, alkış, dua, metin, estetik görev, folklor.*

Abstract. *In this study, the socio-cultural functions of words expressing wishes, applause and prayers in Turkish and their place in Turkish history in terms of social and cultural aspects are analyzed. In this context, the meanings of wishes, applause and prayers, which are shaped in a certain grammatical form and integrity, and the functions and semantic features that embody these meanings are discussed.*

The effectiveness of wishes, applause and prayers in daily life and social life is related to their main function. Accordingly, special attention is paid to the functional manifestations of wishes and applause in the process of expressing emotions in life, at different times and places, in different situations and events, and wishes, applause and prayers in artistic texts are analyzed on the basis. The principles of field research regarding the essence of the text have been followed.

The origin of the tradition of wishes and clapping in Turkish culture dates back to mythological times. In this context, folklore examples are given importance.

Key words: *wish, applause, prayer, text, aesthetic task, folklore.*

Kirish. Qaysi bir xalqning tiliga nazar solmang, olqishlar bilan birga ularga zid ma’noli qarg‘ishlarning ham yonma-yon idrok etilganligini kuzatishingiz mumkin bo‘ladi. Ezgu tilaklar, olqishlar, duolar bilan bir qatorda qarg‘ishlar, la’natlar, badduo kabi yomon niyat ifodalovchi so‘zlar ham har bir xalqning ma’-naviy dunyosini namoyon qiluvchi birliklardir. Keyingi davrda ko‘p murojaat qilinayotgan lingvomadaniyatshunoslikka oid ishlarda bu masala millatning dunyoga qarash tarzi hamda til madaniyatiga daxldor birliklar sifatida e’tirof qilinmoqda. Chunki mazkur birliklar har bir tilda mavjud bo‘lgan (yaxshilik-yomonlik, ezgulik-yovuzlik va sh.k.) antinomik tafakkur mahsuli hisoblanadi.

Maqsad va vazifa: turk tilidagi tilak, olqish va duolarning lingvomadaniy xususiyati, ularning shakllanish qonuniyati, semantikasi, lingvopoetik xususiyat-lari, tuzilishi va modellarini ochib berishdan iborat.

Turk xalqi olam lisoniy manzarasida tilak, olqish va duolar eng muhim aksiologik birlik ekanligi hamda asrlar osha bugunga qadar o‘z ahamiyati va muloqotdagi o‘rnini saqlab kelayotganini isbotlash maqola oldiga qo‘yilgan vazifa hisoblanadi.

Usullar: Maqolada kontekstual tahlil, tasniflash hamda qiyosiy-semantik tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza: Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘atit turk» asarida mazkur tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar *alqish* va *qarg‘aq* tarzida keladi. **Alqish** (DLT., I., 123) – *olqish, maqtash, duo qilmoq, madhiya aytmoq, tabriklamoq* ma’nolarida qo‘llanadi. Bundan tashqari, **alqalmaq** (*olqishlanmoq, maqtalmoq*), **alqamaq** (*olqishlamoq, maqtamoq*), **alqashmaq** (*olqishlamoq, olqishda musobaqalashmoq*) shakllarida ham qo‘llanilgan. Devondagi she’riy parchalarda olqishlarning ikki funksiyasi aniq ko‘zga tashlanadi: 1) **Tangriga maqtovlar** (arabcha hamd). Qadimgi turkiy xalqlar og‘zaki ijodida yaratilgan asarlar, shu jumladan, ayrim toshbitiglar tangriga olqish va maqtovlar bilan boshlangan; 2) **Biror qahramon yoki hukmron nomiga olqishlar** (arabcha madhiya). **Qarg‘aq** (arabcha mazammat) Devonda qarg‘ish, la’nat ma’nosida qo‘llanilgan. *Tengri qarg‘ishi aning uza — xudoning la’nati unga bo‘lsin* (I., 428); *Tengri qarg‘ag‘inga ilinma – xudo qarg‘ishiga yo‘liqma* (II., 333). Demak, qarg‘ish olqishga nisbatan zid ma’no hosil qiluvchi tushunchadir[1]. Biz tadqi-qotimizda turk tilidagi tilak / olqish / duolar semantikasi va lingvopoetikasiga e’tibor qaratdik. Muayyan o‘rinlarda o‘zbek tili faktlari bilan qiyosladik. Turk tilida *dilek* so‘zi «isteme, istek» (*istash, istak*) ma’nolarida qo‘llanadi. O‘zbek tilida bu so‘zning ikki ma’nosi mavjud. 1. Biror istak, niyat bilan, nimanidir tilab

[1] Қаранг.: Abdurahmonov A. Turkiy adabiyotning qadimiy qatlamlari. Oltinchi qism. kh-davron.uz 25.12.2021.

aytilgan gap, duo va sh.k. 2. Biror narsani amalga oshirish, unga erishish uchun bo‘lgan ichki intilish, hissiyot; istak, niyat. SHunga ko‘ra aytish mumkinki, tilak va *dilek* so‘zlari har ikki tilda ham deyarli bir xil mazmunni ifodalaydi. *Alkış* so‘zi turk tilining izohli lug‘atida «bir narsadan zavqlanganda, unga bo‘lgan munosabatni ifodalash uchun qo‘lni bir-biriga urish, olqishlash, qarg‘ishning qarama-qarshisi» ma’nolarida izohlanadi[1]. Turk tilining shevalar lug‘atida «Xayr duo, duo, yaxshi tilak» ma’nolarida izohlanadi[2]. Onado‘li shevasida bugungi kunda ham *alkış, alḫış, alkıç* so‘zlari «xayr duo», «yaxshi tilak», «madh», «duo», «ta’zim qilmoq», «duo qilmoq» kabi ma’nolarda qo‘llanadi. Bu so‘z bilan aloqador *alk(g)ış etmek / alkış eylemek / alkış vermek / alkış kılmak / alk(ğ)ışlamak* fe’llari esa «yaxshi tilakda bo‘lmoq», «duo qilmoq», «ta’zim qilmoq», «tabriklamoq» ma’nolarida keladi[3]. O‘zbek tilida ham olqish so‘zining mazmun mundarijasi turk tilidagiga yaqin bo‘lib, lug‘atlarda ikki ma’nosi beriladi: 1. Yaxshilik tilab aytilgan, aytiladigan so‘zlar, maqtov, duo. 2. Mamnunlik, tahsin bildiruvchi qarsaklar[4]. Tilak va olqishlar turk madaniyatining eng qadimgi davrlarida paydo bo‘lgan va ijtimoiy hayotning turli jabhalarida keng qo‘llanilgan[5]. Turkiy xalqlar madaniyatidagina emas, balki turli madaniyat va xalqlarda ham tilak va istaklar yaxshilik va yomonlik ma’nolari bilan aloqalantirilgan holda idrok qilinadi. Bugungi kunda ushbu atamalar cheklangan doira va sohada ishlatilayotganligi, buning ustiga turli xil tushuncha va atamalar, ayniqsa, tashqi madaniyatlarning ta’sirida tilak va olqish ma’nolarni ifodalash usullarining kengayib borayotganini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, turk lingvomadaniyati tarixida tez-tez uchraydigan «tilash» bilan bog‘liq bo‘lgan *yalvarmak*, *yakarmak* (yolvormoq, iltijo qilmoq), *övmek, methetmek* (maqtamoq, madh etmoq) kabi boshqa so‘zlar, atamalar va tushunchalar ham mavzu bo‘yicha ba’zi savollarining paydo bo‘lishiga olib keldi. Shuning uchun ham tilak, olqish va duolarning mazmun doirasiga aloqador deb hisoblangan atama va tushunchalarni aniqlash, ularning o‘xshash va farqli tomonlarini oydanlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Dilek (tilak) so‘zi turk tilida eng qadimgi davrlardan beri «olqish» va «qarg‘ish» ma’nolarini ifodalash uchun qo‘llanadi. Ezgulik va olqish ma’nosida *İyi dilek* (yaxshilik tilash), yomon niyat bildirish, qarg‘ash va badduo ma’nosida *Kötü dilek* (yomonlik tilash) birikmasi ishlatilgan. Ba’zan maqtov ma’nosida «algıs/alka» qo‘llangan[6]. Turk olimi Usmon Jiloji Turkiyada nashr etilgan «Islom ensiklopediyasi»ga yozgan «Duo» maqolasida shunday yozadi: «Bir mavzuda

[1] Türk Dil Kurumu Güncel Büyük Türkçe Sözlük (http://www.tdk.gov.tr/#)
[2] Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü. TDKTS, 2005b: 76
[3]http://www.tdk.gov.tr/#
[4] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик.
[5] *Қар*. Suzan Gür. Türk Kültüründe Alkışlar (Dualar/İyi Dilekler) ve Kargışlar (Beddualar/Kötü Dilekler) ERDEM, Aralık 2020, Sayı: 79; –S. 243-246.
[6]Gençtürk, İsmail (1962). Sorgun köyü ilenç ve övmeleri. *TFAD*, 7 (160), 2906.

Allohdan so‘raladigan istak va niyatlarni ifoda etadigan «duo» so‘zi «chaqirmoq, murojaat, istamoq, yordam so‘ramoq» ma’nolaridagi «da’vat» va «da’vo» so‘zlari kabi masdardir va «kichikdan ulug‘ga, pastdan yuqoriga yo‘naladigan talab va niyoz» mazmunidagi so‘zdir. Duolarning asosiy maqsadi Allohga arzi hol qilmoqdir»[1].

Har bir xalq o‘zining orzu va armoni, shodlik va qayg‘usi, kelajak haqidagi o‘ylarini doston, qo‘shiq, ertak, afsona, rivoyat va maqol shakllarida ifodalab keladi. Maqol, matal yoki hikmatli so‘zlarni o‘qib, albatta, xalqning donishmandligi, hayot hodisalariga bergan bahosi haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Og‘zaki adabiyot namunalari xalqning odam va olam haqidagi tasavvurlarini teran anglashga yordam beradi. Yozma adabiyot bevosita og‘zaki adabiyot asosida shakllanadi. Shuning uchun og‘zaki ijod barcha zamon va davrlarda ham yozma adabiyotning rivojini belgilaydigan asosiy manbalardan biri sanaladi.

G‘arb folklorshunosligida xalq og‘zaki ijodi estetik muloqot jarayoni hisoblanib, uning turlari estetik muloqot usullari sifatida baholanadi. Shunga ko‘ra, folklor turlari nafaqat «turg‘un shakllar» sifatida, balki ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar bilan birga rivojlanib, turli o‘zgarishlarga uchrab taraqqiy etib boradigan hodisadir. Ijtimoiy munosabatlarda folklor janrlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki barcha madaniy hodisalar, shu jumladan, folklor janr va turlari ham muayyan guruhning biologik, ijtimoiy va madaniy o‘zini o‘zi saqlab qolish – yashovchanlik funksiyasiga asoslanadi. Shunga ko‘ra xalq og‘zaki ijodining ijtimoiy-madaniy qatlamlari dastlabki davrlarda o‘zining muhim funksiyalari bilan e’tiborni jalb qilgan. Olimlar xalq og‘zaki ijodiga tarixiylik va an’anaviylik tamoyiliga asoslangan holda ularning ijtimoiy-madaniy kontekstdagi funksional munosabatlari asosida ham tahlil qilish kerakligini ta’kidlaydilar[2].

Folklorning tarixiy-adabiy jihatlari sotsiologik, psixologik va funksional tavsiflar bilan yakunlanishini ta’kidlagan U.Baskomning fikricha, tadqiqotchilar folklorning ijtimoiy-madaniy konteksti va funksional xossalariga ko‘proq e’tibor qaratishlari lozim. Olim folklorni milliy madaniyat ko‘zgusi deb hisoblaydi va xalq og‘zaki ijodi namunalarida namoyon bo‘ladigan ijtimoiy-madaniy kontekst va funksiyalarni tushunishga, uning xalq hayotidagi o‘rnini anglashga harakat qiladi.

Folklorning ijtimoiy-madaniy tomoniga e’tibor qaratgan D.Abraxamsning fikricha, folklorninig mohiyatini madaniy dinamika bilan bog‘lash, uning barcha tomonlarini tahlil qilish orqali, qolaversa, inson hayotidagi o‘rnini va hozirgi kundagi qo‘llanilishini hisobga olgan holda tushuntirish mumkin[3].

[1] Osman Cilacı, “Dua”, İslam Ansiklopedisi, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 1992. s. 529.
[2] Bascom, William R. (1954). Four function of folklore. *The Journal of American Folklore*, 67 (266), (333-336).
[3]Abrahams, Roger D. (1968). Introductory remarks to a rhetorical theory of folklore. *The Journal of American Folklore*, 81 (320), –S. 143-158.

Ushbu yondashuvlarga asoslanilsa, tilak / olqish / duolarning ijtimoiy-madaniy funksiyalarini turk ijtimoiy va madaniy tarixida tutgan o‘rni nuqtai nazaridan baholash maqsadga muvofiq ko‘rinadi. Tilaklarning mazmuniy strukturasida e’tirof funksiyasi ham mavjud bo‘lib, agar millat madaniyatda ezgu ishlar e’tirofi kamayib borsa, uning o‘zi ham kamayib boradi. Amalga oshirilgan bir ish uchun uning bajaruvchisiga og‘zaki shaklda bo‘lsa ham «tashakkur aytish», qilgan ishini «e’tirof etish» orqali ijobiy holatlarni yanada orttirish mumkinligi ta’kidlanadi. Jamiyatda so‘zga, duoga ishonch bo‘lmasa, yaxshi va yomon istaklar kuch omili sifatida qaralmasa, unday jamiyatning birligiga, butunligiga putur etadi. Shu ma’noda turk madaniyatida tilak / olqish / duolar va so‘z birikmalarining keng tarqalishini, ularning vazifalarini turkiy e’tiqod tizimi va ijtimoiy-madaniy tuzilishi bilan bog‘liq ekanligini anglash mumkin. Ta’kidlash lozimki, turk tilidagi tilak va olqishlarning kuchi so‘zga bo‘lgan ishonchdan yuzaga keladi. Ushbu e’tiqod, bir tomondan, turk mifologiyasidan boshlanadi, turli e’tiqod shakllarida g‘ayritabiiy kuchlarga sodiqlik va estetik nutqqa asoslanganligidan kelib chiqadi. Shuning uchun «kontekstda ma’no» va «funksionallik» kabi ikkita asosiy masalada tilaklar va duolar, u orqali yaratilgan kuchdan nafaqat «so‘z» sifatida, balki turk madaniy tarixida, e’tiqodlarda, kundalik hayotda «so‘z effekti» sifatida foydalaniladi[1].

Amerikalik folklorshunos va antropolog Uilyam R. Baskomning ta’kidlashicha, folklorning to‘rt asosiy funksiyasi bor: 1) ko‘ngil ochish yoki yaxshi dam olish; 2) madaniyat, jamoat institutlari, ijtimoiy-madaniy qadriyatlar va marosimlar, faoliyat, munosabat va xulq-atvor, ushbu ijtimoiy-madaniy kontekstdagi nutqlarni tasdiqlash va qo‘llab-quvvatlash uchun mantiqiy asos; 3) ilm va ta’lim orqali madaniyatni tashqi ta’sirlardan himoyalash; 4) jamiyat tomonidan qabul qilingan urf-odatlarni asrash, davrga moslash va ularning ayrimlarini chetga surish[2]. Olim aytib o‘tgan ikkinchi, uchinchi va to‘rtinchi funksiyalar bizning mavzuimiz bilan bevosita bog‘liq.

Uilyam R. Baskom ijtimoiy-madaniy kodlar, muayyan bir xalqning e’tiqod va axloq qoidalari haqidagi hamda folklorning funksional xossalari xususidagi nazariy fikrlarining shakllanishida antropolog B.Malinovskiyning qarashlari muhim rol o‘ynagan[3]. Olim turli marosimlar, an’ana va urf-odat shakllarini nafaqat rivoyatlarga asoslangan birliklar sifatida, balki ularni amalga oshiradigan xalqning e’tiqodi, yashash tarzi va dunyoqarashining pragmatik bayonoti sifatida baholanishi kerakligini uqtiradi. Chunki olqish va duolar funksional jihatdan kundalik hayotda ma’lum bir marosimga, urf-odat va oilaviy-ijtimoiy faoliyat turlariga

[1] Abrahams, Roger D. O’sha manba. –B.150.
[2] Bascom, William R. (1954). Four function of folklore. The Journal of American Folklore, 67 (266), 344.
[3] Bascom, William R. (1983). Malinowski‟s contributions to the study of folklore. Folklore, 94 (2), 163-172.

(masalan, dasturxon atrofida, safarga otlanayotganda, bayram va muhim sanalarda o‘qiladigan duo, olqishlar) xoslangan bo‘ladi.

Turkiy xalqlarda ezgu tilak bildirish va olqishlash an’anasining kelib chiqishi dunyoni anglashning mifologik davriga borib taqaladi. Tabiat hodisalari qarshisidagi qo‘rquv va taskin topish uchun metafizik kuchdan najot kutish, umid qilish tilak va olqishlarning funksiyalarini faollashtirish bilan birga lisoniy zahirasining tinimsiz ortib, ishontirish kuchining ham muttasil kengayib borishiga sabab bo‘lgan. Va ayni paytda ularning estetik va ekspressiv jihati ham takomillashib borgan. Natijada duolarning ta’sir kuchi, ishontirish funksiyasi ham muntazam oshib borgan.

U.Baskom tomonidan aniqlangan uchinchi funksiya to‘g‘ridan-to‘g‘ri tilak va duolarning funksiyalari bilan bog‘liq ekanligi anglashiladi. Tilaklar va olqishlar, uzoq davrlardan beri kishilik jamiyatida ruhiy-ma’naviy ehtiyoj sifatida ishlatib kelinadi. Shu bois olqish va duolarning o‘rgatuvchi va transponder funksiyalarini ijtimoiy muhit va milliy-madaniy sharoitda o‘rganish jihatidan muhim.

Ijtimoiy uyg‘unlik va ijtimoiy nazorat, zarur bo‘lganda bosimning oldini olishni ta’minlovchi to‘rtinchi funksiya aslida o‘zidan oldingi funksiya bilan chambarchas bog‘liqdir. U.Baskom maqtovlar, madhiyalar va ushbu yo‘nalishdagi turli janrlar ham ayni shu maqsadga xizmat qilishini, folklorning ijtimoiy uyg‘unlik va nazorat funksiyasining mavjudligini ta’kidlaydi. Masalan, odam o‘zi qilmoqchi bo‘lgan noto‘g‘ri xatti-harakatdan o‘sha paytda esiga tushgan, vaziyatga mos xalq maqoli vositasida voz kechishi mumkin. Shu ma’noda xalq maqollarida ilgari surilgan fikr va ular bilan bog‘liq maqtov, ogohlantirish hamda jazoning muqarrarligini eslatuvchi funksiyalarni bajaradigan hukmron axloqiy tamoyillar mavjud. Barcha folklor janrlari kimningdir faoliyatini boshqarish, kimlargadir ta’sir ko‘rsatish yoki yo‘naltirish uchun xizmat qiladi[1].

Bularning barchasini hisobga olsak, U.Baskom ko‘rsatib o‘tgan ikkinchi, uchinchi va to‘rtinchi funksiyalar tilak, olqish va duolarning so‘zlashuv jarayonida o‘zaro bog‘liq bo‘lib, bu ikki turning oshkora va yashirin funksiyalarini aniqlashda e’tibor qaratilishi lozim. Aslida, tilak, olqish va duolar ijobiy yoki salbiy tilak sifatida yuzaki baholanadigan janrlar emas. Qarama-qarshiliklar yaxshi yoki yomon, to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri, foydali yoki zararli xabarlar sifatida xalq falsafasini ifodalaydi va ijtimoiy madaniyatini namoyon qiladi. Turli kontekstlarda ulardan foydalanishning maqsadi belgilanadi. Voqea, hodisa, xatti-harakatlarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligi to‘g‘risida xabar berish, uning davomiyligini ta’minlash yoki takrorlanishining oldini olish, ijtimoiy tartib, axloqiy qoidalar va normalarning haqiqiyligini oshirish, «yaxshi» yoki «yomon», «muvofiq» yoki «nomuvofiq», «amalga oshirish mumkin» yoki «amalga oshirish mumkin emas», «tasdiqlash» yoki «rad etish» kabi hodisalarning o‘ziga xos xususiyati aniqlashtiriladi. SHunga o‘xshash tushunchalar, fikrlar, e’tiqodlar, harakatlar va

[1] Bascom, William R. (1954). Four function of folklore. The Journal of American Folklore, 67 (266), 346-349.

ob’ektlarni aniqlashtirish; ogohlantirish tizimi, eslatma shakli, oldindan qabul qilish va rejalashtirish orqali nutqqa yoki uni qo‘llash jarayoniga moslashtiriladi[1].

Tilak / olqish / duolar konteksti mazmun-mohiyatiga ko‘ra bir-biridan tubdan farq qilmaydi, ammo ayrim farqli jihatlari ham mavjud. Shunga ko‘ra, tilak va duolar voqelikning yaxshiligi va go‘zalligini e’tirof qilish, asrab-avaylash amalini metafizik kuchlarga qoldirish, metafizik mavjudotlarga ishonchning kuchliligini namoyish qilish, odam va olamlarning yaratuvchisidan yordam so‘rash, yaratuvchi irodaning o‘zini himoyaga chorlash va shu kabi funksiyalari farqlanadi.

Unda tilak yo‘naltirilgan insonning farovonligi, har qanday tashqi ta’sir kuchlaridan himoyada bo‘lishi, mavjudligi va o‘zidagi ijobiy holatlarning davomiyligini so‘rash mazmuni yotadi. Ta’kidlash joizki, tilak va duolarning funksionalligi muayyan marosimlar, kundalik hayot, adabiy tur, janrlar va farqli sohalarda ijro etilishi bilan belgilanadi. Ular kontekstning mazmuniga ko‘ra turli funksiya va ma’noga ega bo‘ladi, shu bois uning mazmuni, funksiyasi, kuchi va ta’siri kontekst bilan bog‘liq holda farqlanadi.

Tahlillardan ma’lum bo‘ldiki, har bir kontekstda ma’lum grammatik shakl va yaxlitlikda qaytariladigan ma’nolarga hamda bu ma’nolarni yuzaga chiqaradigan funksiyalarga hamda ularning semantik xoslanishiga e’tibor qaratish lozim.

Tilak / olqish / duolar mazmun mohiyatiga ko‘ra sodir bo‘ladigan yoki sodir bo‘lishi kutiladigan voqelik bilan bog‘liq informativlikni ifodalovchi funksional vositalardir. Maqsad – ijrochining nutq qaratilgan shaxsga ta’sir qilishi, mavjud vaziyatni saqlab turilishini yoki kutilayotgan o‘zgarishlarni ta’minlashdir. Bunda tilak bildiruvchining maqsadi tegishli kontekstdagi vaziyat orqali anglashiladi. Tilak va duoning aytilishi jarayonida intonatsiyaning alohida o‘rni bor. Tilak mazmuni tegishli kontekstda ohang, leksik-semantik birliklar, vaziyat, zamon va makon mosligi kabi barcha tarkibiy qismlar o‘rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtiradi.

Ma’lumki, tilak va olqishlar muayyan ehtiyoj hosilasi o‘laroq individual va ijtimoiy munosabatlarga bog‘liq holda paydo bo‘ladi. Shu sababli ularning faol funksional asosga ega janrligini hamda vaziyat o‘rniga ko‘ra qulay va moslashuvchan (so‘zlashuv, suhbat va b.) ritual belgilariga ko‘ra (e’tiqod bilan bog‘liq marosimlarda) xoslangan holda yuzaga chiqishini alohida ta’kidlash kerak. Ayni xususiyatlar kontekstda yanada aniq namoyon bo‘ladi.

Tilak / olqish / duolarning kundalik hayot va ijtimoiy kontekstdagi faolligi uning asosiy funksiyasi bilan bog‘liqdir. Shunga ko‘ra, tilak va olqishlarning kundalik hayotda, turli zamon va makonda, farqli holat va hodisalar hamda his-tuyg‘ularni ifoda etish jarayonidagi funksional ko‘rinishlari alohida baholanishi

[1] Ahmet K.«Türk kültüründe alkışlar (dualar/iyi dilekler) ve kargışlar (beddualar/kötü dilekler): metin va bağlam merkezli bir inceleme». Doktora tezi. İzmir, 2018.

kerak. Badiiy matnlardagi tilak / olqish / duolar esa matn mohiyati asosida fan sohalari tadqiq tamoyillariga muvofiq tahlilga tortilishi zarur.

Bulardan tashqari, mazkur lingvomadaniy kodni tushunishda ushbu harakatni amalga oshirishga olib kelgan **sabab**lar, nimaga erishish **maqsad** qilinganligi, nimani o‘zgartirishga **niyat** qilinganligi g‘oyat muhim hisoblanadi. Funksionallik ayni paytda mushtaraklik (universallik) xususiyatiga ega bo‘lib, turk lingvomadaniyatidagi tilak va olqishlar semantik va aksiologik jihatdan boshqa madaniyatlarda ham ayni xususiyatlarda kuzatiladi. Har bir jamiyat o‘z madaniyatidan kelib chiqib ularni sayqallaydi va moslashtiradi.

Xalq og‘zaki ijodi namunalarining mazmuni va funksiyasi kontekst mohiyatiga ko‘ra farqlangani singari madaniyatlararo o‘ziga xoslik kasb etishi ham tabiiy hol hisoblanadi. SHunga ko‘ra folklor janrlari, asosan, ko‘p funksiyali bo‘ladi. Bu funksiyalar kontekstga qarab farqlanadi. Folklor funksiyalari ijtimoiy tartibni himoya qiladigan yoki qo‘llab-quvvatlaydigan, odamlarning ishonchini oshiradigan ijtimoiy-madaniy qadriyatlarda mustahkamlanadi, kontekstga va ehtiyojlarga bog‘liq holda namoyon bo‘ladi[1]. Tilak va olqishlarning funksiyalarini ijtimoiy-madaniy voqelik natijalari, voqelik ehtiyojlari va turk xalqi individual va ijtimoiy psixologiyasi asosida baholash kerak. E’tiqod xatti-harakatlar, shaxsiyat, hodisa, fakt, ob’ekt, fikr va qadriyatlar, intellektual yoki og‘zaki qonunlar, yashirin yoki aniq qadriyatlar va ijtimoiy-madaniy kontekstda tartibni ta’minlaydigan yoki buzadigan barcha turdagi elementlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Tegishli kontekstdagi «mazmun va funksiya» tilaklar va olqishlarni tahlil qilishda hisobga olinishi kerak bo‘lgan asosiy tushunchalardir.

Xulosa. Aslida, har qanday xatti-harakat, ma’ruza va munozaralar har xil kontekstlarda muayyan ijtimoiy, madaniy, aqliy va jismoniy omillar natijasida shaxs va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar doirasida sodir bo‘ladi. Shu munosabat bilan tilak va olqishlar tabiiy natija, inson va jamiyatning biologik, fiziologik, ijtimoiy va madaniy ehtiyojlarining aksi sifatida ko‘rib chiqilishi kerak. Ushbu ehtiyojlar bilan birga «himoyalanish/saqlanish», «oldini olish/asrash», «omon qolish», «o‘z-o‘zini namoyon etish» va boshqa funksiyalar tilak va duolarning asosini tashkil etadi. Mazkur polifunksionallikning yuzaga kelishida so‘zning ta’sir kuchidan faol foydalanish qonuniyati yotadi.

Tilak / olqish / duolar madaniy-estetik aloqa shakli bo‘lib, ularning funksiyalari o‘zlari oid bo‘lgan kontekstda aniqlanadi.

Ijtimoiy marosimlar kontekstida «bag‘ishlanish» va «xalos bo‘lish» psixologik funksiyasi ochiqcha namoyon bo‘ladi. Mazkur lingvomadaniy kod ijtimoiy munosabatlarda yaxshilikni qo‘llab-quvvatlash va yoyish, yovuzlikning oldini olish va to‘xtatish uchun ishlatiladigan lisoniy birliklar majumidir. Shu ma’noda so‘z shaklidagi kuchli qurol-vosita hisoblanadi.

[1] Bascom, William R. (1954). Four function of folklore. The Journal of American Folklore. – P.349.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonov A. Turkiy adabiyotning qadimiy qatlamlari. Oltinchi qism. kh-davron.uz 25.12.2021.
2. Abrahams Roger D. Introductory remarks to a rhetorical theory of folklore. *The Journal of American Folklore*, 81 (320), 1968.
3. Ahmet K. «Türk kültüründe alkışlar (dualar/iyi dilekler) ve kargışlar (beddualar/kötü dilekler): metin va bağlam merkezli bir inceleme». Doktora tezi. İzmir, 2018.
4. Bascom William R. (1954). Four function of folklore. The Journal of American Folklore, 67 (266), 344.
5. Bascom William R. (1983). Malinowski‟s contributions to the study of folklore. Folklore, 94 (2), 163-172.
6. Gençtürk İ. Sorgun köyü ilenç ve övmeleri. *TFAD*, 7 (160), 2906. 1962.
7. Osman C. “Dua”. İslam Ansiklopedisi, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 1992.
8. Suzan G. Türk Kültüründe Alkışlar (Dualar/İyi Dilekler) ve Kargışlar (Beddualar/Kötü Dilekler) ERDEM, Aralık 2020, Sayı: 79.
9. Türk Dil Kurumu Güncel Büyük Türkçe Sözlük (http://www.tdk.gov.tr/#)
10. Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü. TDKTS, 2005.
11. http://www.tdk.gov.tr/#

TURK VA O‘ZBEK TILLARIDA GUL NOMLARI VOSITASIDA INSON OBRAZINING IFODALANISHI

Salimova Zebo

Katta o‘qituvchi, filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), TDSHU

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqola turk va o‘zbek tillarida gul nomlari orqali inson obrazini ifodalashdagi ahamiyati haqida. Fitonimik lug'at orqali shaxsni obrazli nominatsiya qilish muammosi tilshunoslikda o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Uning lingvistik qiymatining sababi insonni o'zini o'rab turgan tirik tabiat sharoitida o'zini anglashning uzluksiz jarayonida yotadi. Ushbu jarayon fitosferani antropotsentrik talqin qilishning yangi shakllari bilan doimiy ravishda ta'minlanib, keng tarqalmoqda. Bir tomondan, u so'z boyligining barcha yangi qatlamlarini qamrab oladi, boshqa tomondan, turli darajadagi til darajalariga kirib boradi.Bu darajalarning eng qudratlisi - matn darajasi ham chetda qolmaydi.*

Turk tilida inson qiyofasini aks ettirish, ularning xarakterlarini ochib berishda gul nomlari, tilning so‘z boyligiga e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: *til, inson qiyofasi, obraz, portret, ijobiy, salbiy, tashqi ko‘rinish, o‘xshatish, obraz, muqobil, ekvivalent, ma’no ko‘chishi.*

Özet. *Bu bilimsel makale, insan imgesinin Türkçe ve Özbek dillerindeki çiçek adları üzerinden ifade edilmesinin önemi hakkındadır. Bir kişinin fitonimi sözlüğü aracılığıyla mecazi olarak aday gösterilmesi sorunu dilbilimdeki önemini kaybetmemiştir. Dilsel değerinin nedeni, bir kişinin kendisini çevreleyen canlı doğadaki sürekli öz farkındalık sürecinde yatmaktadır. Bu süreç, fitosferin insan merkezli yorumunun yeni biçimleriyle sürekli desteklenmekte ve yaygınlaşmaktadır. Bir yandan kelime dağarcığının tüm katmanlarını kapsarken, diğer yandan dilin farklı düzeylerine nüfuz eder. Bu düzeylerin en güçlüsü metin düzeyidir.*

Türk dilinde bir kişinin imajını yansıtırken ve karakterini ortaya koyarken çiçek isimlerine ve dilin söz varlığına dikkat edilir.

Anahtar kelimeler: *Dil, insan imgesi, görüntü, portre, olumlu, olumsuz, görünüş, benzetme, görüntü, alternatif, eşdeğer, anlam aktarımı.*

Abstract. *This scientific article is about the importance of expressing the human image through the names of flowers in Turkish and Uzbek languages. The problem of figurative nomination of a person through a phytonymic dictionary has not lost its importance in linguistics. The reason for its linguistic value lies in the continuous process of self-awareness of a person in the living nature that surrounds him. This process is constantly supported by new forms of anthropocentric interpretation of the phytosphere and is becoming widespread. On the one hand, it covers all new layers of vocabulary, on the other hand, it penetrates to different levels of language. The most powerful of these levels is the text level.*

In the Turkish language, attention is paid to the names of flowers and the vocabulary of the language to reflect the image of a person, to reveal their character.

Key words: *Language, human image, image, portrait, positive, negative, appearance, simile, image, alternative, equivalent, transfer of meaning.*

Kirish. Nutqda inson obrazining yaratilishida fitonimlar muhim rol o‘ynaydi. Zero, inson hayoti flora bilan uzviy bog‘liqdir. Tilshunos olimlarning o‘simlik dunyosiga alohida e’tibor qaratishining birinchi sababi shu bo‘lsa, ikkinchidan, o‘simliklar bilan aloqador til birliklari xalqning olam lisoniy manzarasida asosiy o‘rinlardan birini egallaydi. Fitonimlar xalq tafakkurida mifologik, diniy va adabiy an’analar bilan chambarchas bog‘langan bo‘ladi. Fitomorfizmlar fikrlashning dastlabki shakli bilan ham aloqador bo‘lib, unga xos tushunchalar tilga ham ko‘chgan. Fitonimlar qator tadqiqotchilarning e’tiborini jalb qilishda, ularni turli diskursda (adabiy, she’riy, ilmiy) ko‘rib chiqish davom etmoqda.

Madsad va vazifa: Mazkur maqolada gul nomlari bilan bog‘liq ismlarning turk va o‘zbek tillari olam lisoniy manzarasini ifodalovchi vosita ekanligini dalillash maqsadida o‘zbek va turk tilidagi fitomorf komparativ birliklarning badiiy asarlarda qo‘llanilishini tahlil qilish vazifasi qo‘yilgan.

Usullar: Maqola mavzusini yoritishda tavsiflash, tasniflash, qiyoslash, lingvomadaniy tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza: Yer kurrasining deyarli hamma qismida uchraydigan o‘simliklarning tabiat va inson hayotidagi roli beqiyosdir. Ular o‘z faoliyati davomida anorganik moddalarni organik moddalarga aylantiradi. Ma’lumki, organik moddalar (o‘simliklarning o‘zi) kishilar va hayvonlar uchun zarur oziq hisoblanadi. Yashil o‘simliklar hosil qilgan oziq moddalarda quyosh enengiyasi to‘planadi. O‘simliklar dunyosi uning inson hayotidagi ahamiyatini hisobga olgan holda, madaniy hayot uchun alohida ahamiyatga ega. Bu esa tilshunoslikda o‘simliklarni leksik-semantik va lingvistik-madaniy jihatdan o‘rganishni taqozo etadi. Inson yaratilgandan beri o‘simliklar bilan aloqada bo‘lgan. Ular gohida o‘simliklardan oziq-ovqat sifatida, gohida esa o‘z dardini davolash uchun dori sifatida foydalanishgan. Ikkala asosiy ehtiyojni ham qondiradigan o‘simliklar vaqt o‘tishi bilan qondirish ehtiyojlariga qarab yoki shakli o‘xshashligi natijasida turli nomlar ola boshladi. Bu o‘sish insonning vaqt o‘tishi bilan boyib borayotgan so‘z boyligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.[1] Inson hayoti flora dunyosiga katta e’tibor qaratadi. Fitonimlar qator tadqiqotchilarning e’tiborini jalb qilishda, ularni turli diskursda (adabiy, she’riy, ilmiy) ko‘rib chiqish davom etmoqda. O‘simliklar ko‘p jihatdan tekshiriladi va bu tekshiruvlarga muvofiq ravishda nomlar berila boshlandi. Hozirda barcha o‘simliklarni o‘z nomlari mavjud. O‘simliklarga nom berila boshlagandan keyin ularning nomlaridan insonlar o‘zlari uchun ism tariqasida ham foydalana boshlashdi. Shuningdek, nutqda inson obrazining yaratilishida fitonimlarning roli ko‘paydi. Xususan, gul nomlari qizlar uchun jozibador ismlarga aylana boshladi. Gullar go‘zallik va nafosat timsoli hisoblanadi. Odatda, gul fitonimi yordamida chiroyli, xushxulq va nafosatli

[1] Yasemin Y. Türkçe bitki adlarinin anlam bilimi açisindan incelenmesi. doktora tezi. t.c. sakarya üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü:2020.-S.98

ayollar obrazi aks ettiriladi.[1] Stiv Wonder: ‘‘Sevgi guldek go‘zal bo‘lsa, onam sevgining go‘zal gulidir’’ – deb bejizga aytmagan. Bundan ko‘rinib turibdiki, gullardan nafaqat ayollarning ismi sifatida, balki ularning go‘zalligini ta’riflash uchun ham qo‘llanilgan.

O‘zbek ismlari turli-tumanlik bilan ajablanarli, juda ajoyib qurilish va ko‘p qirrali qiymatga ega. Bu ismlar ekzotik va g‘ayrioddiy ko‘rinishi mumkin. O‘zbek ayollari ismida gullarga oid ismlarni uchratish mumkin. Chunki fitonimlarga oid ismlar odatda ayollarning nafis, dilbar va maftunkor go‘zalligini yoritib berish uchun xizmat qiladi. Misol tariqasida Lola ismini olish mumkin. Lola ismi loladek yashnagan, nafosatli, chiroyli, ko‘rkam, go‘zal qiz yoki lolalar ochilgan paytda tug‘ilgan qiz degan ma’nolarni anglatadi. Turklar har doim tabiat bilan chambarchas bog‘liq hayot kechirgan. Ular bu hayot davomida suvdan, daraxtlardan, o‘simliklardan, hayvonlardan va barcha tirik mavjudotlardan bahramand bo‘lishdi. Shu sababli ham turklarning tabiat bilan bo‘lgan aloqasi katta va buni barcha sohada uchratish mumkin. Shunindek, tabiat nomlaridan olingan ismlar bunga yaqqol misol, bo‘la oladi. Bundan tashqari, yangi tug‘ilgan qizga gul nomini berish juda qadimiy an’anadir. Bola gul nomi bilan atalsa, go‘dak ulg‘aygach xuddi gullardek go‘zal bo‘ladi, deb ishoniladi. Bu e’tiqodga qo‘shimcha ravishda, gul nomlari juda ijobiy va go‘zal ma’nolarga ega hisoblanadi.

Gullarning ramziy ma'nolari tarixga chuqur kirib boradi va turli madaniyatlarda turli xil ma'nolarga ega. Turk va o‘zbeklar dunyosida gullar bilan bog‘liq bo‘lgan birliklardan qizlarni ismiga qo‘yishda keng foydalaniladi. Gul fitonimlariga oid ismlar qo‘yish, asosan, Turkiyada juda ham keng tarqalgan. Xususan, Yaprak, Fidan, Selvi, Kiraz, Ayçicek, Buket, Burçak, Çicek, Demet, Fulya, Gelincik, Gül, Gonca, Gülçicek, Kardelen, Nevgül, Nevra, Papatya, Süsen, Yasemin, Yonca, Yosun, Akasya, Reyhan va yana shu kabi ko‘plab ismlarni misol tariqasida olish mumkin. Bu ismlarning barchasi o‘simliklarga oid bo‘lib , har birining o‘zgacha ma’nolari mavjud. Xususan, lug‘atlarda Çiçek ismini o‘simlikning turli xil ranglari bilan bezatilgan xushbo‘y qismi deb atashadi. Ammo gul hayotni va hayot manbayini anglatadi. Bu go‘zallik va xushbo‘ylikni va chaqaloqqa bu nomni berish tabiatning eng go‘zalligini anglatadi. Ayçicek ismi esa oy kabi yorug‘, guldek go‘zal degani. Kungaboqar quyosh chiqqanida o‘ngga buriladi, botganda esa unga ergashadi, shuning uchun u o‘zining go‘zalligini quyoshdan oladi. Kungaboqar quyoshdek go‘zal yuzli degan ma’noni bildiradi. Bilamizki, gullarning turf xil ranglari mavjud bo‘lib, gullarga oid ismlarda ham ranglar boshqa-boshqa ma’nolarni anglatib ism ma’nosini o‘zgartirib yuboradi. Masalan, turklardagi Akasya ismi bu gulning qizil, pushti, oq va sariq ranglari bor. Agar Akasya ismi oq akasiyaga nisbatan qo‘yilsa, do‘stlik ramzini anglatadi

[1] Salimova Z. ‘‘Turk va o‘zbek tillarida inson obrazining zoomorf hamda fitomorf komparativ birliklarda ifodalanishi”.Aftorefererat diss.Toshkent: 2023.-B.97

va bu do‘stlarni qadrlaydigan va do‘stlarini juda yaxshi ko‘radiganlar degan ma’noni beradi. Sariq akatsiya esa platonik sevgini anglatadi. U izhor qilinmaydigan va izhor qilishdan uyaladigan sevgi gulidir. Pushti va qizil akatsiya bu go‘zallik, nafislik va nafosatni anglatadi. Jumladan, Lola ismi sevgini ifodalovchi nafis gul. U o‘z mavsumidan tashqari gullamaydi. Shuning uchun bu gul vaqtni qadrlaydigan gul hisoblanadi. Lola ismi ham ranglarga ko‘ra farqlanadi. Qizil lola sevgini tan olishni anglatsa, sariq lola umidsiz sevgini anglatadi. Shunindek, bu ismlar qizlarning ismiga yanada chiroy qo‘shadi. Çiğdem, lale, manolya, menekşe, nergis, nilüfer, orkide, yazgülü kabi gul nomlaridan olingan ismlarni ham uchratish mumkin. Ko‘p so‘zlardan, ayniqsa, o‘simliklar va mevalarning nomlaridan iborat shaxs ismlarining oldiga yoki oxiriga “atirgul” va “lola” so‘zlarini qo‘shish orqali hosil qilingan ismlarning sezilarli soni bor: Agagül, Akcagül, Akgül, Almagül, Aygül, Ayıtgül, Ayläle, Bagtıgül, Bahargül, Bäbekgül, Bägül, Bibigül, Bikegül, Cumagül, Çemen, Çeper, Dessegül, Enegül, Ecegül, Ecekegül, Erikgül, Gızılgül, Gunça, Gül, Gülay, Gülbagt, Gülbahar, Gülbatır, Gülbibi, Gülbike, Gülcemal, Gülçeçek, Güldesse, Gülälek, Güli, Gülnar, Gülnur, Gülsoltan, Gülşen, Gültäç, Gülüstan, Gülzar, Leyli, Läle, Mamagül, Melevşe, Nargül, Nergis, Novgül, Novruzgül, Ogulgül, Pamıkgül, Ragna, Sarıgül, Sazakgül, Siňren, Soltangül, Sümbül, Täzegül, Togtagül, Servigül, Üzümgül, Yaylagül, Yazgül, Yıpargül va shu kabilar shular jumlasidan hisoblanadi. Qo‘shimcha sifatida shuni ham aytib o‘tish joizki, ba’zi so‘zlarga gül so‘zini qo‘shish orqali ham ko‘plab ismlar yaratilgan. Gül, gülay, gülderen, gülendam, gülören, güleser, gülser, gülseren, gülşah, gülşen, gülten kabi so‘zlar bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Bundan tashqari, Berdi Sariyev gül so‘zi bilan yasaladigan ismlarni 7 ta kategoriyaga bo‘lib izohlagan:

1.“Gül+İsim = İsim+Gül” formulasıda yasalgan ismlar:

Gülay / Aygül, Gülbahar / Bahargül, Gülbibi / Bibigül, Gülbike / Bikegül,

Güldesse / Dessegül, Gülnar / Nargül, Gülsoltan / Soltangül

2. “Gül + İsim = İsim + (ı, i) + Gül” formulasi bilan hosil qilingan ismlar: Gülbaxt / Bagtıgül, Gültäç / Täcigül

3- “Renk + gül” formula bilan yasalgan ismlar: Akgül, Akcagül, Gızılgül, Sarıgül

4- “Konum, yer bildiren sözcükler + gül” formulasi bilan yasalgan ismlar: Sähragül, Yaylagül

5- “Akrabalık terimleri + gül” formulasi bilan yasalgan ismlar: Bäbekgül (Bebek) , Ogulgül (Oğul) , Agagül (Ağabey/abi, amca), Ecekegül (Abla) , Bibigül (Hala/bibi), Enegül (Anne/Nine), Ecegül (Anne), Mamagül (Büyükanne)

6- “Gün + gül” formulasi bilan yasalgan ismlar: Annagül, Adnagül, Cumagül

7- “Bayram günü + gül” formulasi bilan yasalgan ismlar: Ayıt + gül, Hayıt + gül.[1]

Shuningdek, tog‘ va cho‘l o‘simliklari nomidan olingan ismlar ham turklarda keng tarqalgan. Jumladan, Akpamık, Arca, Arcaveli, Arça, Arpapolat, Borcak, Borcakberdi, Bozagan, Çalı, Çemen, Çalı, Çerkez, Çınar, Çınarberdi, Çınarbibi, Çınargulı, Çınargül, Çıratan, Çomuç, Dagdan, Endap, Ezgen, Gandım, Gunça, Gücüm, Gürmek, Kerkav, Ketgen, Maysa, Maysabibi, Maysabike, Maysacemal, Maysagözel, Maysagül, Maysahan, Maysatäç, Mekge, Nergız, Nergiz, Nergizcemal, Nobar, Nobaralı, Ocar, Ocarberdi, Ocardurdı, Ocargulı, Pamık, Pamıkcemal, Pamıkgözel, Peşmek, Pudak, Pürli, Rana, Ragna, Reyhan, Reyhangul, Sazak, Sazakberdi, Sazakgul, Siňren, Sözen, Sümbül, Şemşat, Toplak, Toraňňi, Turşek, Yaprak, Yılgın, Yovşan va Yovşangeldi, kabi ismlar ham fitonim nomlaridan olingan. Nevra: Nevra nomi oq gul degan ma'noni anglatadi. Itir, Belemir, Gulnar, Gulnar, Figen, Muge, Lily kabi gul nomlari inson xususiyatlarini aks ettirgani bois ismlarga aylangan.

O‘zbek tilida ham fitonimlarga oid ismlarni ko‘p uchratish mumkin. Masalan, Rayhon, Nargis, Lola, Gunafsha, Jasmin, Binafsha va shu kabilar. Shuningdek, turk tili kabi o‘zbek tilida ham yuqorida keltirilgan Berdi Sariyevning yaratgan kategoriyasi kabi so‘zlardan oldin yoki keyin gul so‘zini qo‘shish orqali ham ismlar hosil qilingan. Xususan, Gulchehra, Gulmira, Gulsara, Gurnora, Gulnoza, Gulsanam, Gulhayo, Chinnigul, Mohigul, Gulzoda, Gulshan, Orzigul, Niyatgul, Sarvigul, Ismigul, Gulasal, Guldona, Oygul, Guljahon, Gulzira, Gullola, Guloyim, Guloy, Gulira’no, Guljamol, Gulbegim, Gulinoz, Gulsum, Guli, Gulchiroy, Gulsevar, Gullar, Gulnoz, Gulrux, Gulnur, Gulandom, Gulyora, Gulzira, Gulyuz, Gulpari, Guljannat, Gulanor,Gulhida, Gulnigor, Gulchinor, Gulbonu, Gulniso, Gulshoda, Guliza, Guldasta, Gulafro‘z, Gulsina, Gulbibi, Gulzor, Gulinor, Gulzebo, Gulobar, Gulishaydo, Guldono, Gulbahra, Gulg'uncha, Gulzuhra, Gulbarg, Gulnamo, Gulsumsn Gulchechak, Gulnor, Gulirayhon, Gulsaboh, Gulnura kabilar shular jumlasidan hisoblanadi. Gul madaniy, tabiatning eng zarur va chiroyli qismidir. Uning rang-barangi va muhtaramligi insonlar uchun doimiy ilhomdir. Tabiatga qaraganda, har bir gul o‘zining mos keluvchi joyda o‘sishi, rang-barangini ko‘rsatishi va uning aromati bilan insonlarni o‘ziga jamlashi bilan afzaldir. Gul madaniy timsol sifatida ifodalanganidek, bu dunyo madaniyatining bir darajasidir. Gullar odamlar uchun ilhom manbai bo‘lib, ularning ko‘rinishi va aromati insonlarga joylik yetkazadi. Ular mantiqiy va jismoniy baxtsizlikni orttiradi va insonlarga murojaat qilish imkoniyatini beradi. Gul madaniyatning asosiy qismlaridan biri hisoblanadi, chunki gullarning tasvirlari, rasmlari va ular haqida she'r-zamonaviy adabiyotda ko‘p ketma-ketlik ustidan yozilgan.

[1] SARIYEV B. (2017). ‘‘Türkmen Ad Biliminin Botanik Gücü’’, Berdi Sariyev - Türkmen Türkçesi ve Kültürü Üzerinde Makaleler (Haz.Emrah Yılmaz, Tuğba Yılmaz,) Ankara: Akçağ Yay., 105-113.

Gullarning turli xil rang-baranglari insonlarda xursandlik hissiyatini o‘stiradi. Bu esa hayotda yashashni zavqlantiradi va tabiat bilan birga bo‘lish imkonini beradi. Gullar musiqasi ham insonlar uchun ilhom manbalaridan biridir. Ular tomosha-binlar uchun musiqaga o‘xshash tarzda hayotga rasm etkazuvchi, qalblarni mamnun etuvchi sifatlariga ega. Bu sababli, gul madaniyatining timsoli sifatida ifodalanganligi haqiqatan ham amalga oshiriladigan ahamiyatli mudda bo‘lib turibdi. Insonlar dunyoqarashiga gullarning joylashgan joylarni temashalarida mo‘minlik buladilar va bu ularga kuchquvvat beradigan ahamiyatli manba hisoblanadi.

Turk va o‘zbek tilidagi bu ismlarning ba’zi o‘xshashlik tomonlari ham mavjud. Masalan, Rayhon=Reyhan, Lale=Lola, Nargis=Nergis, Gulshan=Gulşen, Gulzar=Gülzar va yana shu kabi ismlar faqat talaffuzida farq qiladi, ma’nosi esa turk va o‘zbek tilida ham deyarli bir xil bo‘ladi.

Qo‘shimcha sifatida shuni ham aytish joizki, o‘zbek xalq dostonlari hamda asarlarida fitonimga oid ismlarni tez-tez uchratish mumkin. “Ravshan” dostonidagi ushbu parchani misol keltirish mumkin: “Avazxonga Gulqiz degan bir barno suluvni olib berib, uyini tushirib berib, davrini surib yuraverdi. Hasanxonga xon Dallidan bir o‘g‘il paydo bo‘ldi. Go‘ro‘g‘libek to‘ylar qilib, otini Ravshanbek qo‘ydi. Avazxon bir-ikki yildan so‘ng qizli boidi. Go‘ro‘glibek quvonib, suyunib, munga ham to‘ylar qilib, otini Gulanor qo‘ydi. Enagalar parvarish qilib boqib, bachalarni tarbiya qilib katta qildi”.[1]

Chingiz aytmatovning ‘‘Alvido, ey Gulsari” asarida : ‘‘Eski aravani keksa bir kishi haydab borardi. Saman yo‘rg‘a – Gulsari ham juda qari edi”[2] hamda O‘lmas Umarbekovning odam bo‘lish qiyin asarida fitonimga oid ismlar o‘z aksini topgan: ‘‘U bu qizni anchadan beri tanir edi. Qishloqda ular yurmagan so‘qmoq, ular qilmagan sho‘xlik qolmagan. Gulchehraning otasi Obid akaning o‘rtog‘i bo‘lib, yoshlikdan birga o‘sishgan, hattoki ikki yilcha urush davrida bir qismda xizmat qilishgan edi”.[3] Bu dostonlarda Gulqiz, Gulanor, Gulsari, Gulchehra va Oygul kabi fitonimlarga oid ismlar qo‘llanilgan. Yuqoridagi ‘‘Ravshan” va ‘‘Odam bo‘lish qiyin” asarlarida Gulqiz, Gulchehra va Gulanor ismlarini doston ichida uchratish mumkin. Gulsari va Oygul nafaqat asar ichida qahramon sifatida keltirilgan, balki asar nomi sifatida ham qo‘llanilgan. Shu bilan birgalikda bu asarlarni yanada jozibador qilishga va asar qahramonlarini turli xarakterlar hamda obrazlarda yoritib berishga yordam bergan.

[1] “Kuntug‘mish” va “Ravshan” dostonlar. Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh nashriyoti. Toshkent:2011. B-165.
[2] Chingiz Aytmatov ‘‘Alvido, ey Gulsari” qissa. G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. Toshkent:1969. B-2.
[3] O‘lmas Umarbekov ‘‘Odam bo‘lish qiyin” roman. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati.Toshkent:2007. B-12.

Fitonim nomlaridan nafaqat ayollarni ismi sifatida, balki ularni adabiyotda, xususan, g‘azallarda keng ko‘lamda qo‘llanib kelinmoqda. Misol tariqasida o‘zbek tilidagi sarvi gulro‘, gulruxsor, lola, gul, gulshan kabi fitonim so‘zlarni keltirish mumkin:

Kecha kelgumdir debon ul sarvi gulro‘ kelmadi,
Ko‘zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi. (Alisher Navoiy)

Yuzung, ey sarv, jonim gulshanining toza gulzori, Qading, ey gul, hayotim bog‘ining sarvi ravonidur. (Bobur)

Xating aro uzoring sabza ichinda lola, Ul chashmi purxumoring loladag‘i g‘azola. (Bobur)

Farzandlar uchun mukammal ismni tanlash haqida gap ketganda, ko‘plab ota-onalar fitonim nomlarining go‘zalligi va ramziyligiga jalb qilinadi. Tabiatan ilhomlangan bu ismlar nafaqat tinchlik va tabiat dunyosiga aloqadorlik tuyg‘usini uyg‘otadi, balki kichkintoylarning shaxsiyatiga o‘ziga xos tuyg‘u qo‘shadi. Fitonim nomlari chuqurroq ma’noga ega va bola hayotiga chuqur ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu tomonlama ham fitonim nomlari ism uchun ajoyib tanlov bo‘la oladi. Botanik nomlardan ism qidirayotganda bir qancha omillarga to‘xtalib o‘tish joiz hisoblanadi:

1. Ma’nosi va ramziy ma’nosi: Har bir botanika nomi o‘ziga xos ma’no va ramziy ma’noga ega. Masalan, Gelimcik bu yozda qishloqda o‘sadigan yorqin qizil gul. U unitilmas sevgilarni anglatadi.

2. Talaffuz va imlo: Noyob va g‘ayrioddiy ism tanlash ajoyib bo‘lsa-da, uning talaffuzi oson va tushunarli imloga ega ekanligiga ishonch hosil qilish ham muhim omillardandir. Farzand butun hayoti davomida o‘zini tanishtirishi va ismini ko‘p marta yozishi kerakligini ham unutmaslik kerak. Murakkab talaffuzi yoki imlosi bilan ism tanlash keraksiz qiyinchilik yoki chalkashliklarga olib kelishi mumkin.

3. Ommaboplik va trendlilik: Barchaga ma’lumki hozirgi kunda har bir sohada zamonaviylik katta rol o‘ynamoqda. Shu sababli, ismning ommabopliligiga ham urg‘u berish lozim.

4. Ovoz va oqim: Ismlar tildan chiqadigan yoqimli va jarangdor ritmga ega bo‘lishi kerak.

Xulosa. Botanik nomlar, ayniqsa, gul nomlari bilan bog‘liq ismlar insonga tabiiylik va go‘zallik qo‘shadi. Botanika nomlari nafaqat noyob va abadiydir, balki ular atrof-muhit bilan aloqani aks ettiradi va tabiatga muhabbatni uyg‘otadi. Atirgul va yasemin kabi klassik variantlardan tortib, noodatiy nomlarga qadar har qanday afzallik va uslubga mos keladigan botanika nomi mavjud. Inson shaxsiyatiga botanika nomini qo‘shish tabiiy dunyoni hurmat qilish va dunyoga hayrat va minnatdorchilik tuyg'usini uyg'otishning bir usuli hisoblanadi. Gul nomlari orqali inson obrazini ifodalash til imkoniyatlarining qanchalik kengligini ko‘rsatadi. Shunday qilib, ismlarni ko'rib chiqayotganda, an’anaviy variantlardan tashqari mavjud botanika nomlarining keng doirasini o‘rganish kerak bo‘ladi.

Buni o‘zbek tilida ham turk tilida ham tatbiq qilish esa ikki til doirasida so‘z boyligining kengayishiga zamin yaratadi.

Gulning madaniyatda talqin qilinishi esa insonlar orasidagi mazmunli munosabatlarni namoyish etadi. Bu timsol sevgi, do‘stlik, hurmat va barqarorlik kabi xos xususiyatlarni ifodalaydi. Bunday muhim timsoldan kelib chiqadigan madaniyatlar insonlarning bir-birlari bilan munosabatlari va odamlarga qarshi adabiyotini namoyon etishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bozorov H. Some remarks on phytonyms in uzbek folk-tales. Article. World Bulletin of Social Sciences (WBSS) journal,Termiz: 2022. P-151.
2. Kabak, T. Toplumsal Ekoloji Bağlamında Türklerin Doğa ile ilişkilerine Genel Bir Bakış: Mandıra Filozofu Filminin Düyündürdükleri. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 2018.S-291.
3. “Kuntug‘mish” va “Ravshan” dostonlar. Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh nashriyoti. Toshkent:2011. B-165.
4. Sariyev B. Türkmen Ad Biliminin Botanik Gücü, Berdi Sariyev - Türkmen Türkçesi ve Kültürü Üzerinde Makaleler (Haz.Emrah Yılmaz, Tuğba Yılmaz,) Ankara: Akçağ Yay. 2017. S.-123.
5. Yasemin Y. Türkçe bitki adlarinin anlam bilimi açisindan incelenmesi. doktora tezi. t.c. Sakarya üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü:2020. Ön söz.
6. Yıldız Y. Bitkilerin adlandırılmasında benzetmenin rolü. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2021. S-176.
7. O‘lmas Umarbekov ‘‘Odam bo‘lish qiyin” roman. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. Toshkent:2007. B-192.
8. Chingiz Aytmatov ‘‘Alvido, ey Gulsari” qissa. G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. Toshkent:1969. B-162.

Internet saytlar:

1. www.wikipedia.org
2. https://blog.ciceksepeti.com/kiz-bebekler-icin-cicek-isimleri/
3. https://m.sabah.com.tr
4. https://lotusmagus.com
5. https://astroneergo.ru
6. https://scholarexpress.net
7. https://lyricstranslate.com

PARALINGVISTIK VOSITALAR TADQIQIDA TURLI MAKTAB VA YONDOSHUVLAR

ANNAZAROVA TAMILLA
Mustaqil tadqiqotchi, TDSHU

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tilshunoslikning paralingvistika sohasi, uning o'rganilganlik darajasi va jihatlari, tadqiqotlar talab qiluvchi o'rganilmagan yo'nalishlari haqida mulohaza yuritiladi. Paralingvistikaning fan sifatida shakllanishi, o'rganilishi jarayonida yuzaga kelgan tilshunoslik maktablari va bu masalani o'rganishdagi yondoshuvlari tadqiq etiladi. Insonlararo muloqotning muhim tomonini tashkil etuvchi noverbal muloqotning tildagi ifodalanishi paralingvistik vositalar bilan bog'liq. Har bir xalqning milliy tarixi, madaniyati, an'analari, urf-odatlari, mentaliteti va dunyo qarashining mevasi sifatida shakllangan paralingvistik vositalar o'ziga xos shaklga ega bo'ladi. Paralingvistik vositalarning dunyo tilshunosligida o'rganilishi tarixi, ularning talqin va tadqiq etilishining ilmiy asoslarini aniqlash va belgilashga harakat qilingan. G.V.Kolshanskiyning tilshunoslikning paralingvistika sohasidagi ilmiy ishlari rus tilshunosligining mazkur yo'nalishi taraqqiyoti uchun tamaltoshi vazifasini o'tagan. U o'z tadqiqotlarida paralingvistik vositalarni struktur (nominativ yondoshuv) jihatdan, tilga ta'sir qiluvchi tashqi omillardan ajratilgan holda, ularni sof birlik sifatida tarkibiy jihatlari, o'zaro bir-biri bilan aloqadorligi xususiyatlarini o'rgangan. Shu jihatdan paralingvistik vositalarning uch turini belgilagan: fonatsion, kinetik va grafik. Fonatsion paralingvistik vositalarga tovush tembri, tezligi, baland-pastligi, pauzalar o'rnini to'ldiruvchi tovushlar va nutqni to'ldiruvchi boshqa melodik hodisalar, talaffuzdagi dialektik, idialektik va ijtimoiy o'ziga xosliklar kiradi. Kinetik komponentlarga imo-ishora, qo'l harakatlari, jest, nutq davomidagi pozitsiya yoki jimlik va boshqalar kiradi. Grafik komponentga esa nutqning matn ko'rinishida, so'z, tushuncha, atama, ibora kabi matn elementlariga urg'u berishga yordam beruvchi grafik shakllar va boshqalar kiradi. G.V.Kolshanskiyning paralingvistika sohasifagi g'oyalari keyingi avlod tadqiqotchilarning ishlarida yanada rivojlantirilgan va boshqa nuqtai nazarlardan tadqiq etilgan. Ushbu maqola tadqiqi lingvopragmatik tahlil uslub doirasida amalga oshirilgan bo'lib, uni yoritishda lingvistik tasniflash, statistik tahlil va boshqa tadqiqot metodlariga murojaat etildi.*

Kalit so'zlar: *paralingvistika, paralingvistik vositalar, noverbal vositalar, kinetik, grafik, fonatsion.*

Annotation. *The article discusses the aspects, degree of knowledge, and unstudied areas of paralinguistic means. Much attention is given to analyzing of linguistic schools and their approaches to the study of this issue. Paralinguistic means include the expression of nonverbal communication in language, which is an important aspect of interpersonal communication. Paralinguistic means, formed as a result of the national history, culture, traditions, customs, mentality and worldview of each people, have their own form. The history of the study of paralinguistic means in world linguistics, the scientific foundations of their interpretation and research are determined. Scientific works of G.V. Kolshansky in the field of paralinguistics served as the cornerstone for the development of this direction of Russian linguistics. In his research, he studied paralinguistic means structurally (nominative approach), separating them from external*

factors influencing language, their structural aspects as a whole and their relationships. In this regard, he identified three types of paralinguistic means: phonation, kinetic and graphic. Phonetic paralinguistic means include sound timbre, speed, pitch, sounds, replacing pauses and other melodic phenomena that complement speech, dialectical, dialectical and social features of pronunciation. Kinetic components include gesture, hand movements, gesture, posture during speech or silence, etc. The graphic component includes graphic forms that help highlight such text elements in the text form of speech as words, concepts, terms, phrases, etc. The ideas of G.V. Kolshansky in the field of paralinguistics were further developed and studied from other positions in the works of the next generation of researchers. The research of this article was carried out within the framework of the method of linguopragmatic analysis; linguistic classification, statistical analysis and other research methods were used to cover it.

Key words: *paralinguistics, paralinguistic means, nonverbal means, kinetic, graphic, phonation.*

“Paralingvistika” lotin tilidan olingan bo‘lib, “tilga yondosh”, “til bilan birga qo‘llanuvchi” degan ma’noni ifodalaydi. Noverbal vositalarni alohida tizim sifatida o‘rganish paralingvistikaning fan sifatidagi shakllanishiga sabab bo‘ldi. Tilshunoslikning mazkur sohasi dastlab XX asrning so‘nggi yillarida tadqiqot obyekti bo‘la boshlab antroposentrik izlanishlarning asoslaridan biri sifatida maydonga keldi. Bu masala tadqiqi jarayonida rus va yevropa tilshunosligi maktablari yuzaga kelgan. Yevropa tilshunosligi maktablari namoyondalari R.Bedvistell, E.Xoll, V.Stok tomonidan umumiy tartibda ekstralingvistik vositalar sifatida o’rganilgan bo’lsa, rus tilshunosligi maktabi namoyondasi G.V.Kolshanskiy paralingvistik vositalarning tabiati va xususiyatlarini o‘rganib, ularni tasniflash masalasiga ahamiyat qaratadi, G.Ye.Kreydlinning esa diqqat markazida paralingvistik vositalarning ishlash mexanizmi, qay tarzda aks etish xususiyati bo‘lgan. Paralingvistik vositalarni o‘rganish qaysi jihatdan amalga oshirilishidan qat’iy nazar, ular markazida inson omili – antroposentrik omil turadi.

G.V.Kolshanskiyning tilshunoslikning paralingvistika sohasidagi ilmiy ishlari rus tilshunosligining mazkur yo‘nalishi taraqqiyoti uchun tamaltoshi vazifasini o’tadi. [1] U o‘z tadqiqotlarida paralingvistik vositalarni struktur (nominativ yondoshuv) jihatdan, tilga ta’sir qiluvchi tashqi omillardan ajratilgan holda, ularni sof birlik sifatida tarkibiy jihatlari, o‘zaro bir-biri bilan aloqadorligi xususiyatlarini o‘rgangan. Shu jihatdan paralingvistik vositalarning uch turini belgilagan:

[1] Колшанский, Г.В. Коммуникативная функция и структура языка / Г.В. Колшанский. М.: Наука, 1984. - 175 с.
Колшанский, Г.В. Контекстная семантика / Г.В. Колшанский. М.: URSS, 1980. - 150 с.
Колшанский, Г.В. Объективная картина мира в познании и в языке / Г.В. Колшанский. М.: Наука, 1990. - 103 с.
Колшанский Г.В. Паралингвистика / Г.В. Колшанский. М.: Наука, 1974. -81 с.
Колшанский, Г.В. Соотношение объективных и субъективных факторов в языке / Г.В. Колшанский. М.: Наука, 1975. -231 с.

fonatsion, kinetik va grafik. *Fonatsion* paralingvistik vositalarga tovush tembri, tezligi, baland-pastligi, pauzalar o‘rnini to‘ldiruvchi tovushlar va nutqni to‘ldiruvchi boshqa melodik hodisalar, talaffuzdagi dialektik, idialektik va ijtimoiy o‘ziga xosliklar kiradi. *Kinetik* komponentlarga imo-ishora, qo‘l harakatlari, jest, nutq davomidagi pozitsiya yoki jimlik va boshqalar kiradi. *Grafik* komponentga esa nutqning matn ko‘rinishida, so‘z, tushuncha, atama, ibora kabi matn elementlariga urg‘u berishga yordam beruvchi grafik shakllar va boshqalar kiradi. G.V.Kolshanskiyning paralingvistika sohasifagi g‘oyalari keyingi avlod tadqiqotchilarning ishlarida yanada rivojlantirilgan va boshqa nuqtai nazarlardan tadqiq etilgan.

Paralingvistika va paralingvistik vositalar tadqiqi asosan yangi shakllanib borayotgan sohalar hisoblanuvchi **semiotik, lingvotsentrik, psixolingvistik, sotsiolingvistik** yo’nalishlarda tadqiq etilgan.

Semiotik aspektda paralingvistik vositalar “belgi” sifatida o‘rganiladi. Rus olimlari orasida paralingvsitik vositalarni semiotik aspektda o‘rgangan T.M. Nikolaevaning ishi muhim ahamiyatga ega.[1] Muallif nutq tuzilmasidagi noverbal vositalarning uch asosiy vazifasini ajratib ko‘rsatadi: 1) nutqqa yo‘ldoshlik qiluvchi, nutq bilan bajariluvchi noverbal vositalar (paralingvistik unsurlar); 2) nutqqa, uning teng huquqli a'zosi sifatida kiritiluvchi noverbal vositalar; 3) nutqiy vositalar o‘rniga qo‘llaniluvchi, kodlashtirilgan tizimga joylashtirilgan noverbal vositalar. Shu bilan birga, muallif bu uch noverbal vositalarida turlari milliylik xususiyati ham mavjudligini qayd etadi. T.M. Nikolaevaning fikricha, kinetik va paralingvistik vositalar o‘rtasiga chegara qo‘yib bo‘lmaydi, chunki ularni ongli va ongsiz ravishda qo‘llashni ham boshqarib bo‘lmaydi.

G.Ye.Kreydlinning paralingvistik vositalarning semiotik aspekti borasidagi ishlarini alohida tilga olish o’rinlidir. Muallif nutqiy muloqotning dunyo semiotikasi sohasidagi tadqiqotlarni tizimlashtirishga harakat qilgan.[2] Bu tadqiqotlarda muallif turli verbal va noverbal vositalarni parallel tahlil etgan. Bunday tahlil usuli inson muloqotida qo‘llanadigan belgilarni o‘rganish, verbal va noverbal vositalar o‘rtasidagi semantik, pragmatik, sintaktik aloqalarni o‘rganish, kommunikativ jarayonda ularning birgalikda qo‘llanish xususiyatlarini o‘rganish imkonini beradi. Tadqiqotchi imo-ishora tilini tizim sifatida tahlil etadi va bunday tahlil usulini quyidagicha asoslaydi:

1) imo-ishora tili o‘z tarixiga va tarixan shakllanuvchi unsurlar va ularning o‘zaro aloqasiga ega;

2) har bir imo-ishora tili o‘z lug‘ati va grammatikasiga ega;

---

[1] Николаева, Т.М. Невербальные средства человеческой коммуникации и их место в преподавании языка / Т.М. Николаева // Роль и место страноведения в преподавании русского языка как иностранного. — М.: Мзд-во Моск. ун-та, 1969. С. 51-52 .Николаева, Т.М. От звука к тексту / Т.М. Николаева. М.: Языки русской культуры, 2000. - 679 с.

[2] Крейдлин, Г.Е. Национальное и универсальное в семантике жеста / Г.Е. Крейдлин // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке. М.: Индрик, 1999. С. 170-186.

3) barcha imo-ishora tillari o‘z birliklariga va ularni birikish, qo‘llash usullariga ega;

4) imo-ishora tillari ko‘pincha izohlanadi va “tarjima qilinadi”.[1]

Lingvotsentrik yondashuvning asoschisi amerikalik psixolog R.Byordvistell hisoblanib, u XX asrning 40-yillaridan boshlab birinchilardan bo‘lib, tana harakatlari tahlili jarayonidagi muloqotni tadqiq eta boshladi.[2] U noverbal kommunikatsiyani o‘rganuvchi soha – **kinesika**ga asos soldi. «Kin» - harakatning eng kichik birligi bo‘lib, harakatning harfini hisoblash orqali so‘zlovchining butun tana harakatlari va imo-ishoralarini izohlash mumkin deb tahmin qiladi. 1960-yillarda Byordvistell insonlar orasidagi kinesikaning turli-tumanligiga qaramay, ular o’x-shash va chegaralangan repertuarga ega ekanligi, ular 50-60 oddiy tana harakatlari, imo-ishoralardan iborat ekanligini aniqlagan. Olimning fikricha, insonning xulq-atvori xuddi nutqi kabi harakat so‘zlari, gaplari va xabarlari ketma-ketligidan tashkil topgan.[3]

Lingvotsentrizm nuqtai nazarida, ya'ni kommunikasiyaning har qanday ko‘rinishini inson nutqi sifatida o‘rganish fikrini E.Benvenist ham ilgari suradi. Olim til holatini madaniyat dunyosi asosi sifatida ko‘radi va til ovozsiz bo‘lmaydi, deb ta'kidlaydi. Uning fikricha insonning ramzlashtirishga bo‘lgan qobiliyati tilda o‘zining eng cho‘qqisiga erishadiki, til ham o‘z navbatida ramziydir; kommunikasiyaning qolgan boshqa barcha tizimlari – grafik, imo-ishoraviy, vizual va boshqalar tildan kelib chiqqan bo‘lib, uning mavjudligini ta'minlaydi.[4]

Paralingvistik vositalarning til birliklari bilan aloqasini o‘rganish, ma'lum bir til birliklari bilan struktur-semantik xususiyatlarini tadqiq etishga oid qarashlar JI.A. Kapanadze, Ye.V. Krasilnikova, V.D. Devkin, N.N. Smirnova. N.I. ishlarida kuzatiladi. Smirnova rus va ingliz noverbal xulqining qiyosiy tadqiqini amalga oshiradi va shu bilan birga, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi. Natijada, paralingvistik vositalar tildagi so‘zlar kabi o‘zgarishi, taraqqiy etishi, unutilishi va boshqa xalqlardan o‘zlashtirilishi mumkin degan fikrga keladi.[5]

V.D.Devkin paralingvistik vositalarni va verbal kodlarning o‘zaro ta'sirini matn sathida o‘rganadi. Muallif tilning lug‘at boyligini verballashgan jestlar orqali

[1] Крейдлин, Г.Е. Невербальная семиотика в её соотношении с вербальной: дис. . доктора филол. наук : 10.02.19 / Грейдлин Григорий Ефимович. М., 2000.-301 с.

[2] Birdwhistell, R.L. Introduction to kinesics / R.L. Birdwhistell. Louisville: Univ. of Louisville Press, 1952. - 214 p.

3 Birdwhistell, R.L. Kinesics and context: Essay on body motion communication / R.L. Birdwhistell. Pennsylvania, Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press, 1970. - 338 p. 80-з.

[4] Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. М.: Прогресс, 1974. 70-с

[5] Смирнова, Н.Н. Специфика русского и английского невербального общения / Н.Н. Смирнова // Проблемы психолингвистики. М.: Ин-т языкознания АН СССР, 1975. - С. 74-75.

to‘ldirish mumkinligini e'tirof etadi. Olimning fikricha, “imo-ishora so‘zlari mavhum leksikani shakllantiruvchi manbalardan biridir.”[1]

R.K.Potapovaning qayd etishicha, kommunikativ akt qo‘llanilayotgan paralingvistik vositalarning xarakteridan kelib chiqqan holda turlicha usullar va turlicha vaqt sarfi bilan izohlanishi, anglanishi mumkin.[2]

Lingvotsentrizm ta'siri A.N.Tolstoy ishlarida ham kuzatiladi. U badiiy ijodning jestlar nazariyasini ishlab chiqqan. Shu bilan birga, olimning ta'kidlashicha, tilning asosi imo-ishora bo‘lib, badiiy gap insonning mehnat faoliyati shakllanishi natijasida yuzaga kelgan imo-ishoralar tizimidir. Muallifning faraziga ko‘ra, har bir so‘zning zamirida tasavvur qilingan narsa bo‘lgan va so‘z talaffuz qilinganida tinglovchida narsa haqida tasavvur uyg‘onadi va unga javoban imo-ishora paydo bo‘ladi, real narsaga nisbatan bunday bevosita ishorani biz shartlanmagan jest deb atashimiz mumkin.[3] Mavhum g‘oyalarni ifodalovchi ishoralarni olim shartli jestlar deb ataydi. Uning ta'kidlashicha, tildagi har bir so‘z, har bir tushuncha bir obrazga va u bilan bog‘liq ruhiy harakatga ega.

Paralingvistikaning shakllanishi davrida ilk yondoshuvlarda aynan lingvotsentrik yondashuv sababli noverbal kommunikatsiya psixologiya sohasidagi nutqiy muloqotni e'tibordan chetda qolishiga sabab bo‘lgan bo‘lsa, zamonaviy tilshunoslikda psixologik tadqiq metodlarining tatbiq etilayotganini ko‘rishimiz mumkin.

Paralingvistik vositalarni **psixolingvistik aspektda** o‘rganish masalasi Ye.A. Masliko ishlarida kuzatiladi. Olimning fikriga qaraganda, ular nutqiy fikr bildirishning yondosh komponenti bo‘lib, psixolingvistik tabiatga ega va ularning hosil bo‘lish darajasiga ko‘ra vazifalariga bog‘liq ravishda farqlanadi.[4] Nutqqa munosabatiga ko‘ra imo-ishoralar ham 3 guruhga ajratiladi: sof paralingvistik vositalar, psevdoparalingvistik vositalar va oraliq paralingvistik vositalari.

G.V.Kolshanskiyning paralingvistik vositalar tabiati hususidagi g’oyalari B.F.Porshnevning “Insoniyat tarixining ibtidosi haqida (paleopsixoliya muammolari)” nomli tadqiqotiga muhim ta'sir ko‘rsatgan.[5] Ishda asosiy e'tibor nutqning shakllanish tarixiga qaratilgan. Muallif nerv tizimining mexanizmini tadqiq etar ekan, hozirgi zamon fani metodlari insonning tili, ruhiyati, fikrlashidagi evolyutsion bosqichlar, qatlamlarni ochishga imkon beradi deb hisoblaydi. Tadqiqotning bir bo‘limi inson xulqini boshqaruvchi muhim omil nutq fenomenini o‘rganishga

[1] Девкин, В.Д. Некоторые особенности кинетического кода и его взаимодействия с вербальным / В.Д. Девкин // Вопросы строя немецкой речи. Владимир, 1973. С. 92-100.
[2] Потапова, Р.К. Коннотативная паралингвистика / Р.К. Потапова, М.: Триада, 1997-347 с.
[3] Толстой, А.Н. О литературе и искусстве / А.Н. Толстой. М.: Сов. писатель, 1984.- 149 с.
[4] Маслыко, Е.А. К психолингвистической природе паралингвистических явлений / Е.А. Маслыко // Материалы III всесоюзного симпозиума по паралингвистике: М.: МГУ, 1970. - С. 20-23.
[5] Поршнев, Б.Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии) / Б.Ф. Поршнев. М.: Мысль, 1974. - 487 с.

bag‘ishlangan. Bunda muallif inson tomonidan o‘ylab topilgan belgilar tizimini o‘rganishda paralingvistik vositalarni ham tahlil etish kerakligini, ular nutqdagi belgilarni aniqlashtirish va differensiatsiyasi uchun xizmat qilishini ta'kidlaydi.[1]

I.N.Gorelov o‘zining psixolingvistik tadqiqotlarida noverbal hodisalarni nutq-ni paydo bo‘lishining turli bosqichlari bilan aloqada o‘rganadi.[2] Muallif paralingvistik vositalarning til birliklari bilan vazifa jihatidan to‘liq tengligini e'tirof etgan. Shunga mutanosib ravishda u paralingvistik vositalarning kommunikativligi, fizik va semantik tabiatiga ko‘ra vazifalarini belgilaydi.

Paralingvistik vositalarnig **psixolingvistik** tadqiqi doirasida bu vositalarning mantiqiy tahliliga oid ishlarni tilga olish mumkin, noverbal kommunikatsiyaning genezisi masalasi A.Markoe va Ye.I.Yesenina kabi olimlarni qiziqtirgan.[3] Bu olimlar 1 yoshgacha bo‘lgan bolalarning til ko‘nikmalarining shakllanishi masalasini o‘rgangan. Yesenina prototil haqida fikr yuritadi, quyidagi belgilarni ajratadi, 1) voko-belgilar (gapira olmaydigan bolalarning so‘zga bog‘liq bo‘lmagan turlicha chiqargan tovushlari); 2) kinebelgilar; 3) mimo-belgilar; 4) fizio-belgilar.[4] A. Markov bu fikrni davom ettiradi va jestni nutqning yaratilishi asosi deb ko‘rsatadi, bunda bolaning tug‘ilganidan boshlab har bir xatti-harakati kommunikativ deb baholanishini ilgari suradi. 1 yoshgacha bo‘lgan bolalar ko‘pincha faqat qo‘l harakatlari, ko‘z nigohlari, vokobelgilar bilan muloqot qila oladi, ya'ni bular noverbal vositalar sifatida maydonga chiqadi.

Bu yo‘nalishdagi eng muhim ishlardan biri A.Yoxannessonning tadqiqi bo‘lib, unda imo-ishoralar – jestlar emotsional tabiatga egaligi, shuning uchun inson avval o‘z tuyg‘ularini ishora bilan ifodalashga o‘rgangan, undan keyin tovush, keyin so‘z bilan ifodalashga odatlangan. Shu munosabat bilan muallif nutq taraqqiyotining to‘rt bosqichini ajratadi: 1) emotsional tovushlar; 2) tabiat tovushlari imitatsiyasi; 3) jestikulyatsion tovushlar (bu tovushlar orasida qo‘l ishoratlari muhim rol o‘ynaydi); 4) abstraktsiya (mavhumlashtirish).[5] Olimning fikriga ko‘ra, imo-ishoralar nazariyasi inson nutqining kelib chiqishi masalasini hal qilish bo‘yicha yangi imkoniyatlarni yaratadi.

---

1 Поршнев, Б.Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). с.237.

2 Горелов, И.Н. Безмолвной мысли знак: Рассказы о невербальной коммуникации / И.Н. Горелов, В. Енгалычев. М.: Молодая гвардия, 1991. — 239 с.

Горелов, И.Н. Невербальные компоненты коммуникации / И.Н. Горелов. М.: Изд-во ЛКИ, 2007. - 140 с.

Горелов, И.Н. Паралингвистика: прикладной и концептуальный аспекты / И.Н. Горелов // Национально-культурная специфика речевого поведения. — М.: Наука, 1977. С. 96-120.

3 Marcos, Ii. De la communication prelinguistique au langage: forme et fonction / H. Marcos. P.: L'Harmattan, 1998. - 176 p. Есенина, Е.И. Семиотический анализ протоязыка детей 9-12 месяцев. / Е.И. Есенина // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики: сб. научных трудов / Калининский гос. ун-т. Калинин, 1983. - С. 44-45.

4 Есенина, Е.И. Семиотический анализ протоязыка детей 9-12 месяцев. - С. 44-45.

5 Johannesson, A. The third stage in the creation of human language / A. Johannesson. Reykjavik, Leiftur, Oxford: Blackwell, 1963. - 134 p.

Sotsiolingvistik yondashuv shaxslararo, turli ijtimoiy guruhlararo munosabatlarning tilda aks etishi aspekti asosida noverbal vositalarni o‘rganish nazariyasi bo’lib, uning asoschisi E.Xolldir. Bu olim o‘z tadqiqotlarida shaxslararo munosabatlarning xarakteriga muloqotning ma'lum bir makondagi tashkil etilganligi, insonlar orasidagi turli ma'nodagi masofaning ta'sirini o‘rgangan.[1] E.Xollning fikriga qaraganda, insonlarning hududga bog‘liq xulqida madaniyatdan kelib chiqadigan farqlari mavjud bo‘lib, ular u yoki bu millatning madaniy xususiyatlarini yaxshiroq tushuniga yordam beradi. Chunki kommunikatsiya jarayonidagi shaxslararo hudud muloqot ishtirokchilari taalluqli bo‘lgan madaniyatning xossasi hisoblanadi. Olim bu kabi paralingvistik belgilarni tadqiq etuvchi paralingvistikaning tarmog‘ini **proksemika** termini bilan nomlashni taklif qilgan. Amerikalik olim A.V.Sigman ham paralingvistik vositalarni sotsiolingvistik aspektda o‘rganishni taklif etadi. Bunda u paralingvistik vositaning so‘zsiz ijtimoiy tabiati yetakchi rol o‘ynashini e'tirof etadi. Uning fikriga ko‘ra, kommunikatsiya ishtirokchilarining demografik xarakteristikasi sherigining noverbal xulqiga ham ta'sir ko‘rsatadi.[2]

Yana bir amerikalik tadqiqotchi J.Mid o‘z ishida noverbal hodisalarning ijtimoiy asosi haqidagi fikrlarida yana ilgari ketadi. U quyidagi xulosaga keladi: «Imo-ishoralar, agarda ularni kelib chiqadigan matrisasiga qadar tadqiq qilib borsak, har doim o‘zlari taalluqli bo‘lgan, ma'lum bir bosqichi bo‘lgan yanada kengroq ijtimoiy harakat tarkibiga kirgan bo‘ladi».[3]

Paralingvistik vositalar va noverbal muloqotning o’rganilgan, o’rganilishda davom etilayotgan jihatlari zamon va makonga qarab yanada kengayadi. Ulardan quyidagilari bizning diqqatimizni tortdi:

Intonatsiya va ularning muloqotga ta'siri. Bu sohadagi tadqiqotlar asosan nutq ohangi va ritmidagi o'zgarishlar nutqning ma'nosini idrok etishga qanday ta'sir qilishini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Mazkur yo’nalishdagi tadqiqotlarni Andy Lücking, Nick Campbell, Cécile Fougeron larning "Intonation: Analysis, Modelling and Technology" (Intonatsiya: tahlil, modellashtirish va texnologiya). Rus tilshunoslaridan I.A.Melchukning tadqiqotlari rus tilining sintaktik va intonatsion tarkibi, shuningdek, funksional grammatika nazariyasi sohasida esa intonatsion birlik (pattern)lar tahliliga bag’ishlangan. A.D.Juravlyov rus tili intonatsiyasi shakllanishi masalalarini o’rganib, uning “Интонационная организация концептуально значимой лексики в русском политическом дискурсе: на примере предвыборной кампании 2012 года” (Rossiya siyosiy nutqida kontseptual ahamiyatga ega lug'atning intonatsion tashkil etilishi: 2012 yilgi

[1] Hall, T.E. La dimension cachee / T.E. Hall. P.: ed. du Seuil, 1971. - 259 p. Hall, T.E. Le langage silencieux / T.E. Hall. P.: ed. du Seuil, 1984. - 237 p.

[2] Siegman, A.W. Nonverbal message of verbal communication / A. W. Siegman // Nonverbal behavior and communications. New Jersey, 1978. - P. 183-242.

[3] Мид, Дж. От жеста к символу / Дж. Мид // Американская социологическая мысль. М.: Изд-во Московского университета, 1994. — С. 215-260.

saylov kampaniyasi misoli) dissertatsiyasi ushbu masalalar tadqiqiga bag'ishlangan.

Lingvomadaniy kontekstda noverbal muloqot. Bu mavzu imo-ishoralar, yuz ifodalari va boshqa og'zaki bo'lmagan muloqot elementlari madaniyatlar orasida qanday farq qilishi va bu ma'lumotlarni tushunishga qanday ta'sir qilishini o'rganadi. Rus tilshunoslaridan S.G.Ter-Minasova "Язык и межкультурная коммуникация" (Til va madaniyatlararo aloqa) nomli kitobida paralingvistik vositalarning kinetik turiga kiruvchi yuz harakati – tabassum haqida, uning rus va ingliz madaniyatlarida o'zaro qanday talqin qilinishi, ijtimoiy-madaniy muammolari, tushunilishi hususida fikr yuritib, quyidagi xulosaga kelgan: "Tabassumlarning turi ko'p: rasmiy, tijoriy va samimiy. Tabassumlardagi farq – madaniyatlardagi farq demakdir. Insonlar boshqa madaniyatlarni tushunish va qabul qilishni o'rganishlari kerak, busiz hech narsa mumkin emas; na muloqot, na hamkorlik, na dunyo tinchligi."[1]

aralingvistika va hissiyot ifodasi. Bu sohadagi tadqiqotlar noverbal belgilar inson hissiyotlarini qanday ifodalashi va bu muloqotni idrok etishga qanday ta'sir qilishini o'rganishga qaratilgan. Mazkur masalalar tadqiqi Edda Weigandning "Emotion in Dialogic Interaction: Advances in the Complex" (Dialogik o'zaro ta'sirda emotsiya: murakkablikda davomiylik) nomli kitobida o'z ifodasini topgan.[2]

Turk tilining tilshunoslik terminlari lug'atini o'rganish natijasida[3], "paralingvistika" terminining sanoqli hollardagina tilga olingani, bu mavzu bilan aloqador maxsus tadqiqotlar amalga oshirilmaganligi kuzatildi. Xususan, Gunay Karaag'ach muallifligidagi tilshunoslik terminlari lug'atida paralingvistika "Dil ötesi" termini bilan ifodalanadi va quyidagicha ta'riflanadi: "Sözlü dil kullanımında, dil birimlerinin anlamları dışında, çeşitli ses ve vurgulamalardan, titrelemelerden, beden dillerinden yardım almak, dil dışı konuşmalardır", [so'zma-so'z tarjima: So'zli til qo'llanishida til birliklarining ma'nolaridan tashqari, turli ovoz va urg'u berishlar, titrashlar, badan tillaridan yordam olish, tildan tashqi so'zlashuvlardir.] Biroq turk tilidagi adabiyotlar tadqiqi, badan tili masalasi atroflicha o'rganilganligini ko'rsatdi. Bu manbalarda tilga olingan ma'lumotlar paralingvistik vositalarni to'la qamrab olmasa-da, ma'lum ma'noda ularga teng keladi.

"Sözsüz iletişim" – "so'zsiz muloqot" tushunchasi ingliz tilida "nonverbal communication" yoki "body language" ifodalari bilan aks etiladi. Turk tilida "so'zsiz muloqot" tushunchasi o'rnida "beden dili" – "badan tili" va "vücut dili" – "vujud tili" terminlarining qo'llanilgani kuzatiladi. Turk tilida amalga oshirilgan tadqiqotlarga ko'ra "sözsüz iletişim" tushunchasining aynan muqobili aslida

[1] Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учебное пособие для студентов, аспирантов и соискателей по спец. «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – М., 2000. – С 187-193.

[2] Edda Weigand. Emotion in Dialogic Interaction: Advances in the Complex. Amsterdam, John Benjamins Publishing, 2004. P 282.

3 Günay Karaağaç. Dil bilimi terimleri sözlüğü. Ankara 2013. –S.39.

"sözsüz davranış" - "so‘zsiz harakat (o‘zini tutish)" ekanligi ma’lum bo‘lmoqda. Bu termin so‘zsiz xatti-harakatlar vositasida aloqa o‘rnatish ekanligi bilan izohlanmoqda[1].

Kaya Alimning tadqiqotlarida noverbal munosabat tug‘ma mavjudligi yoki keyin o‘rganilganligi jihatidan solishtirilishi mumkinligi, so‘zli muloqotning barchasi va so‘zsiz muloqotning bir qismi ijtimoiylashuv (sosiolizasiya) va bir ma’lum madaniyatga moslashishi jarayonida o‘rganilishi g‘oyasi ilgari surilib, so‘zsiz muloqot quyidagi vaziyatlarda qo‘llaniladi:

- tuyg‘ularni ko‘rsatish uchun ishlatiladi;
- tildagi muloqotni qo‘llab-quvvatlaydi, so‘zlarning ma’nolariga aloqador holda "ipuçları" – "kalavaning uchlarini" beradi;
- til o‘rnida ishlatiladi;
- yashirin ma’lumot, xabar beradi;
- insonlar orasidagi munosabatlarda xatti-harakatlarni ta’riflaydi;
- shaxslar haqida ma’lumot beradi;
- marosimlar va urf-odatlarga amal qilinishini ta’minlaydi.[2]

Turk tilshunosligining bu sohadagi qarashlariga ko’ra so‘zsiz muloqotning eng muhim unsuri badan tili bo‘lib, so‘z qo‘llamasdan muloqot qilish usulidir. Insonlar bir-biri bilan muloqot qurishi va muloqotga kirishishi uchun so‘zlarga ehtiyoj sezilmasligi ham mumkindir. Badanning, tananing vaziyati (pozitsiyasi), jest-ishoralar, ko‘rinishlar badan tilining bir qismidir. U ongli ravishda amalga tatbiq etilsa, ayrim hollarda ular ongsiz ravishda bajariladi. Masalan, havoda muallaq ko‘tarilgan va mahkam siqilgan musht tahdid belgisi bo‘lib, odatda ongli ravishda bajariladi. Bir narsa qiziqish uyg‘otganida, ko‘z qorachiqlarining kattalashishi; asabiylik, tajanglik tuyg‘larini his qilar ekan, yelkalarning yuqoriga ko‘tarilishi; ishonchsizlik sababli og‘izga yoki burunga teginish; bir narsa e’tiborini tortganida boshning oldinga egilishi ongsiz ravishda bajarilgan harakatlarga misol bo‘la oladi deb ta’kidlaydi Fiden Mehmet[3].

Mustafa Karatashning ta’kidlashicha[4], insonlar baxtli bo‘lgan paytlarida kulimsiraydilar, xafa bo‘lganlarida yoki jahllari chiqqanida, qoshlarini chimiradilar. Bosh silkish umumiy ravishda ko‘pincha "ha" va tasdiq ma’nosini ifodalaydi, "yo‘q" va inkor ma’nosidagi boshni ikki tomonga burish ham universal bir harakat sifatida chaqaloqlikdan qo‘llaniladi. Olimning fikricha, yelkani qisish harakati ham qarshisidagi suhbatdoshining gapini tasdiqlamaganini bildiradigan umumiy harakatdir. Mustafa Karatash badan tilining quyidagi turlarini ajratadi:

1 Gürüz, Demet ve Ayşen Temel Eğinli (2011). Kişilerarası İletişim Bilgiler-Etkiler Engeller, Nobel Yayınları, Ankara. 127-б.

2 Kaya, Alim (2011). Kişilerarası İlişkiler ve Etkili İletişim, Pegem Akademi, Ankara. 159-б.

3 Fidan, Mehmet (2009). İletişim Kurmak İstiyorum, Tablet Yayınları, Konya. 116-б.

4 Karataş Mustafa. Hz. Peygamberin Beden Dili. LÛ. İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 8, Yıl: 2003.

- jestlar - qo‘llar bilan bajarilgan harakat yoki ishoralar;
- mimikalar - qosh, ko‘z, yuz ifodalari;
- tananing turishi - insonning yurishi, oyoqda turishi, o‘tirishi, aylanishi va umumiy ko‘rinishlari.

Turk tilshunosligida paralingvistika sohasi o‘z holicha, hech qaysi lingvistik maktab izidan bormay shakllanayotgan sohadir. Turk tilshunosligida “paralingvistika” terminining sanoqli hollardagina tilga olingani, bu mavzu bilan aloqador maxsus tadqiqotlar amalga oshirilmaganligi kuzatildi. Shu bilan birga, turk tilidagi adabiyotlar tadqiqi, ularda “badan tili” masalasi atroflicha o‘rganilganligini ko‘rsatdi. Bu manbalarda tilga olingan ma’lumotlar paralingvistik vositalarni to‘la qamrab olmasa-da, ma’lum ma’noda ularga teng keladi.

Turk tilshunosligida paralingvistika yo’nalishida amalga oshirilgan tadqiqotlarni o’rganish shuni ko’rsatdiki, uning uch tarkibiy qismi hisoblanuvchi kinetik, fonatsion va grafik turlaridan faqat kinetik paralingvistik vositalar turiga bag’ishlangan ishlar dominantlik qiladi. Paralingvistik vositalarni klassifikatsiya qilish, muayyan mantiqqa asoslanib tizimlashtirish masalasi hozirgi kunda aktualdir.

Xulosa o’rnida shuni ta’kidlash joizki, jadal rivojlanayotgan soha bo’lishiga qaramay hanuzgacha o'rganilmagan yoki qo'shimcha chuqurroq tadqiqotlarni talab qiladigan bir nechta jihatlar mavjud:

1. **Madaniy farqlar:** Garchi ko'plab tadqiqotlar noverbal signallarni umumiy tushunishga qaratilgan bo'lsa-da, paralingvistik vositalardagi madaniy farqlar murakkabroq bo'lishi va chuqurroq tadqiqotlarni talab qilishi mumkin.
2. **Internet muloqot:** Texnologiyalarning rivojlanishi va ijtimoiy tarmoqlar va onlayn muloqotning boshqa shakllaridan foydalanishning ortishi bilan paralingvistik signallar yanada murakkablashdi. Bu esa paralingvistik vositalarni raqamli muhit kontekstida o'rganishni talab qiladi.
3. **Kasbiy noverbal vositalar:** tibbiyot, huquq, biznes kabi ba'zi kasb sohalari alohida o'rganishni talab qiluvchi o'ziga xos paralingvistik xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin.
4. **Kognitiv va emotsional jarayonlar:** paralingvistik signallar va diqqat, xotira va so'zlovchining hissiy holatlari kabi kognitiv jarayonlar o'rtasidagi aloqalar yetarlicha o’rganilmagan.
5. **Paralingvistik ko'nikmalarni rivojlantirish:** o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishda, o'quv va kundalik hayotda paralingvistik vositalardan foydalanish borasida tadqiqotlar yetarli emas.
6. **Avtomatik aniqlash va talqin qilish:** og'zaki bo'lmagan signallarni avtomatik tanib olish va talqin qilish texnologiyalari hali rivojlanishning dastlabki bosqichida va paralingvistik ma'lumotlarni aniqroq tahlil qilish uchun yanada takomillashtirishni talab qiladi.
7. **Tilshunoslik bilan aloqasi:** paralingvistika va tilshunoslik (lingvistika) o’rtasidagi bog’liqlik, hususan, noverbal vositalarning sintaksis va semantikasi nuqtai nazaridan yetarlicha tadqiq etilmagan.

8. Psixologiya bilan uzviyligi: paralingvistik vositalarning inson psixologik farovonligiga, stress, depressiya va boshqa ruhiy kasalliklar kontekstidan ta'siri bo'yicha tadqiqotlar kam.

9. Paralingvistik signallarni talqin qilish (interpretatsiya) masalasi: paralingvistik signallarni talqin qilishda individual farqlar va bu farqlar odamlar o'rtasidagi aloqa va o'zaro muloqotga qanday ta'sir qilishi haqida.

10. Paralingvistik vositalar evolyutsiyasi: noverbal vositalarning evolyutsiyasi va ularning ijtimoiy, madaniy va texnologik rivojlanish omillari ta’siridagi o’zgarishi yetarlicha o’rganilmagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Николаева, Т.М. Невербальные средства человеческой коммуникации и их место в преподавании языка / Т.М. Николаева // Роль и место страноведения в преподавании русского языка как иностранного. — М.: Мзд-во Моск. ун-та, 1969. С. 51-52. Николаева, Т.М. От звука к тексту / Т.М. Николаева. М.: Языки русской культуры, 2000. - 679 с.
2. Крейдлин, Г.Е. Национальное и универсальное в семантике жеста / Г.Е. Крейдлин // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке. М.: Индрик, 1999. С.170-186.
3. Крейдлин, Г.Е. Невербальная семиотика в её соотношении с вербальной: дис. .доктора филол. наук : 10.02.19 / Крейдлин Григорий Ефимович. М., 2000.-301 с.
4. Birdwhistell, R.L. Introduction to kinesics / R.L. Birdwhistell. Louisville: Univ. of Louisville Press, 1952. - 214 p.
5. Birdwhistell, R.L. Kinesics and context: Essay on body motion communication / R.L. Birdwhistell. Pennsylvania, Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press, 1970. - 338 p. 80-з.
6. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. М.: Прогресс, 1974. 70-с
7. Смирнова, Н.Н. Специфика русского и английского невербального общения / Н.Н. Смирнова // Проблемы психолингвистики. М.: Ин-т языкознания АН СССР, 1975. - С. 74-75.
8. Девкин, В.Д. Некоторые особенности кинетического кода и его взаимодействия с вербальным / В.Д. Девкин // Вопросы строя немецкой речи. Владимир, 1973. С. 92-100.
9. Потапова, Р.К. Коннотативная паралингвистика / Р.К. Потапова, М.: Триада, 1997-347 с.
10. Толстой, А.Н. О литературе и искусстве / А.Н. Толстой. М.: Сов. писатель, 1984.- 149 с
11. Маслыко, Е.А. К психолингвистической природе паралингвистических явлений / Е.А. Маслыко // Материалы III всесоюзного симпозиума по паралингвистике: М.: МГУ, 1970. - С. 20-23.
12. Колшанский, Г.В. Коммуникативная функция и структура языка / Г.В. Колшанский. М.: Наука, 1984. - 175 с.
13. Колшанский, Г.В. Контекстная семантика / Г.В. Колшанский. М.: URSS, 1980. - 150 с.

14. Колшанский, Г.В. Объективная картина мира в познании и в языке / Г.В. Колшанский. М.: Наука, 1990. - 103 с.
15. Колшанский Г.В. Паралингвистика / Г.В. Колшанский. М.: Наука, 1974. -81 с.
16. Колшанский, Г.В. Соотношение объективных и субъективных факторов в языке / Г.В. Колшанский. М.: Наука, 1975. -231 с.
17. Колшанский Г.В. Паралингвистика. С.75.
18. Поршнев, Б.Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии) / Б.Ф. Поршнев. М.: Мысль, 1974. - 487 с.
19. Поршнев, Б.Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). с.237.
20. Горелов, И.Н. Безмолвной мысли знак: Рассказы о невербальной коммуникации / И.Н. Горелов, В. Енгалычев. М.: Молодая гвардия, 1991. — 239 с.
21. Горелов, И.Н. Невербальные компоненты коммуникации / И.Н. Горелов. М.: Изд-во ЛКИ, 2007. - 140 с.
22. Горелов, И.Н. Паралингвистика: прикладной и концептуальный аспекты / И.Н. Горелов // Национально-культурная специфика речевого поведения. — М.: Наука, 1977. С. 96-120.
23. Marcos, Ii. De la communication prelinguistique au langage: forme et fonction / H. Marcos. P.: L'Harmattan, 1998. - 176 p. Есенина, Е.И. Семиотический анализ протоязыка детей 9-12 месяцев. / Е.И. Есенина // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики: сб. научных трудов / Калининский гос. ун-т. Калинин, 1983. - С. 44-45.
24. Есенина, Е.И. Семиотический анализ протоязыка детей 9-12 месяцев. - С. 44-45.
25. Johannesson, A. The third stage in the creation of human language / A. Johannesson. Reykjavik, Leiftur, Oxford: Blackwell, 1963. - 134 p.
26. Hall, T.E. La dimension cachee / T.E. Hall. P.: ed. du Seuil, 1971. - 259 p. Hall, T.E. Le langage silencieux / T.E. Hall. P.: ed. du Seuil, 1984. - 237 p.
27. Siegman, A.W. Nonverbal message of verbal communication / A. W. Siegman // Nonverbal behavior and communications. New Jersey, 1978. - P. 183-242.
28. Мид, Дж. От жеста к символу / Дж. Мид // Американская социологическая мысль. М.: Изд-во Московского университета, 1994. — С. 215-260.
29. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учебное пособие для студентов, аспирантов и соискателей по спец. «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – М., 2000. – 262 с.
30. Edda Weigand. Emotion in Dialogic Interaction: Advances in the Complex. Amsterdam, John Benjamins Publishing, 2004. P 282.
31. Fidan, Mehmet (2009). İletişim Kurmak İstiyorum, Tablet Yayınları, Konya.
32. Karataş Mustafa. Hz. Peygamberin Beden Dili. LÛ. İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 8, Yıl: 2003.
33. Gürüz, Demet ve Ayşen Temel Eğinli (2011). Kişilerarası İletişim Bilgiler-Etkiler Engeller, Nobel Yayınları, Ankara.
34. Kaya, Alim (2011). Kişilerarası İlişkiler ve Etkili İletişim, Pegem Akademi, Ankara.

TARJIMASHUNOSLIK // ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ // TRANSLATION STUDIES

AZIZ NESIN ASARLARIDAGI MAQOL VA IBORALARNING TARJIMADA BERILISHI MASALASI

Hamidov Xayrulla
Filologiya fanlari doktori, professor, TDSHU

Annotatsiya. *XX asr ikkinchi yarmi turk adabiyotining atoqli namoyandasi, asarlari bilan nafaqat turk adabiyoti, balki jahon adabiyotining ham atoqli vakili sifatida e'tirof etilgan mashhur satirik yozuvchi, zamonaviy turk hajvining ustasi, dramaturg, turk jamiyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy illatlarni yuksak satira san'ati vositasida ochib tashlagan adib, asarlari jamiyatda turli bahsu munozaralarga sabab bo'lgan zabardast so'z ustasi Aziz Nesin voqelikni to'laqonli tasvirlar ekan, satirik yoki hajviy xarakterlar, jonli obrazlar yaratish uchun turli iboralar, o'xshatishlar, kinoya va sifatlashlar, jonli xalq tilidan ustalik bilan foydalanar edi. Adib asarlari frazeologiyasi va uning o'zbekcha tarjimalarda qayta yaratilishi masalasi ko'rib chiqilar ekan, muallif tili va o'ziga xos uslubining qayta yaratilishidagi muammolarga asosiy e'tibor qaratildi. Unda Aziz Nesin hikoyalaridagi iboralar tahlil etilib, muallifning xalq jonli tiliga yaqin frazeologiya xazinasi o'zbekcha tarjimalarda qanday ifoda etilganligi haqida so'z yuritiladi va frazeologik birliklar o'zbekcha tarjimalari bilan qiyoslangan holda tahlilga tortiladi. Tadqiqot jarayonida chiqarilgan xulosalar turk tilidan o'zbek tiliga badiiy tarjimalarda xos so'zlar va frazeologizmlarning berilishi bilan bog'liq bir qator muammoli masalalarning yoritilishiga ko'mak beradi. Qiyosiy tahlil asosida asliyatning tarjima matnlariga qanchalik mos ekanligi aytilib, ayrim munozarali masalalarga yechimlar izlanadi. Kerakli o'rinlarda tarjıma bilan bog'liq amaliy takliflar ilgari suriladi.*

Tayanch so'zlar*: maqol, frazeologizm, idioma, satira, hajv, jonli xalq tili, hikoya, badiiy tarjima, yaqin tillar.*

Özet. *20. yüzyılın ikinci yarısı Türk edebiyatının ünlü ismi, eserleriyle sadece Türk edebiyatı değil, dünya edebiyatının da tanınmış ismi olarak itiraf edilen ünlü hiciv yazarı, modern Türk mizahının üstadı, oyun yazarı, Türk toplumundaki sosyal ve ekonomik kusurları yüksek mizah sanatı vasıtasıyla ifşa etmiş yazar, eserleri toplumda çeşitli tartışmalara neden olan bir, söz ustası, Aziz Nesin, gerçeği tam anlamıyla açıklarken, hiciv veya canlı komik karakterler yaratmak amacıyla çeşitli deyimler, benzetmeler, kinaye ve sıfatlar kullanmıştır. Aziz Nesin eserlerindeki atasözleri ve deyimlerin Özbekçe çevirilere yansıması konusu ele alınmış bu makalede, yazarın dili ve kendine özgü üslubu ile ilgili sorunlara dikkat çekilmiştir. Makalede Aziz Nesin'in hikâyelerindeki deyimleri incelenerek, yazarın Türk halkının canlı konuşma diline yakın olan deyim hazinesinin Özbekçe tercümelerde nasıl ifade edildiği söz konusudur. Ayrıca, makalede deyimler Özbekçe tercümeleriyle karşılaştırılarak analiz edilir. Yapılan bilimsel araştırmalar sırasında varılan sonuçlar, Türkçeden Özbekçeye edebi çevirilerde has kelimelerin ve deyimlerin verilmesiyle ilgili bir takım sorunların açıklığa kavuşturulmmuştur.*

Karşılaştırmalı analize dayanılarak orijinal metnin tercüme metinle ne kadar uyumlu olduğu belirtilerek bazı tartışmalı konulara çözüm aranmaktadır. Ayrıca yeri geldiğinde çeviriyle ilgili pratik öneriler ortaya konulmaktadır.

***Anahtar kelimeler**: atasözü, deyim, deyim aktarılması, hiciv, mizah, yaşayan halk dil, hikâye, edebi çeviri, kardeş diller.*

***Summary.** Famous name of Turkish literature in the second half of the 20th century, famous satirist writer who is admitted as a well-known name not only of Turkish literature but also of world literature with his works, master of modern Turkish humor, playwright, writer who exposed the social and economic flaws in Turkish society through the art of high humor, Aziz Nesin, a master of words whose works caused various debates in society, used various idioms, similes, allusions and adjectives to create satirical or lively comic characters while explaining the truth fully. In this article, the reflection of proverbs and idioms in Aziz Nesin's works on Uzbek translations is discussed, and attention is drawn to the problems related to the author's language and unique style. By examining the idioms in Aziz Nesin's stories, the article examines how the author's treasure of idioms, which are close to the live spoken language of the Turkish people, is expressed in Uzbek translations. Additionally, the article analyzes idioms by comparing them with their Uzbek translations. The results obtained during the scientific research have clarified a number of problems regarding the rendering of unique words and idioms in literary translations from Turkish to Uzbek. Based on comparative analysis, solutions are sought to some controversial issues by indicating how compatible the original text is with the translated text. In addition, practical suggestions regarding translation are put forward when necessary.*

***Keywords**: proverb, phraseology, idiom, satire, humor, living folk speech, story, literary translation, related languages.*

Hajvchilar o‘z ko‘z yoshlarini
qahqahaga aylantirib, boshqalarga
taqdim etadigan kimyogarlardir.
Aziz Nesin

Kirish. Zamonaviy turk adabiyotining atoqli namoyandasi, mashhur satirik yozuvchi, hajv ustasi, dramaturg, turk jamiyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy illatlarni yuksak satira san’ati vositasida ustalik bilan fosh etgan adib, o‘z asarlari bilan jamiyatda turli bahsu munozaralarga sabab bo‘lgan zabardast so‘z ustasi Aziz Nesin hajviy xarakterlar, jonli obrazlar yaratish uchun turli iboralar, o‘xshatishlar, kinoya va sifatlashlar, jonli xalq tilidan ustalik bilan foydalanar edi. Ushbu maqolada Aziz Nesin qalamiga mansub asarlar frazeologiyasi va uning tarjimada qayta yaratilishi masalasi ko‘rib chiqilar ekan, muallif tili va o‘ziga xos uslubining qayta yaratilishidagi muammolarga asosiy e’tibor qaratildi. Unda adib hikoyalaridagi iboralar tahlilga tortilib, muallifning xalq jonli tiliga yaqin frazeologiya xazinasi o‘zbekcha tarjimalarda qanday ifoda etilganligi haqida so‘z yuritiladi

Maqsad va vazifalar. O‘zbek va turk tillari orasida badiiy tarjimani amalga oshirish bir talay qulayliklarga ega bo‘lish bilan birga ushbu faoliyatning o‘ziga yarasha murakkabliklari ham anchagina. Ko‘pchilik birliklarning kelib chiqish

nuqtai nazaridan farqlilik kasb etishi ikki qardosh til orasida o‘girish ishlari tarjimonlardan ehtiyotkor bo‘lishni talab qiladi. Ushbu maqola oldiga qo‘yilgan maqsad badiiy tarjimada maqol, matal va iboralarning tarjimalarda berilishi masalasini Aziz Nesin hikoyalarining o‘zbek tiliga qilingan tarjimalari asosida ko‘rib chiqish, tarjima jarayonida ijodkorlar erishgan yutuqlar va ular e’tiboridan chetda qolgan ba’zi xususlarni ta’kidlash va kerakli taklif va tavsiyalar berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun maqola oldiga badiiy tarjimada ibora sinonimlari qanday tanlangani, qaysi usullardan foydalanilganini ko‘rsatish vazifalari ham qo‘yilgan.

Metodlar. Tadqiqotni amalga oshirishda tavsifiy va tahliliy-qiyosiy metodlardan foydalanildi.

Erishilgan natijalar. Bugun O‘zbekistonda Aziz Nesin nomini eshitmagan va uning “Hushtak afandim”, “Sharmandiy qachon tug‘ilgan?”, “Musht ketdi”, **“Tomdagi jinni”, “Farzand”, “Pulimga yarasha yer bering”, “Alifbening birinchi harfi”, “Xaloskor it”, “Ona tarbiyasi”, “Ayiqning tashakkuri”, “Xotin kishi bo‘lganimda-yu...”, “Orkestr odam”** kabi satirik hikoyalari, ichakuzdi hangomalarini o‘qimagan, “G‘aroyib bolalar” romanini bilmagan o‘zbek kitobxoni bo‘lmasa kerak[1]. Bundan tashqari, Yozuvchining “Futbol qiroli” romani XX asrning 70-yillarida rus tili orqali ona tilimizga o‘girilib (Ruschadan Barot Boyqobilov va Xoliyor Eshto‘xtarov tarjimasi) nashr etilgan va o‘zbek kitobxonlari orasida keng yoyilgan[2].

1969-yilda Toshkentda nashr etilgan “Hushtak Afandi” deb nomlangan Aziz Nesin qalamiga mansub hajviy hikoyalarning o‘zbekcha tarjimasi (tarjimon – Miad Hakimov) joy olgan kitob so‘zboshisini quyidagi so‘zlar bilan tugallagan: *“O‘zbekistonda nashr etilayotgan mazkur ikkinchi kitobim o‘zbek va turk xalqlarini bir-biriga yaxshiroq tanitish, o‘zaro do‘stlik aloqalarini mustahkamlash ishiga biror hissa qo‘shsa, o‘zimni g‘oyat baxtli deb hisoblagan bo‘lur edim” (Aziz Nesin. Avgust 1968-yil, Istanbul).* Ta’kidlash kerakki, mo‘jaz hikoya tagida, jiddiy mazmunni yashira olgan hajvchining so‘nggi yarim asr mobaynida alohida e’tibor bilan o‘zbek tiliga o‘girilgan o‘nlab hikoyalari yarim asr o‘tib turk tilidan bevosita qayta tarjima ham qilina boshladi. Bu esa Aziz Nesin asarlari, xususan hajviga yangidan qiziqish uyg‘onayotganidan dalolat beradi. Yozuvchining Toshkent davlat sharqshunoslik universitetida o‘zbek tiliga

[1] Несин Азиз. Ҳуштак афандим. Ҳажвий ҳикоялар. Роман (Туркчадан Миад Ҳакимов таржимаси). –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1969; Несин Азиз. Кейин хурсанд бўласиз. Ҳажвий ҳикоялар. Роман (Туркчадан Миад Ҳакимов таржимаси). –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976; Азиз Несин. Ҳуштак Афандим (Ҳажвий ҳикоялар). –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2015; Турк адабиётининг сара асарлари. Азиз Несин (ҳикоялар). − Тошкент, 2018. – 140 b.

[2] Несин Азиз. Футбол қироли. Роман. –Тошкент: Ёш гвардия, 1978.

o‘girilib kichik adadda nashr etilgan yigirmadan ortiq mashhur hikoyalari jamlangan to‘plam buning yorqin misolidir[1].

Bir tildagi iboralarni boshqa tilga ekvivalent yordamida tarjima qilish imkonsiz bo‘lganda, ya’ni tarjima tilida asliyatdagi frazeologizmga mos ekvivalent topilmaganda, tarjimon boshqa muqobil variantlarga murojaat qiladi. Chunki, ko‘pincha frazeologizmlarning boshqa tilda ekvivalenti bo‘lmasa ham, unga mos biror bir muqobil topish ehtimoli yo‘q emas. Muqobil variant deganda, tarkibi bo‘lak, ma’nosi bir-biriga yaqin frazeologizmlar nazarda tutiladi. Muqobil variant yordamida tarjima qilinganda ham ehtiyot bo‘lish zarur. Chunki, frazeologizmlar yuzaki qaraganda ikkala tilda o’zaro muqobilday ko‘rinsa-da, aslida ular ma’no va uslub jihatidan bir-biridan farq qilishi, hatto o‘zaro “soxta ekvivalentlik”ni yuzaga kelitirishi mumkin.

Aziz Nesin hikoyalarida shunday sinonimik iboralar uchraydiki, ular ma’no yoki uslub jihatidan bir-biridan jiddiy farq qiladi. Mutarjim asliyatdagi iborani to‘g‘ri o‘girish uchun tarjima tilida mavjud sinonimik iboralardan mosini tanlay olishi, turk va o‘zbek tillarida bir xil ma’noda ishlatilgan iboralarning tuzilishi, shakli va obrazli asoslari butkul boshqa bo‘lishi mumkinligini hisobga olishi kerak.

G‘.Salomov faqat ma’nolari kontekst ichidagina bir-birning o‘rnini qoplay oladigan iboralarni muqobil birikma deb hisoblaydi: “Ba’zan, – deya ta’kidlaydi olim, – bir birikmaga ayni kontekst ichida bir emas, bir necha birikma muvofiq kelishi mumkin. Birikmaning muqobillari yoki muqobil variantlari faqat kontekst ichidagina bir-birini almashtira olar ekan, bunda ularning ma’nosi to‘g‘ri kelsa ham, ko‘pincha shakllari va, ayniqsa, obyektlari muvofiq tushmaydi”[2]. Misollarga murojaat qilamiz: *“Önce tamircinin etmiş lirasını verecek, sonrada artan parayla taksitleri ödeyecektim. İki bin Liraya yakın bir zararla paçamı kurtaracaktım”*[3] (“İlk ve Son Radyo”). Ushbu jumlaning tarjimasi quyidagicha: *“Oldiniga ustaning 70 lirasini berar, keyin esa ortib qolgan pulni foizga to‘lardim. Ikki ming liraga yaqin zarar evaziga kutulib ketardim (“Radio”).* Asliyat jumlasidagi “paçayı kurtarmak” frazeologizmi turk tilida “bir darddan, falokatdan oson qutulib olmoq” ma’nosida ishlatiladi. Tarjimada ushbu frazeologizm “qutulib ketmoq” shaklida o‘girilgan. Bundan tashqari, fe’lning *verecektim (berardim), ödeyecektim (to‘lardim), kurtaracaktım (qutqarardim)* kabi kelasi zamon shakllari aslida kelasi zamonni emas, fe’lning keraklilik mayli ma’nosini ifodalab kelganligini unutmaslik kerak *(verecektim – berishim kerak edi), ödeyecektim – to‘lashim lozim edi), (kurtaracaktım – qutqarishim kerak edi).*

Tarjima asl nusxaga mos uslub kaliti topishni talab etadi. Asarning “…uslub kalitini topish asarning uslubi bilan g‘oyasi hamda muallif dunyoqarashi orasidagi bog‘lanishini to‘g‘ri belgilash, marom, ohang, sintaktik tarz va obrazlar silsilasiga

[1] Турк адабиётининг сара асарлари. Азиз Несин (ҳикоялар). − Тошкент, 2018. –Б. 140.
[2] Salomov G‘aybulla, Til va tarjima (monografiya). – Toshkent: TDShI, 2016. –324 b. (Qayta nashrga tayyorlovchi: X.Hamidov). – Б. 267.
[3] Nesin Aziz. Koltuk. – Isanbul: Adam, 1985. – S. 87.

xos xususiyatlarni to‘g‘ri tayin qila bilishga bog‘liq. Asarni tarjima qilishda maqbul uslub kaliti topilmas ekan, tarjima asl nusxaga ekvivalentlik holatida bo‘la olmaydi”[1]– deb yozadi G‘.Salomov. Boshqacha aytganda, tarjimon o‘zi tanlagan asarni qayta yaratishga kirishishdan oldin asliyat muallifining uslubi, obrazlar tizimi, asar ritmikasini belgilab olmog‘i kerak.

Taniqli tarjimashunos E.Aznaurova uslubni qayta yaratish borasida shunday yozgan edi: “…tarjimonning vazifasi badiiy tarjimada so‘zlarni qayta tiklash emas, fikr va obrazlarni qayta yaratish, boshqa tilning til strukturasi elementlarini emas, balki intonatsiyasini, ohangini, boshqacha aytganda, stilistik forma va yo‘llarini o‘zicha emas, balki mazkur stilistik kategoriyada ifoda etilgan ma’noviy va she’riy mazmunlarni qayta tiklash hisoblanadi”[2]. Olima yana shunday deydi: “Tarjimon asl nusxaning ruhini o‘rganish vaqtida jumla va hatto abzatslarga tayanishi kerak emas, chunki ohang uyg‘unligi, ma’no va obraz mazmunining yagonaligini matn tugallangach, aniqlab olish mumkin. Bunday parchaning jumla yoki abzatsdan farqi uning badiiy adabiyot elementi bo‘lganligidir”[3].

Maqol va idiomalarni bitmas-tuganmas boylikka qiyoslagan turk olimi Karim Yund maqol va iboralar tarjimasi ustida olib borilgan tadqiqotlarda[4] maqollarning umumlashgan, matal va iboralarning xususiy ma’noga ega bo‘lgan birliklar ekanligini ta’kidlaydi: “Maqollar endigina er qa’ridan qazib olingan ma’danga o‘xshaydi. Ilm chirog‘i ostida ularga ishlov berish va ta’sirli jihatlari, nozik qirralarini namoyon qilish kerak”[5].

Iboralar o‘z tuzilishidan qat’iy nazar, bo‘linmas yaxlit birlik sifatida gap tarkibiga kiradi. Ibora qo‘llanilgan gap tarjimasi tahlil etilayotganda ushbu birliklarni tashkil etuvchi komponentning emas, ularning gapdagi sintaktik vazifasi haqida so‘z yuritish, ibora jumla ichida leksik birlik vazifasida bo‘lsa-da, uni tashkil etuvchi komponentlarga ham e’tibor qaratish kerak bo‘ladi. Bo‘linmas birliklar bo‘lishiga qaramay, iboralar so‘z birikmasi (turg‘un) va gap sifatida (tuzilishiga ko‘ra) sintaktik nuqtayi nazardan ko‘rib chiqilishi ham mumkin.

Maqollar tarjimasiga kelinsa, so‘z ko‘rki bo‘lgan maqol va matallardan foydalanish har bir qalam egasining so‘z boyligini orttirishi, uni nutqini o‘tkir va ta’sirli qiladi, fikrga badiiy jihatdan sayqal berishini unutmaslik kerak.

Maqol, matal va aforizmlar yozuvchi yoki shoir aytmoqchi bo‘lgan fikrning ko‘rki hisoblanadi. Haqiqatdan ham hech bir roman yoki hikoyani maqol va iborasiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Maqol ham o‘z o‘rnida asarning badiiy

[1] Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б.83.
[2] Азнаурова Э. Бадиий таржиманинг асосий проблемалари // Таржима санъати. Мақолалар тўплами. –Тошкент: Ўзбекистон Бадиий адабиёт нашриёти, 1961. –Б. 7.
[3] O‘sha asar, 11-bet.
[4] Yund Kerim. Atasözlerinde Kişi Adları // Türk Yurdu. Cilt: 6, Sayı: 334. – Ankara, 1967. –S. 18-24; Türkmen Sayfullah. Atasözü ve Deyimlerde Yaşayan Kişi Adları // Dil Araştırmaları. Uluslararası Hakemli Dergi. Sayı: 4 Bahar. – Ankara, 2009. – S. 101-119.
[5] Yund Kerim. Atasözlerinde Kişi Adları//Türk Yurdu. Cilt: 6, Sayı:334. –Ankara, 1967.–S. 18.

saviyasini oshiradi. Jumladan, A.Nesinning hikoyalarida qo‘llangan maqollar adib ifodalamoqchi bo‘lgan fikrni kitobxonga etib borishiga xizmat qilgan. Masalan, “Ateş olmayan erden duman cıkmaz” maqoli Miad Hakimov tomonidan “Shamol bo‘lmasa daraxtning uchi qimirlamaydi” shaklida tarjima qilinadi: “Müdür kızdı mı kızdı ve “Ateş olmayan erden duman çıkmaz!” diye bağırdı”[1] (“Vatan”). – “Direktorning rosa jahli chiqdi va “Shamol bo‘lmasa daraxtning uchi qimirlamaydi” deb baqirdi”[2] (“Vatan”). Tarjimon maqolning o‘zbek tilidagi variantini to‘g‘ri tanlagan.

Ba’zan maqollar bir til oilasiga mansub xalqlarning bir nechtasida teng ishlatilishi mumkin. Shuning uchun ham turkiy tillarning biridan ikkinchisiga tarjima qilishda tarjimon ularni so‘zma-so‘z ag‘darib qo‘yaqoladilar. Yana shunday maqollar borki, so‘zma-so‘z tarjima qilsa tushunarliday ko‘rinadi, lekin ularning tarjimasi ayrim hollarda munozaralarga sabab bo‘ladi. Shuning uchun bunday maqollarni tarjima qilishda ehtiyotkorlik talab qilinadi.

O‘zbek tilida “inson o‘z moddiy holati, mablag‘i, imkoniyati yoki mavqeiga ko‘ra ish ko‘rishi kerak” ma’nosida “ko‘rpasiga qarab oyoq uzatmoq” iborasi va “Ko‘rpanga qarab oyoq uzat” matali ko‘p ishlatiladi. Ushbu ibora (matal) dunyoning ko‘p tillarida o‘z muqobiliga ega. Shu jumladan, turk tilida ham ushbu ibora aynan shu shakl va mazmunda qo‘llaniladi. Masalan: “Ev sahibi: – *Herkes vorganına göre ayağını uzatmalı*. Siz de kendi paranıza göre bir eve çıkarsınız, dedi”[3] (“Sen Haline Şükret”) “– *Har kim ko‘rpasiga qarab oyoq uzatishi kerak,* – javob qildi u. – siz ham o‘z pulingizga yarasha biror boshqa uy toping” (M.H. tarjimasi)[4]. Turkcha jumlani quyidagicha o‘girish maqsadga muvofiq edi: *“Uy egasi: – Ko‘rpaga qarab oyoq uzatish kerak, og‘ayni. Siz ham cho‘ntagingiz ko‘taradigan uyni ijaraga olishingiz kerak”* [5].

O‘zbek va boshqa xalqlar aforistik ijodida mavjud bo‘lgan maqol, matal va iboralarning salmoqli qismi boshqa xalqlar paremiologiyasida ham uchrashi tabiiy hol. Bunday birliklar o‘zida umuminsoniy qadriyatlarni ulug‘lashi va ibratomuz mazmun kasb etishi bilan milliy paremiologik materialni tashkil etadi. O‘zbek xalk maqollari doirasida paremiologik qatlam bir tomondan, bevosita xalq hayoti, taraqqiyot darajasi mahsuli sifatida vujudga kelgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan,

[1] Nesin Aziz. Kolluk. Istanbul. ‘Adam’. 1985

[2] Nesin A. Keyin xursand bo‘lasiz. -Toshkent. “Adabiyot va san’at”. 1976.

[3] Nesin Aziz. Bay düdük. İstanbul. ‘Nesin yayinevi'. 1998.

[4] *Ko‘rpanga qarab oyoq uzat* matalining turkcha ekvivalenti *Ayağını yorgana göre uzat* bo‘lsa, ruscha muqobili *Po odyojke protyagivay nojki* (so‘zma-so‘z: *libosinga qarab oyog‘ingni cho‘z)*dir. O‘zbek va turk tillarida aynan ekvivalent hisoblangan ushbu matalning rus tilidagi yana bir muqobili (so‘zma-so‘z: *“Ey, qora chigirtka, qo‘nib o‘tiradigan yeringni bil”*, ya’ni “har kim o‘z o‘rnini bilishi (hamma yerga suqilavermasligi) kerak”. Biroq bu *Знай сверчок свой шесток* ruscha matalni o‘zbek tiliga *Ko‘rpanga qarab oyoq uzat* deb yoki turk tiliga *Ayağını yorgana göre uzat* deb o‘girish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Uni, yaxshisi, “Haddingni bil” (turkcha “Haddini bil”) shaklida o‘girgan ma’qul.

[5] Турк адабиётининг сара асарлари. 2-қисм. Азиз Несин (ҳикоялар). − Т., 2017. − Б.81.

o‘zga xalqlar paremiologik boyligi ta’sirida paydo bo‘lgan bo‘ladi. Faqat o‘zbek xalqi moddiy turmushi va ma’naviy hayoti, dunyoqarashi, badiiy tafakkuri, etnik va estetik me’yorlar, urf-odatlarni ifodalovchi maqol, iboralar alohida o‘rin egallaydi.

Nutqda, xususan, o‘zbek va turk tillari maqol va iboralarsiz quruq, ta’sirsiz so‘zlar tizimiga aylanib qoladi. Shu bois badiiy jihatdan mukammal asarlarning deyarli har jumlasida bir ibora va har sahifasida bir matal yoki maqol uchrashi tabiiy hol. Bu esa tilning badiiy ifoda imkoniyatlari qanchalar keng ekanligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, turk tilidagi hamma maqol va iboralarning ham o‘zbek tilida ekvivalentlari vositasida berishning imkoni bo‘lmaydi. Bo‘lgan taqdirda ham ma’no nozikligi, mazmuni, qo‘llanish doirasi yoki badiiy pishiqligi jihatidan asliyatdagi iborani ifodalay olmaydi. Bunday holda tarjimon masalani ijodiy hal qilmog‘i ya’ni originaldagi maqolning asosiy mazmunini tarjima qilib kitobxonga etkazmog‘i yoki shu mazmunga mos yangi maqol yaratmog‘i lozim. Ba’zan esa u yoki bu maqolni so‘zma-so‘z tarjima qilish yo‘li bilan ham hammaga manzur bo‘ladigan maqol yaratish va bu borib-borib xalq iste’moliga kirib ketishi ham mumkin. Masalan, “Ming marta shukur” hikoyasida shunday maqol uchraydi: “Böyleleri ne İsa’ya yav olur, ne Musa’ya dost olur”. O‘zbekcha tarjimada bu maqol tushirib qoldirilgan. Holbuki, uni so‘zma-so‘z “Bunaqangilar, na Isoga yor, na Musoga do‘st bo‘ladi” deb o‘girilganda mazmun anglashilgan bo‘lar edi. Yoki ruscha “Ни богу свечка, ни черту кочерга” maqolining o‘zbekcha muqobili bo‘lgan “Na rahmonga chirog‘u, na shaytonga kosov” varianti vositasida berish mumkin edi. Har ikkala o‘rinda ham maqolning asosiy mazmuni o‘zbek kitobxoni uchun tushunarli bo‘lar edi.

Ko‘p o‘rinlarda esa maqollar aynan tarjima qilinadi. Masalan, “Çalışan kazanır” idiomatik birikmasi o‘zbekchaga “Ishlagan tishlaydi” deb o‘girilgan (buning “ishlagan odam o‘z tirikchiligini ta’minlaydi. Ishlamagan odam esa och qolgan otday kishnaydi, noliydi, qiynaladi” ma’nosidagi “Ishlagan tishlaydi, ishlamagan kishnaydi” shaklidagi muqobili ham bor). Ushbu maqolning o‘zbek tilida “Ishlagan tishlaydi, ishlamagan – boshini qashlaydi; Ish qilganga qop-qop, qilmaganga bo‘sh qop; Ishlaganning og‘zi oshga tegar, ishlamaganning boshi toshga tegar” kabi). Tarjimonlar bunday vaziyatlarda o‘zbek tilida mashhur “Mehnatning tagi rohat” muqobilini qo‘llasalar bo‘ladi. Yoki, “Damlaya, damlaya göl olur” (Toma-toma ko‘l bo‘lur), “Damlaya, damlaya sel olur” (Toma-toma sel bo‘lur) maqollari tarjimasida asliyatdagi qofiyadosh so‘zlar, tarjimada ham qofiyalanib kelish bilan birga, kishi tirikchilik uchun zarur bo‘lgan narsalar va mablag‘larni oz-ozdan bo‘lsa ham jamg‘ara borishi, tejab-tergab sarflashi lozim degan ma’no to‘la saqlangani ma’qul.

Fanda idiomalarni bir tildan ikkinchisiga tarjima qilish mumkin emasligi ko‘p aytilsa-da, buni mezon sifatida qabul qilish noto‘g‘ri. Bunday birliklar tarjima qilinayotganda, ularning obrazli asosiga aynan muvofiq keladigan variantni

qidirish ma’no o‘zgarishi yoki siljishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, ularni muqarrar ravishda asar tarjima qilinayotgan tildagi boshqa uzoq muqobil variantlar bilan almashtirishga ortiqcha ruju qo‘yish ham uslubning siyqalashishiga, obrazning xiralashishiga olib keladi. O‘zaro yaqin tillardan tarjimalarda esa vaziyat boshqacha. Agar ayrim hollarda turkchada ko‘chma ma’noda aytilgan maqol yoki ibora hijjalab o‘girilsa, uni anglashda o‘zbek kitobxoni qiyinchilik sezmasligi mumkin.

Xalqning muayyan voqea-hodisa haqidagi xulosasi mujassam bo‘lgan maqol va iboralar ijodiyotning o‘ziga xos badiiy ifoda uslubi aks etgan janrlari hisoblansa-da, baynalminal ahamiyat ham kasb etadi. O‘xshash shart-sharoit, taqdir, mantiqiy asoslar turli tillarda ma’nodosh birikmalarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Shuning uchun bu tillarda bir-biriga o‘xshash, manodosh, hatto aynan bir xil maqol va matallarning mavjudligiga ajablanmaslik kerak.

Badiiy tarjimada frazeologik birliklar obrazli asosining saqlanishi mavzusiga kelganda, aytish joizki, o‘zaro yaqin tillar sanalgan o‘zbek va turk tillari orasida tarjima jarayonida qator muammolarga duch kelinadi. Ikkala tilda maqol va idiomalar obrazli asos jihatdan aynan o‘xshash, bir-biriga to‘la ekvivalent bo‘lsada, bu ikki xalq badiiy tafakkurida farqliliklar mavjudligi bois birliklarning so‘z-ma-so‘z tarjimasi ayrim hollarda muammo keltirib chiqaradi.

Tarjima sirasida frazeologik birlikning aniq ekvivalenti yo‘qligi vaj qilinib, birlikning tarjima tilida mavjud, biroq ma’noni to‘la qoplay olmaydigan varianti qo‘llanadi. Bunday ish tutish tarjima tilining ifoda imkoniyatlarini chegaralab qo‘yadi. Bir tildagi ma’nodosh bir qancha maqol yoki idiomatik birikmaning hammasiga ham o‘zbek tilidan muqobil topilmasa (yoki faqat bittagina ekvivalent variant topilsa), o‘sha ma’nodosh birikmalarning hammasini ham faqat bittagina o‘zbekcha variant bilan tarjima qilish noto‘g‘ri bo‘ladi. Demak, ma’nodosh birikmalarning ekvivalentlari ona tilimizda bo‘lmagan shakllarini aynan tarjima qilgan ma’qul. Bunda o‘sha ma’nodagi birikmalardan birining tilda mavjudligi tarjimonga qo‘l kelishi mumkin.

Ma’lumki, badiiy asarlarni bir tildan ikkinchi tilga o‘girishda erkin birikmalarni tarjima qilish qiyinchilik tug‘dirmaydi. Aksincha, ko‘chma ma’noda qo‘llanilgan turg‘un birikmalar, ya’ni frazeologik birliklarni tarjima qilish qiyin kechadi.

Tilning leksik birliklariga nisbatan birmuncha murakkab tarkibli lisoniy vositalari bo‘lmish frazeologik birliklarni tarjimada adekvat talqin etish tarjima amaliyotining o‘ta murakkab va, shu bilan birga, juda mas’uliyatli masalalaridan hisoblanadi. Chunki frazeologik birliklar nutqning badiiy-tasviriy vositalari sifatida fikrning oddiy, betaraf bayonidan ko‘ra ko‘proq turli-tuman uslubiy vazifalarni ifoda etishda ishtirok etadilarki, ularning ushbu vazifalarini hisobga olgan holda, ularni tarjimada bejirim talqin etishga intilish badiiy asarning obrazli hamda hissiy-tasviriy qiymatini qayta yaratish yo‘lidagi jonbozlik bilan chambarchas bog‘liqdir.

Frazeologik birliklarni tarjima qilishning o‘ta murakkab amaliy jarayon ekanligi asosan mazkur birliklar tabiatiga – ularning leksik, semantik va qurilish jihatlaridan murakkabligiga vobastadir. Boz ustiga, talay frazeologizmlar milliy xususiyatga egadirlarki, bu hol ham tarjimonlar oldiga qator amaliy qiyinchiliklarni ko‘ndalang qilib qo‘yadi[1]. Frazeologik birliklar millatning ruhi, mentaliteti, turmush tarzini namoyon qiladi. Shunga muvofiq, asl nusxa va tarjima tillaridagi frazeologik birliklarning o‘ziga xos xususiyatlarnini qiyosiy o‘rganish, ular orasidagi mazmuniy-uslubiy muvofiqlik holatlarini aniqlash va tarjima jarayonida ularning birini ikkinchisi vositasida talqin etish yo‘llari va imkoniyatlarini belgilash to‘laqonli tarjima yaratish uchun zamin hozirlaydi.

A.Nesin asarlari frazeologiyasining o‘zbekcha tarjimalarda ifodalanishi mavzusi ko‘rib chiqilar ekan, bunday birliklarning ikki xalqning keng makon va zamon ichida to‘plagan tajribasi, badiiy tafakkuri va falsafasini o‘zida mujassamlantirganiga guvoh bo‘lindi. Ikki xalq milliy va madaniy xazinasining salmoqli qismini tashkil etuvchi bunday boylik ustida olib borilayotgan tadqiqotlar, til taraqqiyoti, adabiy aloqalarning yanada mustahkamlanishida alohida pog‘onani tashkil etadi.

Turkcha frazeologizmlar ba’zan undagi obrazlilikni, ifoda va tasvir ta’sirini kuchaytirish maqsadida qo‘llaniladi. Masalan, yozuvchining “Kaltak yemasdan tura olmayman!” hikoyasidagi *birbirine girmek* (so’zma-so‘z: “bir-biriga kirmoq”) frazeologizmi “bir necha kishining bir paytda janjal boshlashi, mushtlashishi”ni bildiradi: *“Bir karışıklık oldu. Goldü değildi derken, biz seyirciler bir kapıştık. Hep* ***birbirimize girdik”*** (DYD,16). Hikoyaning 1969-yildagi (M.Hakimov) tarjimasida ushbu frazeologizm “*bir-birini sola boshlamoq”* erkin birikmasi vositasida ifodalangan: *“Birdan qiy-chuv boshlanib ketdi. Tomoshabinlar tarafma-taraf bo‘lib,* ***bir-birini sola boshladi*** (KT,16). 2014-yildagi tarjimada esa hikoyadagi to‘s-to‘polonli vaziyat ishonchli, ham badiiy ochib berishga erishilgan. Qiyoslang: *“Bir payt tartibsizlik boshlanib ketdi. Gol bo‘ldi deganlar bilan bo‘lmadi deganlar bir-biriga tashlandi. Ur-to‘polon,* ***it egasini tanimaydi*** (KYT,91).

Badiiy tarjimada frazeologik birliklar «taxini buzmasdan» berish, ya’ni ularga adekvat muqobillarni topish berish tarjimonning mahoratini belgilovchi xususiyatlardan biri hisoblanadi. Asardagi oddiy so‘z yoki erkin birikmaning o‘zbekcha tarjimada ibora yoki boshqa frazeologik vositalar yordamida o‘girilishi esa tarjimondan ikki baravar ko‘proq mahorat talab etadi. Chunki bunday vaziyatda tarjimon muallifdan ko‘ra ko‘proq ijod qilishi kerak bo‘ladi.

Aziz Nesinning o‘zbek xalqi orasida mashhur “Hushtak afandim” (“Bay düdük” hikoyasi iboralarga juda boy[2]. Mana bir misol: *“İnsan darda kaldı mı, en*

[1] Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Фан, 2005. – Б. 183-184.

[2] Ushbu hikoya 2014-yilda «Janob “hushtak”» deb ikkinchi marta o’zbek tiliga tarjima qilingan (tarjimon: Xayrulla Hamidov).

olmayacak şeyleri bile düşünüyor... Stadyumun önüne geldim, bir ana baba günü...” [1] . M.Hakimov ushbu parchani quyidagicha o‘zbekchalashtirgan: *“Ahvoling nochor bo‘lganidan keyin miyaga har xil bo‘lar-bo‘lmas fikrlar kela-verarkan... Bir payt qarasam, stadionning oldidan chiqib qolibman. Xuddi qiyomat qoyim bo‘lganga o‘xshaydi”* (65-b.). Tarjimada asliyat muallifi qo‘llagan *darda kalmak (ahvoli nochor bo‘lmoq), ana baba günü (qiyomat qoyim bo‘lganga o‘xshamoq)* kabi iboralar va o‘xshatishli birikmalar ishonchli bera olingan. Asliyatdagi *ana baba günu* (so‘zma-so‘z: *ona-ota kuni)* iborasi tarjimasida M.Hakimov turkcha iboraning o‘zbekcha muqobiliga murojaat qiladi (“*Xuddi qiyomat qoyim bo‘lganga o‘xshaydi”* gapi orqali beradi). Ushbu ibora turklarda “tiqilinch”, “tirbandlik” ma’nosida qo‘llaniladi: tarjimon turk mentalitetiga xos bo‘lgan iborani o‘xshatish vositasida o‘zbekchalashtirgan. Uni *“it egasini ta-nimaydi”* iborasi orqali bersa ham bo‘lar, shunda asliyatga yanada yaqinroq borilgan bo‘lar edi. Bu parchani quyidagicha talqin qilish mumkin: *“Odam qiyin ahvolga tushganda bo‘lmag‘ur fikrlar xayoliga kelaverar ekan. Stadion yoniga keldim. Tumonat odam, it egasini tanimaydi”*.

Aziz Nesin o‘z asarlarida vaziyatni haqqoniy hamda to‘laqonli tasvirlagan, xalq tilidan ustalik bilan foydalangan bo‘lsa, Miad Hakimov yozuvchi yaratgan hajviy xarakterlar, jonli obrazlar, ibora va o‘xshatishlar, kinoya va sifatlashlarni ishonchli qayta yaratishga muvaffaq bo'lgan.

Tarjima sirasida asliyatda qo‘llanilgan frazeologik birlikka ekvivalent frazeologizm topilmagan taqdirda, adekvatlik ko‘p hollarda muqobil variantlar yordamida amalga oshiriladi. Ma’no va uslubiy vazifa jihatidan mos ikki til frazeologik birliklari qator hollarda bir-biridan farq qilishi mumkin. Bunday birliklar o‘zaro muqobillik munosabatida bo‘ladi. Moddiy jihatdan farq qiladigan bunday muqobil variantlarning paydo bo‘lishi va istifoda etilishi har bir til ega-sining muayyan fikrni obrazli yoki hissiy-ta’sirchan tarzda ifoda etishda o‘z tur-mush tushunchalari, urf-odatlari, milliy-falsafiy qarashlari va o‘ziga xos ruhiyatidan kelib chiqishlari bilan izohlanadi[2].

Tarjimada *“Bir dalga geliyor, elli metre aşağı iniyoruz, önden itiyorlar, yirmi adım geri bas; arkadan dayanıyorlar, otuz adım öne yürü”* jumlasini M.Hakimov quyidagicha o‘giradi: *“Ba’zan yuqoridan bosib qolishsa, ellik qadam orqaga tashlaymiz, orqadan surib kelishadigan bo‘lsa, yana shuncha oldinga siljiymiz”*. Asl nusxadagi ayrim birikmalar tarjimada tushirilib qoldirilganini ko‘rish mum-kin. Turkcha jumlani quyidagicha berish orqali asliyat jumlasini to‘laqonli, bironta so‘zni “qurbon” qilinmasdan qayta yaratish mumkin edi. Qiyoslash uchun 2014 yildagi qayta tarjimaga e’tibor beramiz: *“Bir to‘lqin keladi, ellik qadam pastga surib yuboradi, yana bir to‘lqin – yigirma odim yuqoriga... Orqada turgan*

[1] Nesin Aziz. Bay düdük. İstanbul. ‘Nesin yayinevi'. 1998.
[2] Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Фан, 2005. –Б. 195-196.

inson dengizi bir deganda o‘ttiz metr oldinga itarib tashlaydi. Keyin birdaniga to‘rt tomondan siqishtira boshlashadi” [JH,103].

Odatda bir tildagi iborani ikkinchi bir tilga tarjima qilish adekvat tarjima yaratishning eng yaxshi usuli hisoblanadi, chunki ekvivalent birikmalarning faqat ma’nosigina emas, balki shakli, tarkibi, hatto obyektlari ham bir-biriga muvofiq tushadi. Ta’kidlash kerakki, bir-biriga har tomonlama mos keladigan o‘zbekcha va turkcha ekvivalentlar talaygina. Bunday bo‘lishi tabiiy, albatta, chunki har ikkala til ham bir oilaga mansub bo‘lib, ularning grammatik qurilishi va leksik jihatlari juda o‘xshash. Masalan, quyidagi misolda mutarjim turkcha “qo‘llarını sıvamak” iborasi uchun so‘zma-so‘z muqobili bo‘lgan “yeng shimarmoq” iborasini qo‘llagan: *“Ertesi gün Pazar. Musa kolları sıvayıp kendi elleriyle yemek yapti”* gapini Miad Hakimov quyidagicha o‘girgan: *“Ertasiga dam olish kuni keldi. Musa yeng shimarnb o‘z qo‘llari bilan ovqat qildi”*. 2014-yildagi ikkinchi tarjimada esa jumla quyidagicha berilgan: *“Ertaga bozor kuni. Musa ertalabdan englarini shimarib o‘z qo‘li bilan turli taomlar tayyorladi”*.

Xulosa. O‘zaro yaqin, qardosh tillar orasida tarjimani amalga oshirish ancha osondek ko‘rinishining sababi tarjima tilining asl nusxa tiliga yaqin bo‘lishidir. Shunga qaramay, bunday tarjimaning mashaqqatlari ham talay. Boisi, ko‘p so‘z va iboralarning muqobillari osongina topilsa ham ular, ko‘pincha, butunlay boshqa-boshqa ma’nolarni ifodalashi va so‘zlarning tashqi “libosi” o‘xshashligi tarjimonni “tuzoqqa ilintirib” qo‘yishi mumkin.

Turk va o‘zbek tillarining leksikasi va grammatik qurilishi o‘rtasida anchagina umumiylik bor. Bu hol tabiiy, chunki turk va o‘zbek xalqlari azaldan qondosh, ularning tili bir xil til (turkiy tillar) tizimiga mansub. Demak, tabiiyki, original va tarjima tillari bir-biriga yaqin bo‘lgani uchun tarjimada ancha qulayliklar tug‘diradi. Shu bilan biz turk tilidan qilinadigan tarjimalarga talabni susaytirmoqchi yoki boshqa tillardan qilinadigan tarjimalarga nisbatan engilroq deyish to‘g‘ri emas.

G‘.Salomovning “Til va tarjima” asarida shunday deyiladi: “Yaqin vaqtlargacha asarning qanday tarjima qilinganligi ko‘rsatish uchun uning qanchalik “sodda” va “tushunarli” ekanligi asosiy o‘lchov birligi, mezon qilib olinar edi. Ammo endilikda bunday umumiy va mujmal ko‘rsatkich tarjima muxlislarini ham tarjimonlarning o‘zlarini ham qanoatlantirmaydi. Boshqacha aytganda, tarjimonda asarning umumiy mazmuni va g‘oyasini mushohada formasini, kitobning tashqi yuzaki qismi-yu latofatini emas, balki uning asosiy bisoti: ichki harorati va badiiy xususiyatlarini to‘la to‘kis aks ettirish talab qilinadi”[1]. Haqiqatdan ham, tarjimon bularning barchasini hisobga olib, yozuvchi uslubidan chiqib ketmagan holda o‘zining uslubi bilan uyg‘unlikda yana bir asar yaratadi.

[1] Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 150.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Азнаурова Э. Бадиий таржиманинг асосий проблемалари // Таржима санъати. Мақолалар тўплами. –Тошкент: Ўзбекистон Бадиий адабиёт нашриёти, 1961.
2. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Фан, 2005.
3. Несин Азиз. Кейин хурсанд бўласиз. Ҳажвий ҳикоялар. Роман (Туркчадан Миад Ҳакимов таржимаси). –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.
4. Несин Азиз. Ҳуштак афандим. Ҳажвий ҳикоялар. Роман (Туркчадан Миад Ҳакимов таржимаси). –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1969.
5. Несин Азиз. Ҳуштак Афандим (Ҳажвий ҳикоялар). –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2015.
6. Nesin Aziz. Bay düdük. İstanbul. ‘Nesin yayinevi', 1998.
7. Nesin Aziz. Koltuk. – Isanbul: Adam, 1985.
8. Несин Азиз. Футбол қироли. Роман. –Тошкент: Ёш гвардия, 1978.
9. Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
10. Salomov G‘aybulla, Til va tarjima (monografiya). – Toshkent: TDShI, 2016. –324 b. (Qayta nashrga tayyorlovchi: X.Hamidov).
11. Турк адабиётининг сара асарлари. 2-қисм. Азиз Несин (ҳикоялар). − Т., 2017.
12. Türkmen Sayfullah. Atasözü ve Deyimlerde Yaşayan Kişi Adları // Dil Araştırmaları. Uluslararası Hakemli Dergi. Sayı: 4 Bahar. – Ankara, 2009.
13. Yund Kerim. Atasözlerinde Kişi Adları//Türk Yurdu. Cilt:6, Sayı:334. – Ankara, 1967.

MANBASHUNOSLIK // ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ // SOURCE STUDIES

YOZMA MANBALARDA TURON DAVLATINING QURUVCHISI ALP ER TO‘NGA SHAXSIYATI BILAN BOG‘LIQ MA’LUMOTLAR

Qudratulla Omonov
Filologiya fanlari doktori, professor,TDSHU

Annotatsiya: *Turon davlatchiligi asoslarining tamal toshini qo‘ygan va uni yuksaltirgan turklarning buyuk davlat arbobi Alp Er To‘nga shaxsiyatini o‘rganish va har tomonlama tadqiq etish bugungi turkologiyaning ehtiyoji hamda ilmiy zaruratidir. Ayni masalalar ushbu maqolaning bosh maqsadi sanaladi.*

Ushbu ilmiy izlanishda diaxron aspektdagi tadqiq usullaridan, shuningdek, tavsiflash, qiyoslash va transformatsiya singari metodlardan foydalanildi.

Kunimizga qadar yetib kelgan eski yozma manbalarda Alp Er To‘nga (Afrosiyob) shaxsiyati bilan bog‘liq ko‘plab ma’lumotlar saqlanib qolgan. Ushbu ma’lumotlarning mazmun-mohiyatiga qarab 6 guruhga tasniflash mumkin. 1) Alp Er To‘nganing hukmdorlik maqomi bog‘liq qaydlar. 2) Uning mohir sarkarda ekanligi bilan bog‘liq ma’lumotalar. 3) Afrosiyobning bunyodkorlik salohiyati bilan bog‘liq xabaralar. 4) Er To‘nganing mutafakkir ekani bilan bog‘liq elning tilida saqlanib qolgan hikmatlar. 5) To‘nganing farzandlari bilan bog‘liq axborotlar. 6) Alp Er To‘nganing o‘limi bilan bog‘liq ma’lumotlar.

Kalit so‘zlar: *Turon-Turkiston davlatchiligi, Alp Er To‘nga, Afrosiyob, siyosiy boshqaruvining bilimdon tashkilotchisi, Eron, mohir sarkarda, Koshg‘ar, Marv, Buxoro, Romiton, Samarqand, hikmatlar, Alp Er To‘nganing o‘limi, tarixiy shaxs.*

Özet. *Turan devletinin temellerini atan ve yükselten Türklerin büyük devlet adamı Alp Er Tonga’nın şahsiyetini incelemek ve kapsamlı bir şekilde araştırmak günümüz Türkolojisinin ihtiyacı ve bilimsel zorunluluğudur. Bu sorunlar bu makalenin asıl amacını oluşturmaktadır.*

Bu bilimsel araştırmada, art zamanlı araştırma yöntemlerinin yanı sıra tanımlama, karşılaştırma ve dönüştürme gibi yöntemler kullanılmıştır.

Günümüze kadar ulaşan eski yazılı kaynaklarda Alp Er Tonga’nın (Afrosiyob) kişiliğine dair pek çok bilgi bize ulaşmıştır. Bu bilgilere dayanarak onları 6 gruba ayırabiliriz. 1) Alp Er Tonga’nın iktidar durumuna ilişkin belgeler. 2) Yetenekli bir komutan olduğuna ilişkin belgeler. 3) Afrosiyab’ın yaratıcı potansiyeli ile ilgili haberler. 4) Alp Er Tonga’nın bir düşünür olduğu ile ilgili halk dilinden bize ulaşan deyimler. 5) Tonga’nın çocukları ile ilgili bilgiler. 6) Alp Er Tonga’nın vefatına ilişkin bilgiler.

Anahtar kelimeler: *Turan-Türkistan Devletçiliği, Alp Er Tonga, Afrosiyab, siyasi yönetimin bilgili teşkilatçısı, İran, yetenekli komutan, Kaşgar, Merv, Buhara, Ramitan, Semerkant, bilgelik, Alp Er Tonga’nın ölümü, tarihi kişi.*

Abstract. *Examining and researching the personality of the great statesman of the Turks who laid and raised the foundations of the Turan state, Alp er Tonga, is the need and scientific necessity of today's Turcology. These issues are the main purpose of this article.*

In this scientific research, methods such as identification, comparison and conversion were used as well as art-time research methods.

In the ancient written sources that have survived to the present day, many information about the personality of Alp er Tonga (Aphrosiyob) has reached us. Based on this information, we can divide them into 6 groups. 1) documents on the power situation of Alp er Tonga. 2) documents that he is a skilled commander. 3) News about the creative potential of Afrosiyab. 4) the expressions that reach us from the folk language about the fact that Alp er Tonga is a thinker. 5) information about the children of Tonga. 6) information on the death of Alp er Tonga.

Keywords: *Turan-Turkestan statehood, Alp er Tonga, Afrosiyab, knowledgeable organizer of political administration, Iran, talented commander, Kashgar, Merv, Bukhara, Ramitan, Samarkand, wisdom, the death of Alp er Tonga, the historical winter.*

Ulug‘vor turkiy davlatchilik tarixining teran ildizlarini chuqurroq anglash va ilmiy asosda to‘laqonli o‘rganish uchun Turon-Turkiston davlatchiligi asoslarining tamal toshini qo‘ygan va uni yuksaltirgan turklarning yovqur o‘g‘loni, buyuk davlat arbobi, siyosiy iqtidor egasi Alp Er To‘nga shaxsiyatini o‘rganish va har tomonlama tadqiq etish bugungi turkologiyaning ehtiyoji hamda ilmiy zaruratidir.

Kunimizga qadar yetib kelgan eski yozma manbalarda Alp Er To‘nga (Afrosiyob) shaxsiyati bilan bog‘liq ko‘plab ma’lumotlar saqlanib qolgan. Ushbu ma’lumotlarning mazmun-mohiyatiga qarab 6 guruhga tasniflash mumkin. 1) Alp Er To‘nganing hukmdorlik maqomi bog‘liq qaydlar. 2) Uning mohir sarkarda ekanligi bilan bog‘liq ma’lumotalar. 3) Afrosiyobning bunyodkorlik salohiyati bilan bog‘liq xabaralar. 4) Er To‘nganing bilga (mutafakkir) ekani bilan bog‘liq elning tilida saqlanib qolgan hikmatlar. 5) To‘nganing farzandlari bilan bog‘liq axborotlar. 6) Alp Er To‘nganing o‘limi bilan bog‘liq ma’lumotlar. Quyida ushbu ma’lumotlar haqida qisqa to‘xtalib o‘tsak.

1. Alp Er To‘nganing hukmdorlik faoliyati bilan bog‘liq ma’lumotlar bir qator manbalardan o‘rin olgan. Turkiy va forsiy tilda bitilgan tarixiy, diniy-sakral, siyosiy-mafkuraviy, ilmiy, falsafiy asarlarda ushbu ma’lumotlarga duch kelinadi. Xususan, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk”, Alisher Navoiyning “Tarixi muluki Ajam”, Avestoning “Yasht” kitobi, Abu Bakr Narshaxiyning “Buxoro tarixi”, Tabariyning “Tarixi Tabariy”si, Abu Rayhon Beruniyning “Asorul boqiya (“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”)” va “Qonuni Mas’udiy” asarlari, Abul Qosim Firdavsiyning “Shohnoma”si, Mirxondning “Ravzatus safo”

singari o‘ndan ortiq asarlarda Afrosiyobning davlat arbobi, yurt egasi, siyosiy boshqaruvining bilimdon tashkilotchisi ekanligi qayd etiladi. Ayniqa, Yusuf Xos Hojibning davlat boshqaruviga doir nodir asari “Qutadg‘u bilig” kitobida turk bekdari, ya’ni hukmdorlari orasida eng taniqlisi va siyosiy iqtidori oydin ko‘rinib turgani Alp Er To‘nga ekani ayricha ta’kidlangan. Mana o‘sha uzundi:

bu türk beglerinde atı belgülüg
toña alp er erdi qutı belgülüg
bedük bilgi birlä üküş erdämi
biliglig uquşluğ bodun ködrümi
ne üdrüm ne ködrüm ne ersig erän
ajunda tétig er yédi bu cihân
täjiklär ayur anı afrasiyâb
bu afrasiyâb tuttı éller talap

Turk beglari orasida oti belgilik,
To‘nga Alp Er edi, quti (siyosiy hukmdorlik) belgilik [1]
Bilimi – buyuk, hunari- talay.
Bilimli, zakovatli, xalq orasida sarasi.
Tojiklar uni Afrosiyob deb ataydilar,
Bu Afrosiyob ellar (davlatlar)ni o‘z tasarrufiga olib idora etdi.

Tarixchilarning fikricha Alp Er To‘nga miloddan avvalgi VIII asrning oxirida Turon davlatiga asos solgan. U Turon dashtlarida (Osiyo va Yevropa qit’alarida) yashagan o‘nlab turkiy urug‘ va qabilalarni yagona davlat ostiga birlashtirdi va ushbu davlatni 28 yil davomida boshqargan buyuk yurt egasi bo‘lgan [2]. Bundan tashqari Alp Er To‘nga Turonda mustahkamlanib olgach, tur(k)lar yurtiga doim tajovuz qilib turadigan Eronga qarshi kurash boshlaydi. Beruniy ma’lumotlariga ko‘ra u o‘z qo‘shini bilan Eron ustiga harbiy yurish qiladi va Eronni zabt etib, bu yerda 12 yil podshohlik qilgan [3]. Shu bois ayrim fors tilidagi manbalarda, jumladan, Avesto, Shohnoma singari asarlarda Afrosiyob ziddiyatli shaxs sifatida talqin etilgan. Forsiy manbalarda Alp Er To‘nga bilan bog‘liq salbiy qarashlar ana shu hukmdorlik natijasi sifatida baholash mumkin.

2. Manbalarda Alp Er To‘nganing mohir sarkarda, yovqo‘r o‘g‘lon ekanligi to‘g‘risida ham qator ma’lumotlar keladi. Ayniqsa, Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘otit turk” kitobida Afrosiyobni mohir sarkarda, janglardagi qahramonligi, dushmanlarga zarba berishdagi mahorati, bahodirligini ta’riflaydi. Xususan, Devonda Alp Er To‘nga otidagi To‘nga so‘zi tavsifida uning bahodirligi quyidagicha izohlanadi: “To‘nga – yo‘lbars jinsidan bo‘lgan bir xil hayvon. U filning kushandasidir. Bu so‘zning asosiy ma’nosi shudir. Lekin bu so‘z turklarda ma’nosi o‘zgargan holda qo‘llanadi. Bu so‘z, ko‘pincha, odamlarga laqab o‘rnida ishlatiladi. Chunonchi, To‘n-gaxon, To‘nga tegin va shuning kabilar. Turklarning ulug‘ xoni Afrosiyobni

To‘nga Alp Er deb atar edilar. Yo‘lbars kabi kuchli bahodir odam, demakdir”[4]. Bundan tashqari Afrosiyobni Turon mamlakatining pahlavoni, xoqoni sifatida tasvirlagan birinchi forsiy tildagi yozma yodgorlik “Avesto”dir. Shundan so‘ng uning obrazi fors-tojik adabiyotidagi o‘nlab og‘zaki va yozma asarlarga ko‘chgan. Xususan, “Shohnoma”da Afrosiyobning Zol va Rustam bilan kurashi tafsiloti asarning anchagina joyni egallagan.

3. Afrosiyobning bunyodkorlik faoliyati, **shaharsozlik salohiyati** haqidagi xabaralar ham eski manbalardan keng o‘rin olgan. Manbalarda Markaziy Osiyo mintaqasidagi asosiy shaharlarni bunyod bo‘lishi Alp Er To‘nga va uning avlodlari nomi bilan bog‘liq. Jumladan, Mahmud Koshg‘ariyning fikricha, Koshg‘ar, Marv Narshaxiyning fikriga ko‘ra, Buxoro, Romiton shahri Alp Er To‘nga tomonidan bunyod etilgan. Bundan tashqari Samarqand va Toshkent shaharlaridagi asosiy arxeologik obyektlar Afrosiyob nomi bilan yuritiladi. Bu shaharlarning paydo bo‘lishida ham Afrasiyobning alohida o‘rni bor.

4. Er To‘nganing bilga (mutafakkir) ekani, u bilan bog‘liq hikmatlar qadim asarlarda saqlanib qolgan. Bu hikmatlarni aksari **davlat boshqaruvi** bilan bog‘liq. Xususan, Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida unga tegishli bo‘lgan qator hikmatlar keltirilgan. Ulardan biri haqida to‘xtalsak. Mana o‘sha hikmat:

negü tér eşitgil toña alp erig
bilip sözlemiş kör bu öt saw erig
et ol bu kişi köñli artar yıdır
anı ked küdezgü ey qılqı qadır
neçe ked er ersa yoñağ tıñlamas
ozunçı ara kirse sernü umas
neçe ked beg ersa uquşluğ oduğ
yoñağçı yaqın bolsa tegrür yoduğ

Alp Er To‘ngani eshitgin, u nima deydi.
U o‘git, pand, nasihatni bilib so‘zlabdi, ko‘rgin:
Kishi ko‘ngli etdir, u hid bilan buziladi,
Etni juda avaylash kerak, ey fe’li qodir
Qanchalik yaxshi, chaquvni tinglamaydigan odam bo‘lsa ham,
G‘iybatchi oraga kirsa, u sabr qila olmaydi (ya’ni chaquviga quloq beradi).
Qanchalik yaxshi. chaquvni tinglamaydigan odam bo‘lsa ham,
Chaqimchi yaqin bo‘lsa, unga malollik keltiradi ”[5].

Bu hikmatda hukmdorlarga o‘zi xohlamasa ham turli xil gap tashuvchi, gap chaquvchi kishilar mavjud bo‘ladi. Qanchalik yaxshi, gap chaquvni tinglamaydigan hukmdor bo‘lsa ham alaloqibat uning gaplariga kirib boshqaruvda muammoga duch keladi degan hikmatni keltirgan.

5. Manbalarda To‘nganing farzandlari bilan bog‘liq axborotlar ham anchayin batafsil keltiriladi.Shu o‘rinda Devondagi ayni masala bilan bog‘liq ayrim o‘rnaklarga to‘xtalsak. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari ma’lumotlariga qaraganda, Alp Er To‘nganing Qoz ismli qizi bo‘lgan va u hozirgi Eron hududidagi Qazvin va Qum shaharlarini barpo qilgan. Turkiylarning chegara shahri bo‘lgan Qazvin shahrida malika Qoz g‘oz o‘ynar edi. Shahar nomi Qazvin – Qoz so‘zining qisqargan shakli bo‘lib, shahar o‘zining bunyodkori bo‘lgan xoqon qizi malika Qoz nomiga qo‘yilgan va u Qoz shahri ma’nosini ham anglatadi. Koshg‘ariyning ma’lumotlariga qaraganda, Alp Er To‘nganing Baqan va Barsag‘an degan ikki o‘g‘li bo‘lib, ular Farg‘ona vodiysida hukmronlik qilishgan. Barsag‘on bu hududda Barsag‘on va Bormon shaharlarini kurdirgan. “Devon”da yozilishicha, Tarim so‘zi Alp Er To‘nga avlodidan bo‘lgan xotinlarga nisbatan qo‘llanilgan. Qatun so‘zi Alp Er To‘nganing qizlaridan bo‘lganlarning nomidir”[6].

6. Alp Er To‘nganing o‘limi bilan bog‘liq ma’lumotlar ham yozma manbadarda ko‘plab o‘chraydi. Narshaxiy o‘z asarida Afrosiyob o‘limini quyidagicha tasvirlaydi: “Siyovushning Kayxusrav nomli o‘g‘li bo‘lib, u otasining qonini talab qilib ko‘p lashkar bilan bu viloyatga kelganida Afrosiyob shu Romtin qishlog‘ini hisor qilib turgan… Kayxusrav ikki yildan keyin Afrosiyobni tutib o‘ldirdi. Afrosiyobning go‘ri Buxoroda Ma’bad darvozasida rahmatli Xoja imom Abu Hafs Kabir tepaligiga tutashgan katta tepalik ustidadir” [7]. Koshg‘ariy Devonida Alp Er To‘nganing o‘limi xalqning katta qayg‘usiga sabab bo‘lgani haqidagi marsiyani keltirgan:

Alp Er To‘nga o‘ldimu,
Esiz ajun qaldimu.
O‘zlak o‘chin aldimu,
Emdi yurak yirtilur

Umuman, manbalarda keltirilgan dalilarga asoslanilsa Alp Er To‘nga (Afrosiyob) tarixiy shaxs o‘laroq turkiy ellarning eng qadimgi qahramonlaridan hamda Turon davlatining ilk quruvchisi va xoqoni hamda Markaziy Osiyodagi asosiy kentlarning bunyodkori ekanligi ko‘rinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абу Бакр Наршахий. Бухоро тарихи, Тошкент, 1956.
2. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Тошкент, 2021.
3. Абу Райҳон Беруний. Қонуни Масъудий. IV жилд. Тошкент, 2022.
4. Абул Қосим Фирдавсий. Шоҳнома. Тошкент, 2018.
5. Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. Мукаммал. асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. *Тошкент*, 2000.

6. История ат Табари, Избранные отрывки (Перевод с арабского В. И. Беляева), Т., 1987
7. Исҳоқов М. Авесто “Яшт” китоби, Тошкент, 2001.
8. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. Тошкент, 1961-1963.
9. Мирхонд. Равзатус сафо. Тошкент, 1983.
10. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, 1969
11. https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/a-ramon-razhabov-alp-er-t-nga-turon-kho-oni/

Bosishga ruxsat etildi 25.06.2024. Bichimi 1/16. Shartli 8 b.t.
100 nusxada, original-maket asosida bosildi.
Buyurtma №____ Bahosi kelishilgan narxda.

Toshkent davlat sharqshunoslik universitetining
kichik bosmaxonasida bosildi.
Toshkent, Amir Temur ko‘chasi, 20.

© Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2024.